

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

34/
1988

VORE LANDSBYKIRKER

M. MACKEPRANG

VORE LANDSBYKIRKER

EN OVERSIGT

Anden gennemsete Udgave

ANDR. FRED. HØST & SØN - KØBENHAVN

MCMXLIV 1944

UDGIVET MED
UNDERSTØTTELSE AF NY CARLSBERGFONDET

CLICHÉERNE UDFØRTE I
F. HENDRIKSENS REPRODUKTIONS-ATELIER

TRYKT I
FR. BAGGES KGL. HOFBOGTRYKKERI
KØBENHAVN

INDHOLDSFORTEGNELSE

STAVKIRKERNE OG DERES EFTERFØLGERE	9—19
BYGHERRER OG BYGMESTRE	20—25
MATERIALE OG TEKNIK	26—41
DEN ÆLDRE MIDDELALDER	42—102
Plananlæg, Taarne, Rundkirker	42—60
Bygningens Enkeltheder, Vinduer og Døre, Loft og Gulv	60—74
Granitportaler, Tufstensblændinger, Teglstensfriser	74—102
GOTIKEN	103—146
Indledning og Nybygninger	103—113
Omdannelsen af de romanske Bygninger: Udvidelser, Tilbygninger og Overhvelving	114—131
Bygningens Enkeltheder: Vinduer og Døre, Kamtakker og Blændinger. — Kirkegaardsporte og Kirkelader	131—146
TIDEN EFTER REFORMATIONEN	147—163
LITTERATUROVERSIGT OG HENVISNINGER	164—168
BILLEDFORTEGNELSE	169—172
STEDREGISTER	173—179

Den første Udgave af »Landsbykirkerne«, der udkom i 1920, har forlængst været udsolgt, men uagtet det ikke har skortet paa Opfordringer til at udsende den paany, har jeg hidtil kviet mig derved. Først og fremmest af den Grund, at medens 1. Udgave i kort Begreb saa nogenlunde gav, hvad man dengang vidste om Emnet, var jeg klar over, at en ny Udgave eller maaske bedre en helt ny Bog burde vente, indtil det paa dette Omraade grundlæggende Kildeskrift »Danmarks Kirker« var naaet saa vidt, at det i hvert Fald gav et fyldigt Udsnit af Stoffet i alle Landsdele. Da dette imidlertid kan vare en god Stund endnu, og da der stadig synes at være Trang til Bogen, har jeg overvundet mine Betæneligheder. Ligesom Planen og Anlægget er det gamle, gælder dette ogsaa for største Delen af Teksten. Paa flere Punkter er den dog ændret eller øget, ligesom Bogen nu er bleven forsynet med et Navneregister.

Som i 1. Udgave bringer jeg ogsaa i denne en hjertelig Tak til mine tidligere Arbejdsfæller i Nationalmuseet, unge som gamle, for deres gode Hjælp, og samtidig takker jeg Ny Carlsbergfondet, der har gjort det muligt, at det gamle Billedstof baade kunde øges og fremtræde i ny Udførelse. Til Forklaring af Bogens geografiske Omfang og dens Hensigt, skal jeg gentage, hvad jeg skrev i Forordet til 1. Udgave:

»Rent geografisk set omfatter Bogen hele det middelalderlige Danmark, Sønderjylland saavel som Skaane. Naar der ikke desto mindre er taget saa ringe Hensyn til denne Landsdel, er Grunden ene manglende Selvsyn.

For ikke at tynde Fremstillingen har jeg ganske set bort fra alle Bevisnoter, men til Brug for dem, der kunde ønske at trænge noget dybere ind i Æmnet, er der bag i Bogen givet en Række Henvisninger til Speciallitteraturen om de enkelte Monumenter og Forhold.

Vore Domkirker kan ikke staa Maal med den store Verdens, hvorfra deres Idéer er komne, ofte som halvvejs Kopier. I vore Landsbykirker er disse fremmede Tanker derimod i langt højere Grad bleven oversatte paa Dansk. Kvaderstenskirken, der ligger ene, tung og alvorlig, Øernes hvidkalkede Kampestenskirke, kranset af Kirkegaardens gamle Aske, de pyntelige lollandske Teglstenskirker, hvis blegrøde Farve staa saa godt til det frodige grønne, alle hører de med til Billedet af et typisk dansk Landskab, og vi ejer i dem en Skat, som det bør være en Ærespligt at værne og vogte med større Kærlighed og Indsigt, end det hidtil ofte er sket. At bidrage hertil ved at sprede Kundskab om disse jævnlige saa beskedne og uanseelige Mindesmærker skulde være denne Bogs vigtigste Formaal.«

M. Mackeprang.

STAVKIRKERNE OG DERES EFTERFØLGERE

I en sjælden Grad har Danmark bevaret sine middelalderlige Kirker. Af dets godt 1700 Landsogne har ikke færre end ca. 1630 Kirker, der er ældre end Reformationen, og af dem rækker atter over 1500 tilbage til Valdemarernes Dage eller endnu ældre Tider¹). Og Billedet er det samme i den Del af Sydslesvig, der er gammel dansk Folkegrund, altsaa bortset fra Grænsestrøget mod Holsten, Ejdersted og de af Friserne beboede Marskegne og Øer. Derimod har man i de tidligere danske Landskaber Østensunds faret ret haardt frem mod de gamle Kirker, af hvilke altfor mange i ny Tid har maattet vige Pladsen for Miniaturedomkirker i Maskingotik. Men selvom Flertallet af vore Landsbykirker altsaa har en saa ærværdig Alder, at den for manges Vedkommende naar eller nærmer sig til de 800 Aar, er der dog forud for dem gaaget et Sæt ældre, nu helt forsvundne Kirkebygninger. Modsat de nuværende var de tømrede af Træ, hvortil der den Gang var overflødigt Materiale i Landets vidstrakte Egeskove, men de har sikkert oftest staaet paa samme Tomt som Efterfølgerne. Nødig forlod man nemlig i Middelalderen den engang viede Grund. I Lund har man saaledes sammen med Fundamenterne af en 12. Aarhundredes Stenkirke udgravet betydelige Rester af dens af Træ opførte Forgænger, og baade Teglstenskirkerne i Ringsted og Roskilde gemmer under deres Gulve Fundamenter af ældre, adskillig mindre Fraadstenskirker. Ja i St. Clemens i Visby har man endog fremdraget Levninger af 3 Kirker, den ene saa at sige æskevis indeni den anden og alle omsluttede af den endnu staaende Ruin.

Svend Estridsens Ven og Samtidige, Adam af Bremen, fortæller, at der paa hans Tid, d. v. s. ca. 1070—75, fandtes 300 Kirker i Skaane, 150 paa Sjælland, 100 paa Fyen, og omend det ikke direkte udtales, maa man dog gaa ud fra, at det langt overvejende Flertal, om ikke alle, har været af Træ²). Trækirkernes Antal har altsaa været meget anseeligt, men modsat hvad der er Tilfældet i de to andre skandinaviske Lande, og da først og fremmest i Norge, har ingen af dem holdt sig til vore Dage. I det mindste i det nuværende Danmark er de sikkert alle nedbrudte inden Middelalderens Udgang, og naar der i 17., ja helt ind i 18. Aarh., omtales Trækirker i Vestslesvig og paa de nordfrisiske Øer, tør det betragtes som givet, at de hverken er middelalderlige eller af Træ i Ordets egentlige Forstand. Snarest har det været Bindingsværksbygninger af lignende Art som dem, der endnu findes i de holstenske Marskegne samt i Skipperbyen Arnæs ved Slien. Om en enkelt — den 1749 nedrevne

Kirke i Galmsbøl — hedder det saaledes, at den var »ligere et Hus end en Kirke.«

Forstaaeligt nok er derfor vor Viden om vort ældste Kirkesæt yderlig ringe, indskrænket som den er til, hvad der kan udledes af tilfældige Fund ved Grundgravninger eller Nedbrydning af Kirker, hvor ældre Materiale har været anvendt som Fyld i Murkærnen¹). Dette sidste var saa-

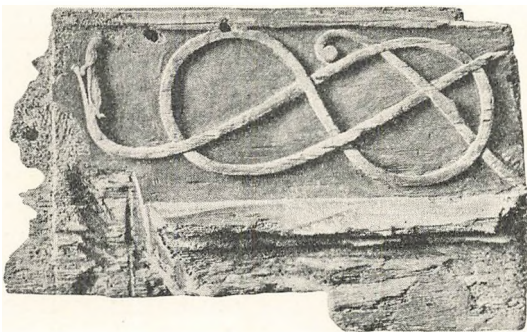

Fig. 1. Hørningplanken.

ledes Tilfældet med den i Nationalmuseet opbevarede, 1887 fundne Planke fra Hørning ved Randers (Fig. 1). Den er ligesom de øvrige nedenfor omtalte Stykker af Eg og maa i Overensstemmelse med nærbeslægtede svenske Stykker vel have tjent som »Hammerbaand« paa en énskibet Stavkirke; har altsaa

været den vandret liggende Planke, der dannede Væggens øvre Afslutning, og hvori det lodret staaende Tømmer samledes. Særlig Interesse faar Hørningplanken ved sin Udsmykning. Medens Indersiden har en paa Kridtgrund malet Bladranke, er Ydersiden smykket med ottetalligende Ormeslyng, dannet af baandagtige, vingeløse Drager, skaarne i lavt, men overmaade skarpt Relief og staaende gule med røde Øjne, Nakketop og Snudebaand paa den sorte Grund. Det er det samme ældgamle Farvevalg, der møder os paa de i Jellingehøjene fundne Træsager, og ogsaa Ormeslyngtet er karakteristisk for denne Tid. Den Kirke, hvortil Planken har hørt, maa derfor være opført omkring Aar 1000. En beslægtet, men dog vist noget yngre Ornamentik genfindes paa et Par c. 4 M. lange Egeplanker, der o. 1912 fremdroges i Humptrup Kirke tæt Syd for Tønder, hvor de laa som Underlag for Stoleværket. De opbevaredes før Krigen paa Thaulowmuseet i Kiel, men er endnu ikke nøjere undersøgte, saaledes at intet nærmere kan siges om deres Anvendelse. Endelig maa af slige løse Fund nævnes en i Framlev Kirke ved Aarhus 1890 fremdraget Vindusramme, udsavet af én Planke og til begge Sider forsynet med en Fals, en Not, som det hedder i Tømmermandssproget, der sammen med Plankens buede Form viser, at den maa have siddet i en Stavvæg. Fra en Stavbygning, som dog ikke behøver at være en Kirke, stammer ligeledes nogle Planker, der i Flinterup Kirke ved Sorø sidder i en oprindelig Aabning mellem Apsiden og Korets Loft.

En ganske anden Karakter havde de Stavkirkerester, der ved en i

Vinteren 1911—12 foretagen Udgravning kom for Dagen i Lund. Liggende halvt inden, halvt udenfor Fundamenterne og den nederste Del af Murene af en romansk Kirke, Lille Vor Frue Kirke (Sta. Maria minor), stod her, som alt berørt, næsten hele Koret og en betydelig Del af Skibets Nordvæg af en ældgammel Stavkirke. De godt $\frac{1}{2}$ M. brede Planker, der var bevarede i en Højde af 60—70 Cm., havde som sædvanlig flad Inder-side, men buet Yderside og var paa begge Sider forsynede med en Not. De enkelte Tømmerstokke har altsaa været forbundne med løse, mellemfaldende Planker, »Fjedre«, i Lighed med hvad der kendes fra en svensk Stavkirke. Modsat hvad der ellers er Skik og Brug hvilede de ikke paa en Syld, men var simpelthen »jordgravede«, nedsatte i en Rende i Jorden. Dette Træk vidner om høj Ælde, hvilket yderligere bekræftes af en anden konstruktiv Ejendommelighed. Saavel i Koret som i Skibet fandtes der i ringe Afstand indenfor Væggene to Rækker Søjler, dannede af runde, godt $\frac{1}{2}$ M. tykke Egestolper. Det ligger nær at tænke, at Kirken ligesom de senere norske Stavkirker har været treskibet, men alene hele den Maade, hvorpaa Søjlerne er anbragte, taler herimod, og den rette Forklaring turde sikkert være, at de har baaret Loftsbjælkerne, en Konstruktion, der svarer til, hvad man ud af Sagaerne kan læse om Byggemaaden i det oldislandske Hus. Intet Dokument beretter om den ældste Vor Frue Kirkes Grundlæggelse, men der er intet til Hinder for, at denne kan ligge omkring Aar 1000.

Selvom det saaledes kun er faa og fattige Resten, Tiden har levnet os af vor ældste kirkelige Træarkitektur, er det dog tilstrækkeligt til at vise, at vi ved det 11. Aarhundredes Begyndelse ligesom de to andre nordiske Lande har haft Stavkirker rejste af lodret staaende Tømmer og smykkede med en Ornamentik, der nøje svarer til den, vi kender fra Tidens Oldsager. Spørgsmaalet bliver imidlertid, om man ikke ad indirekte Vej kan naa endnu noget videre, føje nogle flere Træk til det ganske vist yderst skematiske Billede, vi kan danne os af selve Fundene. Det er givet, at Træ- og Stenkirker en Tid lang maa have staaet ved Siden af hinanden. Intet vilde da være naturligare, end om man i Stenen havde efterlignet en eller anden Enkelthed fra Træarkitekturen; Træet var jo det gammelkendte, tilvante

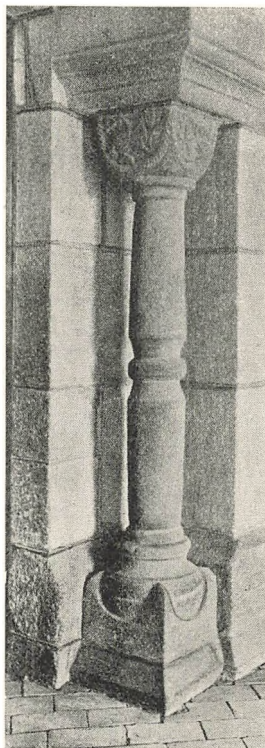

Fig. 2. Portalsøjle fra Sjørring.

Bygningsæmne, som man tilmed endnu i Aarhundreder vedblev at bruge til verdslige Bygninger. I nogen Grad er dette da ogsaa Tilfældet, omend Materialets forskellige Natur selvfølgelig lægger store Hindringer i Vejen, og omend man ikke maa glemme, at man ved Opsporingen af slige »forstenede« Træformer er inde paa et Felt, hvor det gælder om at holde sin Fantasi i Ave; det er jo nu engang saa, at man let ser, hvad man gærne vil se. Meget skal derfor lades uomtalt, og ene det medtages, hvor al Tvivl synes mig gold.

Fig. 3. Portalsøjle fra Thorslev.

Et af de sikreste og tillige et af de mest ejendommelige Eksempler paa en slig Overføring fra Træ til Sten har længe været kendt. Det er St. Jørgensbjerg Kirke ved Roskilde, en nu desværre ved Istandsættelser stærkt ødelagt Fraadstensbygning. Her lever selve Stavkirkens Konstruktion videre, idet der baade om Korets og Skibets Hjørner er lagt slanke Trekvartsøjler, der fortsætter sig lige op til Gesimsen, medens tilsvarende Halvsøjler findes paa Skibets Midte. Den eneste naturlige Forklaring paa denne ellers ganske ukendte Udsmykning er, at man har villet efterligne Stavkirkenes Hjørne- og Midtstolper¹).

De øvrige Eksempler er alle af ornamentale Art. I Sjørring Kirke i Thy og Kobbstrup ved Viborg er saaledes Portalernes Søjleskafter ikke som sædvanlig cylindriske, men balusterformede, ligesom drejede (Fig. 2), og lignende Stykker er fundne ved Udgravningen af Vitskøl Klosterkirke og i

Børglum. Det er en Form, der er ligesaa naturlig i Træ, som den virker fremmedartet i Sten, og tilsvarende, omend betydelig mindre Søjler kendes da ogsaa fra England og de norske Kirkers Svalegange. Paa Bigum og Lindum mellem Viborg og Randers samt paa Thorslev Kirke i Ø. Han Herred afsluttes Portalernes Halvsøjler ikke af Kapitæler, men af raa Masker eller Hoveder paa samme Maade som endel Portaler og talrige Indersøjler paa norske Stavkirker (Fig. 3). Andre Stykker har en Ornamentik, hvis hele Karakter bestemt synes at pege paa, at den maa være et Laan fra samtidig Træskulptur. De pyntelige Arkadefriser, der danner Afslutningen af Væggene paa en Række Kridtstenskirker i

Fig. 4. Karmsten fra Oddense Kirke.

Grenaaegnen, som Lyngby, Nødager og da navnlig Hammelev (Fig. 5) maa saaledes have deres Forbilleder i Træ, hvad der ligger saa meget mere for Haanden, som de ikke er udførte med sædvanligt Stenhuggerværktøj, men skaarne med Kniven. Det samme gælder sikkert ogsaa Portalkarmstenene i Oddense Kirke i Salling (Fig. 4), hvis besynderlige Smaasøjler eller Rundstave har visse Træk tilfælles med flere af Grenaaegnens, og det er vel heller ikke tilfældigt, at den her gengivne, mærkeligt formede Korbuekragsten fra Aaby Kirke ved Aarhus ganske ser ud, som den var skaaret i Træ (Fig. 6).

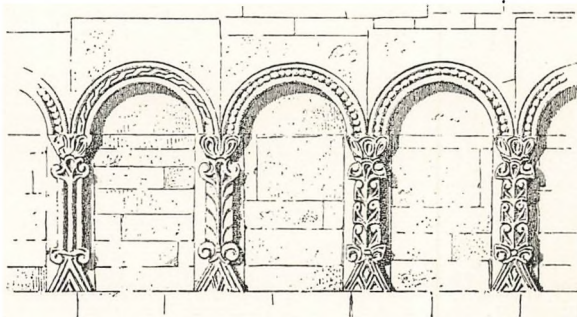

Fig. 5. Arkadefrise fra Hammelev Kirke.

Selv en Tid efter, at de første Stenkirker havde rejst sig, holdt man dog fast ved det gammelkendte Materiale. Og det ikke af Nød og Trang. Den Kirke, Absalons Farbroder, Stormanden Ebbe Skjalmsen, byggede ved sin Gaard Bjernede, en halvthundrede Aar efter at Nabobyen Ringsted havde faaet sin Stenkirke, maa have været af Træ, siden det udtrykkelig siges, at hans Søn Sune (død 1186) senere rejste den af Sten (jfr. S. 20). Af Træ var ikke blot den o. 1175 opførte Klosterkirke i Æbelholt i Nordsjælland, men ogsaa Sortebrødrenes Kirke i Vejle. Den grundlagdes o. 1310 af den fra Rigets Opløsningstid kendte Stormand Drost Laurids Jonsen og var endnu i Brug 1355, da Munkene fik et paveligt Afladsbrev til Hjælp ved Opførelsen af en Stenkirke. Dengang havde Stenen dog forlængst sejret, og selvom der kan anføres yderligere Eksempler paa sene Trækirker, er det dog klart, at vi her staar overfor Undtagelser. Disse sene Træbygninger maa have været rent foreløbige Anlæg, Nødhjælp i en snæver Vending. Alene paa et enkelt Omraade vedblev man stadig at bygge af Træ, ikke blot gennem hele Middelalderen, men ogsaa langt ned i den nyere Tid. Det er de fritstaaende Klokketaarne, der navnlig er karakteristiske for Sønderjylland fra Aabenraaegnen og sydefter. Alt i alt kendes der her et halvt hundrede Stykker (deraf 14 i Nordslesvig), hvortil desuden maa føjes en halv Snes Trætaarne, der ikke ligger frit, men er byggede op til Vestgavlen. Ellers forekommer de nu paa gammeldansk Grund alene i Skaane samt paa Lolland, hvor der dog kun er faa (6) tilbage af de mange, der endnu i 18. Aarhundrede fandtes paa Øen. Men ogsaa i det øvrige Land har de været almindelige, selvom de nu er afløste af murede Taarne paa Øerne,

Galger eller Smaastabler ved de kullede jyske Kirker. Efter en Visitatsbog fra o. 1600, der førtes af Odensebispens Jacob Madsen¹⁾, og som giver en knap, men ofte yderst lærerig Beskrivelse af samtlige Øens Kirker, var der den Gang endnu 9 i Behold, og saavel fra Sjælland som fra Jylland kendes de fra Renæssancens Kirkeregnskaber. Størsteparten af disse alt for lidet paaagtede Mindesmærker er ikke mere end 2—3

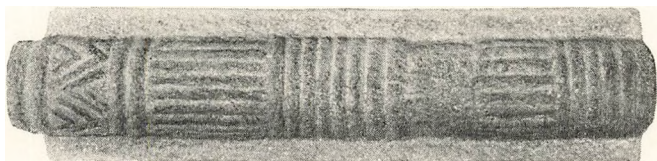

Fig. 6. Kragsten fra Aaby Kirke.

Aarhundreder gamle, men adskillige af dem gaar dog tilbage til Middelalderen. Veteranen mellem dem er utvivlsomt Taarnet i Nr. Brarup i Angel (Fig. 7). Den ydre Bræddeforskalning og det pyramideformede Tag er naturligvis her som overalt af nyere Dato, men de 12 mægtige, indtil 55×55 Cm. f. n. og 33×33 Cm. f. o. svære Egestolper, der sammenholdte af 4 vældige Kryds, Skraastivere og Løsholter danner det egentlige konstruktive Skelet, staar endnu lige saa friske og velbevarede, som da Taarnet rejstes for godt 600 Aar siden. Saa gammelt maa det nemlig være, at dømme efter de Prydbrædder, der er indsatte i Glamhullerne, ligesom der til Syldsten er anvendt Kvadre fra Kirkens Korrunding, som o. 1300 maatte vige Pladsen for et tidliggotisk Kor. Jævn gammelt er sikkert ogsaa Taarnet ved den nærliggende Kirke i Tumby.

I Forbindelse med disse Taarne skal lige nævnes, at ogsaa en anden Del af Danmark, nemlig Bornholm, har fritstaaende Klokketaarne, der dog afviger betydelig fra de tømrede, og til hvilke der andetsteds vil være Lejlighed til at vende tilbage.

En ved Aar 1140 i Roskilde skreven, desværre ligesaa kortfattet som livfuld Krønike fortæller, at Kongemoderen Estrid i Stedet for den ældre, af Tømmer rejste Trefoldighedskirke i Roskilde, Stiftets ældste Domkirke, lagde Grunden til en Stenkirke, der fuldførtes af de to Bisper, den i Historien saa bekendte Biskop Vilhelm og hans Efterfølger Svend Nordbagger (død 1088). Dette er den første danske Stenkirke, om hvilken vi ved Besked, men flere fulgte snart efter. Baade i Ringsted og Slagelse byggede den samme Biskop Svend Stenkirker, og nogenlunde samtidig grundlagdes der Stenkirker i Lund, Dalby i Skaane og Odense.

Fra noget over Midten af det 11. Aarhundrede kan det da siges, at

det udefra optagne Byggeæmne begyndte af afløse det hjemlige. Som rimeligt er, kom den nye Byggeskik først i Brug ved de mere anseelige Kirker, først og fremmest da Domkirkerne, men naar Landsbykirkernes store Gros fulgte efter, ved vi ikke med Sikkerhed*). Bortset fra Bjernede, der efter den S. 20 anførte Indskrift maa være opført i Tiden 1160—86, Tryde i Skaane, der indvies 1160, og et Par andre skaanske Kirker fra Aarhundredets Slutning er nemlig kun en eneste Landsbykirke dateret gennem en samtidig Indskrift. Det er den smukke og anseelige Kvaderstenskirk i Gellerup ved Herning (Fig. 8), over hvis Syddør en latinsk, i Dækstenen mejslet Indskrift melder, at »I Herrens Kødblivesaars 1140 er dette Hus grundlagt her til Guds Ære«¹⁾. Ganske naturlig har denne Kirke spillet en betydelig Rolle i Drøftelsen af vore Smaakirkers, specielt da de jyske Kvaderstenskirkers Alder, men man synes ligesom at have overset, at fordi Gellerup er vor eneste daterede Landsbykirke, behøver den absolut ikke at være vor ældste. Lad være, at den er den ældste der paa Egnen — Nabokirken Ejstrup med

Fig. 7. Nr. Brarup Klokketaarn.

sin halvsøjleprydede Korbue (Fig. 39) og dennes Nabo Nr. Snede synes forøvrigt at gøre den Rangen stridig —, derfor kan man jo særdeles godt i andre Dele af Halvøen endnu tidligere være begyndt at bygge Kvaderstenskirkker. Navnlig i Jylland maa det betragtes som en given Sag, at Døbefontene er jævn gamle med den Kirke, hvori de staar, stundom tilmed huggede af de samme Stenhuggere, der rejste Kirken. Men efter Fontene at dømme maa en Række Kirker i det østlige Himmerland og Hobroegnen i det mindste være samtidige med Gellerup. Sikkert ældre

*) Gennem Møntfund synes Fensmark ved Næstved, Ø. Lars paa Bornholm og Østerild i Thy at kunne dateres til Valdemar d. Stores Tid (1157—1182). Hersom og Ø. Hornum i Himmerland skal være opførte henholdsvis 1150 og 1172.

er de ganske vist ikke af Granit- men af Kridtkvadre opførte Kirker Asfærg og Virring i Randerseggen, der synes at gaa tilbage til o. 1100. Og det er foreløbig et aabent Spørgsmaal, hvorvidt den fra Runestensornamentiken afledede Udsmykning af en Række senere omtalte østjydske Portaler (S. 83—84, Fig. 56) blot er et forsinket (retarderet) Træk, eller om vi i det kan se et Bevis paa de paagældende Kirkers høje Ælde. Givet er det i hvert Fald, at vi paa Sjælland har Kirker, der er adskillig ældre end Gellerup.

Naar Roskildekrøniken beretter, at den 1125—34 virkende Biskop Peder var ivrig efter at rejse Sten- og Træhuse paa sine Gaarde, synes den Tanke rimelig, at har det nye Materiale faaet Indpas paa de verdslige Bygninger, hvor Træet ellers længe er næsten eneraadende, da har heller ikke Kirkerne staaet tilbage. Fremhæves maa det ogsaa, at vi netop i og ved Roskilde har et Par Smaakirker, der afgjort hører til Veteranerne, den tidligere nævnte St. Jørgensbjerg Kirke og St. Ibs øde Kirke, hvis høje Ælde bl. a. fremgaar af, at dens oprindelige, smaa Vinduer allerede før Midten af 13. Aarhundrede er afløst af større, rundbuede¹). Aldersforskellen mellem disse Kirker, den ældre Domkirke og den af Biskop Svend Nordbagge o. 1080 opførte Frue Kirke i Roskilde kan næppe være synderlig stor. Ligeledes har vi i Sydsjælland og paa Møen et Par Kirker (Hammer og Elmelunde), der efter deres Byggesæt og Udsmykning hører til Veteranerne, da deres Alder maa sættes til 11. Aarh.s Slutning²).

Det turde derfor ikke være for dristigt at hævde, at de ældste af vore nu staaende Landsbykirker gaar tilbage til omkring 1100, maaske endda lidt tidligere. Og Bevægelsen maa have bredt sig hurtigt takket være to Faktorer: den til alle Tider raadende menneskelige Forfængelighed, parret med den al middelalderlig Religiøsitet iboende stærke Trang til at give sin Tro praktiske Udslag. At rejse en ny Kirke var fremfor noget en Gud velbehagelig Gerning, og man kunde da ikke godt være bekendt at tjene Herren i et gammeldags Bjælkehus, naar Naboerne havde faaet sig en ny, kostelig Stenkirke. Fra Egn til Egn hviler der da ogsaa et saadant Fællespræg over vore Landsbykirker, at der ikke synes at kunne ligge noget stort Spand af Tid mellem deres Opførelse. Men naturligvis kan den ene Egn være mere fremmelig end den anden.

Da de skrevne Kilder næsten ganske lader os i Stikken, ligger det nær at spørge, om vi ikke af selve Kirkernes Udseende, deres Stil, i det mindste i store Træk kan slutte os til deres Alder. For Teglstenskirkernes Vedkommende er dette muligt; vi kan her uden større Vanskelighed følge den gradvise Overgang fra ældre til yngre Former. Men dels ved vi, at Teglstenskirkerne hører til vort yngste Kirkesæt, dels har Teglen, afsat fra enkelte skarpt afgrænsede Omraader, kun i ringe Grad været an-

vendt paa den ældre Middelalders Smaakirker. Ikke mere end godt 11 pCt. af dem er af Tegl, hele den øvrige store Mængde er opført af naturlige Sten. Og her er en Lagdeling yderst vanskelig. Gennemgaaende er Bygningerne nemlig saa enkle, saa lidet udformede, at de uvilkaarlig virker som en stor, ensartet Masse, der, indtil detaillerede Undersøgelser foreligger, trodser ethvert Forsøg paa nærmere Datering og kun i meget grove Træk tillader en Deling i ældre og yngre Monumenter.

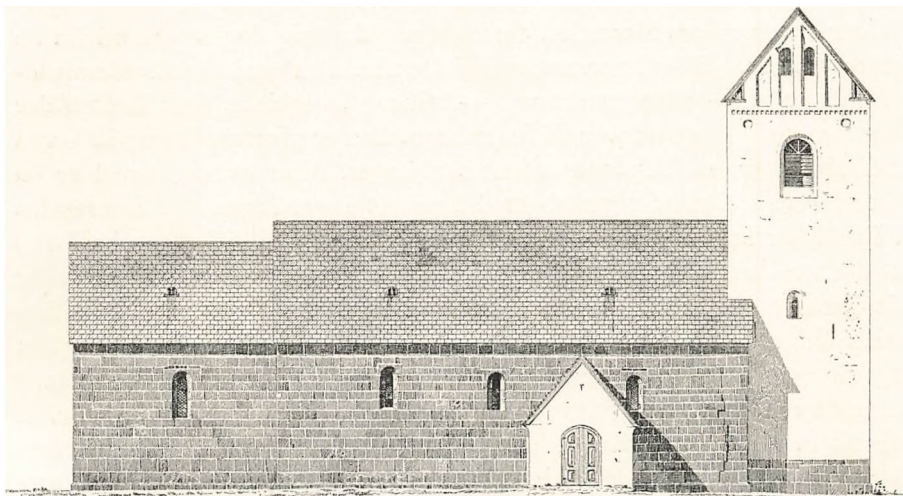

Fig. 8. Gellerup Kirke.

En Ting kan dog fastslaaes med usvigelig Sikkerhed, nemlig at det langt overvejende Flertal af vore Landsbykirker tilhører den romanske Stil, i daglig Tale kaldet Rundbuestilen. Ikke mindre end godt 93 pCt. af Smaakirkerne bærer dens Præg. Spørgsmaalet om vore Landsbykirkers Alder falder derfor sammen med Spørgsmaalet om den romanske Stils Varighed her i Landet. Grænsen opefter maa efter det foregaaende sættes til Slutningen af 11. Aarhundrede, Grænsen nedefter til o. 1250, noget tidligere i Stiftsstæderne og Klostrene, der stod i livlig Forbindelse med Udlandet, noget senere paa Landet, om der end her naturligvis kan være Forskel paa de enkelte Egne. Indenfor denne Tid maa altsaa de allerfleste af vore Landsbykirker være byggede, og Grænsen kan endda trækkes endnu snævrere.

Om Opførelsestiden for de i kunstnerisk Henseende ypperste af vore Smaakirker, de jyske Kvaderstenskirker, har der været ført en meget livlig og indgaaende Diskussion¹⁾. Da praktisk talt ingen af dem er direkte daterede, og da de fleste har lidet udprægede Enkeltheder, er det forstaaeligt, at Meningerne var saare afvigende. Fra én Side hævdede

man, at Flertallet tilhørte Tiden c. 1150—1200, medens man fra andet Hold paastod, at Størsteparten snarest var rejst efter 1200, ja endog vilde rykke adskillige af dem ned til Aarhundredets Slutning. Nu skal det villig indrømmes, at der kan forekomme Sokkelprofiler, der har et ungt Præg, og Triumfbuer, der synes tilspidsede, for ikke at tale om Søjlehoveder og -fodstykker, der ganske savner Hjemmel i den autoriserede romanske Kunst. Tryggere end at lægge Hovedvægten paa alt sligt, der kan skyldes Tilfældigheder, senere Tidens Ombygninger og mangelfuld Haandværkeruddannelse, forekommer det mig dog at gaa ud fra de store Linjer. Hovedmonumentet indenfor den jydsk Kvaderstensarkitektur er — eller rettere var — Viborg Domkirke, hvis Indflydelse har strakt sig langt udover Stiftsgrænsen. Det er givetvis her og ikke ved Smaakirkerne, at Udgangspunktet skal søges. Men hvor gammel er da Domkirken? Dens Slægtskab med Landets Hovedkirke, St. Laurentius i Lund har længe været kendt, men medens man hidtil er gaaet ud fra, at det var den nu staaende Domkirke, der har tjent som Forbillede, viser de Rester af dens Forgænger, der er komne for Dagen ved de sidste Aars Udgravninger¹⁾, at det er denne, man har efterlignet. Fælles for den og Viborg er saaledes de ved Korets Tilslutning til Korrundingen liggende Smaataarne, der ikke findes paa St. Laurentius. Men da denne ældste, af Knud d. hellige grundlagte, aldrig fuldendte Kirke, maa være nedrevet kort efter Ærkesædets Oprettelse 1104, følger deraf, at Viborg maa være paabegyndt eller i hvert Fald planlagt en Menneskealder tidligere end hidtil antaget, o. 1100 eller saa. Og dette influerer atter ganske naturligt paa Aldersbestemmelsen for Smaakirkerne, hvis Førstegrøde maa kunne sættes til Aarhundredets Begyndelse. For Tidsgrænsen nedefter bør to Forhold fremhæves. Det ene, at Brugen af Kvadre ganske ophører med den romanske Tid og først kommer op igen i Renæssancens Herregaardsarkitektur. Der findes ikke en eneste utvivlsom gotisk Kirke af huggen Granit, ja der findes ikke engang en eneste, der har et saa sikkert Tegn paa forholdsvis ung Opførelsestid som de tre tæt sammenstilte Vinduer paa Korets Østvæg, der er saa karakteristisk for vore Murstenskirkers Arkitektur fra 1200 og nedefter, og som selvfølgelig ogsaa er velkendte i Jylland, hvor de bl. a. forekommer paa Korforlængelserne paa de dels af Tuf, dels og overvejende af Kvader opførte sydvestjydske Kirker, Aal og Sdr. Bork. Talende er det ogsaa, at hele den jævne Udvikling fra senromansk til gotisk Kunst, der udmærker Teglstensarkitekturen, og som dog kan skimtes indenfor den øvrige Stenarkitektur, aldeles ikke kendes paa Kvaderstenskirkerne. Her er ingen virkelige Mellem- eller Overgangsformer, overfor hvilke man staar tvivlende, om man skal henføre dem til den ene eller den anden Kategori; alt er romansk, rent ro-

mansk*). Det andet Bevis for Kvaderstenskirkernes Ælde forekommer mig at være deres absolutte Overherredømme paa Størstedelen af den jydsk Halvø indtil en Linje Aabenraa-Højer. Den brændte Sten er, som alt bemærket, det yngste af vore Byggematerialer. Før noget over Midten af det 12. Aarhundrede kommer den næppe i Brug, men til Gengæld fortrænger den hurtig de fleste andre. Tilhørte Kvaderstenskirkene nu saa sen en Tid som det følgende Aarhundrede, maatte det dog ventes, at der rundt mellem dem laa talrige Teglstenskirker, saavist som Murstenen har været baade billigere og mere handlelig end Granitkvaderne, hvis Tilhugning maa have taget meget lang Tid. Dette er imidlertid saa langt fra Tilfældet, at der mod Nørrejyllands og Nordslesvigs ca. 730 Kvaderstenskirkker kun kan sættes 27 romanske Teglstenskirker, hvoraf endda henved Halvdelen ligger samlet paa et enkelt Strøg. Yderst lærerig er i saa Henseende Egnen omkring Vitskøl Kloster sønden for Løgstør, altsaa det vestlige Himmerland. Denne pragtfulde Teglstenskirke, der blev rejst af Valdemar den Store kort efter 1160 til Minde om hans Frelse fra Blodnatten i Roskilde, og hvis Ruiner er fremdragne i vore Dage, er omgivet af lutter Kvaderstenskirkker, ja synes selv fra første Færd tænkt bygget af dette Materiale. Noget lignende, om end knapt saa grelt, er Forholdet i Midtsjælland, hvor de store Teglstenskirker i Sorø, Ringsted og Roskilde kun i ringe Grad har fundet Efterlignere. Det forekommer mig derfor givet, at langt den største Part af de jydsk Kvaderstenskirkker maa tilhøre Tiden før 1200, og noget lignende gælder sikkert ogsaa de øvrige af Natursten byggede, delvis dog med Undtagelse af de sjællandske Kridtstenskirker.

At rejse disse henved 2000 Kirker — og saa stort bliver Tallet, naar der regnes med Rigets daværende Omfang — har krævet en saa vældig Kraftanspændelse, at man uvilkaarlig spørger sig selv, om sligt da ogsaa har været muligt. Heldigvis giver vor Arkitekturhistorie os selv Svaret herpaa og det et bekræftende Svar. En ganske lignende storslaaet Byggevirkksomhed møder os paany ved Middelalderens Slutning. Kirkerne overhæves og udvides, Taarne og Vaabenhuse, Sakristier og Kapeller tilbygges indenfor et Spand af Tid, der rimeligvis maa anslaas endnu kortere end den romanske Periode.

*) De eneste mig kendte utvivlsomme Træk, der peger paa Overgangstiden, findes paa Grønbæk og Brøndum, der omtales S. 66 og 89.

BYGHERRER OG BYGMESTRE

Kun undtagelsesvis fortæller Samtiden os, hvem der byggede de enkelte Kirker, som naar vi over Bjernede Kirkes søndre Dør indhugget i et Par Fraadsten læser en latinsk Indskrift, der melder, at »Ebbe Skjalmson og hans Hustru Ragnhild byggede her en Kirke, som hans Søn Sune sidenhen rejste af Sten til Ære for Gud, Vor Frue og Hellig Lars«¹⁾. Eller naar en Runesten ved Aasum Kirke i Skaane beder »Krist, Marias Søn hjælpe dem, der gjorde denne Kirke, Ærkebiskop Absalon og Asbjørn Mule.« Eller naar en Ligsten i den sentmiddelalderlige Kirke i Herlev ved København beretter, at her hviler Mathis Jensen, »denne Kirkes Værge og Grundlægger«, der ogsaa har ladet sig afmale paa en af Kirkens Hvalvinger. Ad anden Vej kan vi dog naa adskilligt længere frem mod Besvarelsen af det vigtige Spørgsmaal: Hvem byggede vore Kirker?

Efter en i Middelalderen alméngyldig Regel tilhørte Patronatsretten, d. v. s. Retten til at kalde Sognepræsten og oppebære Kirketienden, den der havde ladet Kirken bygge eller skænket Tomten, hvorpaa den laa. Et udmærket Hjælpemiddel vilde vi derfor have i Patronatsretten, hvis det ikke var saa uheldigt, at de allerfleste Oplysninger om denne først stammer fra Middelalderens Slutning og den følgende Tid. Og i de mellemliggende Aarhundreder kan jo adskilligt være forandret. Talrige Kirker blev i Middelalderen skænkede til Klostrene, og navnlig maa det huskes, at ved Reformationen gik Bispegodset og dermed ogsaa mange Kirker over til Staten. Det er dog sikkert intet Tilfælde, at i 16.—17. Aarhundrede det store Flertal af Kirkerne tilhørte Kronen, thi uden Tvivl har Kongerne staaet fremmest i Rækken af Bygherrer.

Odensemunken Ælnoth, der levede i Begyndelsen af 12. Aarhundrede, fortæller om Svend Estridsen, at »hvor der var rejst Kirker til Helgenernes Ære, der ophjalp han dem ved sin kongelige Myndighed, og hvor ingen fandtes, byggede han nye.« I en til Aaret 1171 gaaende Fortegnelse over Konger, »der af Guds frygt har bygget Kirker forskellige Steder«, nævnes da ogsaa samtlige Konger fra og med Svend Estridsen — desværre dog uden Angivelse af Kirkerne! Svarende hertil kan det endelig anføres, at i de store Stridigheder mellem Konge og Ærkebisp i 13. Aarhundrede er det et jævnlgt tilbagevendende Kæremaal fra Kongernes Side, at Ærkebispnen berøvede dem Patronatsretten til de Kirker, deres Forfædre havde bygget. For ret at forstaa dette Forhold maa det huskes, at baade i sin Egenskab af Slægtens Førstemand og Statens Overhoved var den middelalderlige Konge ubestridt Landets største Jorddrot; helt til det 17. Aarhundrede var Statshusholdningen jo væsentlig en Naturalhusholdning.

Jævnside med Kongerne maa vi som Bygherre tænke os Herremændene eller Storbønderne, Sognefolkene og endelig Gejstligheden. Den sidste dog vistnok væsentlig kun ved de større Kirker, selv om det er ret rimeligt, at baade Bisper og Klostre rejste nye Kirker i de Landsbyer, der skænkedes dem. Saaledes hører vi, at Hæstrup Kirke i Vendsyssel er bygget af Vrejlev Kloster. I et fra 17. Aarhundrede bevaret Rim om Hylke ved Skanderborg hedder det

Oluf Top og Eske Brok
bygte Hylke Kirke op.

Hvorvidt der heri er større Sandhed end i de talrige Folkesagn, der henfører Kirkernes Opførelse til Herremænd, Fruer og adelige Jomfruer, skal lades usagt, men at adskillige af vore Landsbykirker er rejst af Tidens Stormænd, er dog hævet over al Tvivl. Ikke mindst synes Hvideslægten at have været virksom. Foruden at de to nysnævnte Kirker Bjernede og Aasum er rejste af Slægtens Mænd, vides det, at Asser Rig byggede den kendte, tvillingtaarnede Kirke i Tveje-Merløse, og hans Søn Esbern Snare skal, efter en ganske vist først fra 17. Aarhundrede stammende Indskrift, have bygget eller vel snarere ombygget Udby Kirke ved Kalundborg. Stundom fortæller Kirkerne selv, at de er rejste af en Enkeltmand, nemlig gennem de Billeder af en Herremand holdende en Kirkemodel, der kan være malede paa Skibets Østvæg eller Korbuens Vanger. Landskendt og ofte gengivet er Maleriet fra Fjenneslev, der vel forestiller Absalons Forældre, men ogsaa Nabokirken Slaglille har et tilsvarende Stifterbillede af Kirkens Bygherre Trud Litle (Fig. 9), og andre findes i Hagested ved Holbæk, i Gørlev i Vestsjælland og i Førslev ved Skelskør¹). Ikke ganske sjældent synes man af selve Kirkens Beliggenhed at maatte kunne slutte, at dens Bygherre har været en Herremand. I en Række Tilfælde — alt i alt vistnok godt og vel 30 — ligger nemlig Kirken umiddelbart opad eller tæt ved en enligt liggende Herregaard. Frydendal, Hørby, Aunsø, Bavelse, Frydendal, Gunderslev, Jomfruens Egede, Tureby og endnu flere er Eksempler herpaa, for blot at tage de sjællandske. Det synes da givet, at Kirken maa være »bygget fra Gaarden«, som det i en gammel Jordebog hedder om Gunderslev. Undertiden er dette

Fig. 9. Stifterbillede fra Slaglille Kirke.
Den øverste Del af Figuren skjules af den senere indbyggede Hvælving.

sikkert ogsaa rigtigt. Den højtliggende, senromanske Taarnborg Kirke inderst ved Korsør Nor skylder saaledes utvivlsomt Naboskabet til den i 14. Aarhundrede ødelagte, nu delvis udgravede Kongsborg af samme Navn baade sin Opstaaen og sin isolerede Beliggenhed. Det samme maa være Tilfældet med Stavreby eller Jungshoved Kirke, der kun ligger faa hundrede Alen fra Jungshoved Slotsbanke, medens Bondebyen Stavre-

Fig. 10. Jungshoved Kirke. I Forgrunden ses den tilgroede Voldgrav og et Stykke af Slotsbanken.

by er en Fjerdingsvej borte (Fig. 10). Ligeledes er det vistnok sandsynligt, at den først fra gotisk Tid stammende, idyllisk beliggende Aunsø Kirke ved Jyderup er anlagt som en Slags Gaardkirke for Roskildebispens Ejendom Aunsøgaard, og om en anden Kirke i samme Egn, den meget lille Frydendal ved Torbenfeld vides det, at den er bygget ved Midten af 15. Aarhundrede af en af Gaardens Ejere, Ridderen Engelbrekt Bydelsbak.

I al Almindelighed maa man dog være varsom med at slutte fra disse »Gaardkirkers« Beliggenhed til deres Ophavsmænd. Adskillige af de Herregaarde, der nu knejser i fornem Ensomhed, har nemlig oprindeligt ligget midt i en Landsby, men er i Tidens Løb vokset sig store paa dennes Bekostning. Et af de mest ejendommelige Eksempler herpaa er Jomfruens Egede i Sydsjælland. Christian V's Yndling, Overjægermester Vincens Hahn, fik af Kongen Bevilling paa at nedlægge Landsbyen Egede; »kun

Guds Hus og den indviede Jord blev tilbage, nu liggende i Hovedgaardens Park«. Enkeltvis kan Landsbyen ogsaa være bleven udflyttet paa de store Landboreformers Tid saaledes som Hørby ved Holbæk, hvor Hørbygaard og Kirken ligger Side om Side, fjærnt fra Byen¹).

Men det er indlysende, at i alle disse Tilfælde — først og fremmest naar Herregaarden bærer Byens Navn (Tybjerggaard, Vedbygaard, Sæbygaard) — er det umuligt at afgøre, om Kirken er rejst af det samlede Bylag eller af Manden paa Hovedgaarden, som det latinske Navn paa slige, i Landsbyerne liggende Storgaarde maa oversættes. Som oftest er der dog vel ikke Tale om et »enten—eller«, men om et »baade og«, saaledes som det bl. a. synes at være Tilfældet med den mærkelige Dobbeltkirke i Lødøje ved København, hvor Overkirken kan have været en Slags Herskabsstol for den Hovedgaard, der vides at have ligget i Byen. Ogsaa Taarngallerier i Kirker som Fjenneslev og Tveje-Merløse maa vel have haft en lignende Bestemmelse, omend de ganske vist ligger saa fjærnt som muligt fra Kirkens aandelige Centrum, Alteret. Og i det mindste i senere Tider tog man det nøje med sligt. Herskabets Stolestader er altid de østligste i Skibet, og de talrige Pulpiturer, der i 17. Aarhundrede indbyggedes i Kirkernes Vestende, betegnes meget almindelig som bestemte for »ungt Folk«, der aabenbart ikke æstimeredes saa højt.

At endelig overmaade mange af Kirkerne er byggede af Bønderne selv, ligger i Sagens Natur, synes strængt taget ogsaa at fremgaa af Bestemmelserne i den gamle sjællandske og skaanske Kirkeret fra 1171, der fastslaar Bøndernes Ret til at vælge Præst. Ligeledes har Bønderne naturligvis maattet udføre alt det grovere Arbejde, fælde Tømmer, hente Materialer o. l. Saaledes befalede Absalon f. Eks. Sognemændene i Lyngby og Helsingø at køre Sten til Æbelholt Klosters Fundamenter, før de om Foraaret satte Plov i Jorden.

Endnu mindre end om Bygherren ved vi om Bygmestrene, selvom der er bevaret endel Navne. Paa en Tympanon paa Herrestad Kirke ved Cimbrishamn i Skaane læses saaledes: »Karl Stenmester skar denne Sten«. En anden skaansk Stenmester, Mester Morten, har ikke blot gjort 4 smukke, hinanden meget lignende Fonte, som han har signeret med en Runeindskrift, men tillige arbejdet paa Kirker²), ganske som den paa Djursland virkende Stenmester, Horder, der ikke blot har hugget de 5 rige Portaler, paa hvilke Fig. 57 er en Prøve, men ogsaa talrige sirlige og skønne Fonte og nogle Gravsten³). Runerne paa en Sokkelkvader paa Søndbjerg i Thy fortæller, at »Jakob voldte, Skjalm gjorde«, giver os saaledes baade Bygherrens og Mesterens Navn. En Søjlefod med Runeindskrift fra Børglum, der nu findes i Nationalmuseet, melder, at »Mester Tue gjorde mig«, og en anden Mester Tue har sat sit Navn paa det

lille Relief af Kirkens Værnehelgen, der er indmuret over Korbuen i Poulskirke paa Bornholm. Et udmærket Portalrelief, forestillende Samsons Kamp med Løven, fra Ørsted Kirke i Vestfyen har ligeledes i Runer Indskriften »Eskild i Gaarde skar Samson, han (der) dræbte Dyret«¹⁾. Endnu et Par Navne kendes, men her skal blot omtales et Tilfælde, der har særlig Interesse ved ikke blot at fortælle Mesterens Navn, men

Fig. 11. Døroverligger fra Gjøl.

tillige vise os ham i fuld Virksomhed. Billedet (Fig. 11) gengiver Døroverliggeren fra den statelige Kvaderstenskirk paa Gjøl i Limfjorden. Til den ene Side ses Syndefaldet, til den anden en siddende Mand med spids Hue, der med en Hammer bearbejder en Sten. Det er indlysende, at denne Mand maa være Kirkens Bygmester, og for at være helt sikker paa at blive erindret har han yderligere signeret sit Arbejde. Paa en Kvader ved Siden af Portalen læses nemlig »Mester Goti« og derunder et Par andre Navne. Foruden dette Billede af Mester Goti, der forøvrigt sandsynligvis ogsaa har haft en Haand med paa Voldsted Kirke sønden for Aalborg, kendes en anden Fremstilling af en gammel Bygmester, nemlig et romansk Granit-Gravkors paa Vinderslev Kirkegaard mellem Viborg og Silkeborg²⁾. Paa den ene Side er hugget en Smed, staaende mellem sit Værktøj: Hammer, Tang og Ambolt, men det har været en Smed, der har kunnet mere end sit Fadervor, thi paa Korsets anden Side ses en Økse, en Kirkeklokke og et Stykke Kvadermur. Korset maa være rejst over den Mand, der har bygget Vinderslev Kirke, og de forskellige Attributter viser, at denne Mand tillige har været Smed eller rettere samtidig drevet Smedegerning. Der er heri intet overraskende; Smed var jo paa de Tider Fællesbetegnelse for alle Haandværkere, der arbejdede i haardt Materiale. Den Jakob Rød fra Svendborg, der i det 13. Aarhundrede har støbt en Række mærkelige Røgelseskar med Runeindskrifter til sydfyenske Kirker, kalder sig f. Eks. ogsaa Smed.

De Bygmesternavne, der kendes fra Landsbykirkerne, har alle et hjemligt Præg. Vi maa derfor have Lov til at antage, at de Folk, der rejste vore Landsbykirker, gennemgaaende har været gode, danske Mænd,

ikke, som man saa ofte hører, fremmede Haandværkere. Ligeledes har de sikkert været Lægmænd, omend der naturligvis har fundet Samarbejde Sted mellem dem og Kirkens Mænd. Om deres Uddannelse ved vi af gode Grunde intet. Adskillige Arbejder, i første Række da ikke helt faa Portaler, har dog saa megen Lighed med tilsvarende paa Stiftets Domkirke, at man fristes til at tro, at Bygmesteren har faaet sin Uddannelse paa dennes Byggeplads. Men det hjemmegjorte Præg, der paa endnu flere kan være over Enkeltheder som Søjlernes Baser og Kapitæler, tyder unægtelig ikke paa en skolet Haandværkeruddannelse, viser kun, at man efter Ævne har villet efterligne, hvad man havde for Øje i Moderkirken. Derimod synes de store Klosterkirker her ligesaa lidt som i Udlandet at have haft synderlig Betydning som Forbilleder.

MATERIALE OG TEKNIK

Ligesaa fattigt vort Land med Undtagelse af Bornholm i det hele er paa faststaaende, let tilgængelige Stenarter, ligesaa rigt er og da navnlig har det været paa løse Granitblokke, der i Istiden er ført herved fra Skandinaviens og Finlands Urfjeld. De enkelte fredede Istidsmarker

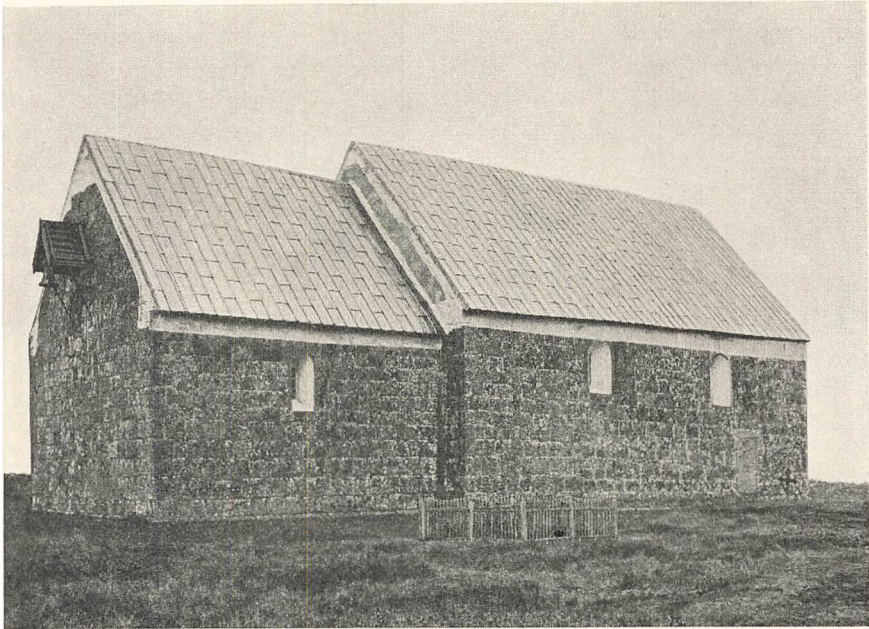

Fig. 12. Hover Kirke i Vestjylland.

vidner endnu den Dag i Dag om, hvor overvældende Stenmængden paa sine Steder har været, hvor haardt og brydsomt et Arbejde der mangensteds maa være bleven øvet, før man kunde sætte Plov i Jorden. Ganske naturlig blev Kampstenen da Bygningsæmnet for det langt overvældende Flertal af vore Landsbykirker. Som den omstaaende statistiske Oversigt over Smaakirkernes Hovedmateriale og Alder viser, er i Kongeriget og Sønderjylland tilsammen ikke færre end ca. 1250 Kirker eller 75 pCt. opførte af Kamp. Men i Behandlingen af dette Materiale gør der sig en betydelig Forskel gældende i de forskellige Landsdele, saaledes at Yderpunkterne repræsenteres af Sjælland og den jyske Halvø, medens Forholdene paa Fyen er mere blandede. Paa Sjælland tog man gennemgaaende Stenene, som man fandt dem paa Marken, omend man selvfølgelig med Flid har udvalgt Sten med en nogenlunde glat Overflade. Var de for ujævne og toppede, kløvede man dem, men en egentlig Til-

A. Absolutte Tal	Middelalderlige Kirker	Deraf romanske	Romansk Materialfordeling							Deraf gotiske	Gotisk Materialfordeling	
			Kvader	Raa og kløvet Kamp	Fraadsten	Kridtsten	Rhinsk Tuf	Tegl	Andet Materiale		Tegl	Kamp og andet Materiale
Sjælland m. Bornholm	364	338	—	199	38	63	—	33	5 ¹	26	21	5
Lolland-Falster	86	70	5	4	—	2	—	59 ²	—	16	16 ²	—
Fyen	180	159	49	87	6	—	—	17	—	21	20	1
Nørrejylland	926	893	688	84	58	19	13	26	5 ³	33	28	5
Sønderjylland	215	184	47	71	1	—	14	51	—	31	27	4
Ialt rom. el. gotiske	—	1644	789	445	103	84	27	186	10	127	113	15
Ialt middelalderlige	1771	—	789	458	103	86	27	299	10	—	—	—
<i>B. Procentvis Fordeling</i>												
Sjælland	—	92.9	—	59	11.2	18.6	—	9.8	1.5	7.1	—	—
Lolland-Falster	—	81.4	7	6	—	3	—	84	—	18.6	—	—
Fyen	—	88.3	30.8	54.7	3.8	—	—	10.7	—	11.7	—	—
Nørrejylland	—	96.4	77	9.4	6.5	2.1	1.4	2.9	0.3	3.6	—	—
Sønderjylland	—	85.6	25.5	38.6	0.5	—	7.6	27.7	—	14.4	—	—
Ialt rom. el. gotiske	—	93.6	48	27.1	6.3	5.1	1.6	11.3	0.6	6.4	89	11

¹ Skaansk Sandsten og bornholmsk Kalksten.

² Desuden vides 4 romanske, men nu ombyggede Kirker at have været af Tegl.

³ Ahl.

hugning fandt kun Sted ved Hjørnekvadrene og de Blokke, der skulde bruges til Indfatninger omkring Vinduer og Døre, medmindre man da foretrak hertil at anvende en eller anden blødere Stenart, hvad der er overmaade almindeligt. Muligvis under Indflydelse fra de skaanske Kvaderstensbygninger har man dog enkelte Kirker, hvis Mure er opførte af mer eller mindre veltilhuggede Kvadre som Viksø ved Frederikssund, Tjæreby ved Hillerød, Selsø i Horns Hrd., Ørslev ved Skelskør, Rislev ved Næstved, Pedersborg ved Sorø, eller hvis Kampestensskib allerede i romansk Tid har faaet kvaderbyggede Vestforlængelser som Udby ved Vordingborg og Førslev eller et kvaderbygget Taarn som Høve ved Skelskør. De sidstnævnte Eksempler viser, at Kvadertekniken repræsenterer et yngre Trin, men af Forholdene paa Rundkirken i Bjernede fremgaar, at den dog er ret gammel. Den nederste Del af Murene er nemlig her af særdeles veltilhugne Kvadre, mens Overdelen er af Tegl

sikkert under Paavirkning fra de i 1160—70'erne rejste store Murstenskirker i Ringsted og Sorø.

Ogsaa paa den jydsk Halvø findes der adskillige, ialt godt 150 Kirker af raa og kløvet Kamp, dels mere spredt og tilfældigt, dels og navnlig samlede i en smal Bræmme paa Østkysten fra Djursland og sydefter helt ned til Slien. Over de tre Fjerdedele af de nørrejydske Kirker er dog opførte af omhyggelig tildannede Kvadere, der baade i Udførelse og Størrelse langt overgaar de sjællandske. I Sønderjylland¹⁾ er Kvaderstenskirkene i afgjort Majoritet i den nordligste Del af Landet, Haderslev Amt og Tønder Nørreamt. Allerede i Aabenraa Amt er de fleste Kirker dog af raa og kløvet Kamp, og paa Als og alle Østkystens Halvøer: Sundved, Angel og Svans er dette Byggesæt eneraadende alene med Undtagelse af en ejendommelig lille Enklave af rige og smukke Kvaderstenskirkker i Angel.

Med god Grund indtager de jydsk Kvaderstenskirkker Førstepladsen mellem vore Landsbykirker. Ikke blot findes mellem dem vore rigest smykkede Kirkebygninger, men selv over de ganske enkle er der en egen stræng monumental Holdning og Værdighed (Fig. 12). I første Række bidrager hertil det vidunderlige Materiale. De forskelligtfarvede, men dog saa fint sammenstemmende Sten, der ofte dækkes af Lav i bløde, graaliggule Toner, kaster en egen Ynde over det barske Murværk, hvis tunge, alvorlige Udseende passer saa godt til Landskabets storladne Linjer. Hertil kommer, at den haandværksmæssige Udførelse ofte er fortrinlig. Noget blot tilnærmelsesvis gældende Normalmaal paa Kvadrene gives der forstaaeligt nok ikke. Mest almindelig er vel nok en Længde paa 1 Alen til den halve Bredde, men Kvadere paa 2, ja endog 3 Alen og lidt derover er langt fra sjældne. At dømme efter det Redskab, der gengives paa de to tidligere omtalte Billeder af jydsk Bygmestre, synes Tilhugningen udelukkende at være foregaaet med en Spidshammer*). Det er som Forskellen mellem Jydens og Sjælländerens Folkekarakter afspejler sig i deres Kirkebygninger. Thi hvilket Fond af Udholdenhed og ægte jydsk Taalmod og Sejghed har det ikke krævet at tilhugge de mellem 1 og 2000 Kvadere, der gik med til den ydre Beklædning af en jævnt stor Landsbykirke. Til Murenes Inderside anvendtes almindeligvis raa og kløvet Kamp. Ikke saa ganske sjældent — i Thy saaledes ved o. en Femtedel af Kirkerne — er dog ogsaa selve Kirkerummet kvaderklædt, og meget hyppig er Triumfvæggen mellem Kor og Skib bygget af Kvadre.

*) Ikke ganske sjældent og navnlig vistnok i Thy træffer man paa Kvaderne nogle hyppigst firkantede, men ogsaa uregelmæssig formede, omhyggelig tildannede Fordybninger. Den rimeligste Forklaring af dem turde vel være, at der under Tilhugningen er sprunget Fliser af Stenen, hvilket Stenhuggeren da har søgt at skjule paa denne noget bisarre Maade.

Hvor omhyggelig Arbejdet er udført, ses bedst paa Korrundingerne, hvor hver enkelt Sten blev nøje krumhugget efter Radien. Og hertil kommer i visse Egne en udbredt Billedglæde, en gennemført Lyst til at smykke Portaler og Kirkemure med Relieffer, ofte ganske vist kun Husflidsarbejde, men i hvert Fald noget, der er næsten ukendt paa Sjælland, hvor man dog i Kridtstenen havde et Materiale, der var anderledes handleligt end den haarde, stridige Granit.

Svarende til sin geografiske Beliggenhed indtager Fyen tilsyneladende en Mellemstilling mellem Jylland og Sjælland. Medens vi nemlig i Nordfyen og især i Egnen omkring Bogense og Middelfart træffer en Række Kvaderstenskirkker, der kan staa Maal med de jydske, er den raa Kamp næsten eneraadende sønden for en Linje fra Assens til Nyborg. Kun et Par enkelte Kirker vedligeholder saa at sige Forbindelsen mellem Nordfyen og de smukke Kvaderstenskirkker paa Ærø, Taasinge og Langeland, hvor de 8 af Øernes 18 romanske Kirker er opførte af huggen Sten. Disse sydfyenske Øer danner atter en naturlig Bro over til Lolland, mellem hvis røde Teglstenskirker der ligger 5 Kvaderstenskirkker, medens der derimod — modsat Falster — ikke findes en eneste Kampestenskirke.

Ligesom de nordfyenske Kvaderstenskirkker utvivlsomt skyldes jydske Paavirkning, skulde man tro, at de sydfyenske Kampestenskirkker var opstaaede under Indflydelse fra Sjælland. Dette er dog sikkert ikke Tilfældet. Som en lille, men meget betegnende Forskel kan det saaledes nævnes, at de fyenske Kampestenskirkker meget almindelig har en kvaderhuggen Sokkel og de nederste Skifter af Murene satte af tilhugne Sten, et Træk, der aldrig forekommer paa de sjællandske, hvorimod det er velkendt paa de østjydske og slesvigske. I god Overensstemmelse med, at Øen retslig hørte sammen med Jylland — Jydske Lov gjaldt jo i begge »Lande« — er den altsaa ogsaa i arkitektonisk Henseende helt igennem orienteret mod Vest, ikke mod Øst. Døbefontene viser os yderligere, at der mellem Lolland, Sydfyen, de sydfyenske Øer og Østslesvig samt tværs over Lillebælt har været en livlig kulturel Forbindelse. Det er da i Sønderjylland, de fyenske Kampestenskirkers nærmeste Slægtninge maa søges, ligesom den smukke Kvaderstensarkitektur paa Taasinge og Langeland antagelig intet direkte har at gøre med de nordfyenske Kvaderstenskirkker, men er inspireret fra den nysnævnte Kvaderstensgruppe i Angel, hvis Forbillede atter har været Moderkirken, den ældre Domkirke i Slesvig. At Ærø ligetil 1864 hørte til Sønderjylland, og at den gamle sønderjydske Hertugslægt længe sad inde med Langeland, kan muligvis her have spillet en Rolle.

Ogsaa i Skaane forekommer der Granitkvaderkirker, men forstaaeligt nok har man her, hvor Landet er rigt paa gode, let bearbejdelige Sten-

arter, navnlig taget sin Tilflugt til disse. I det sydøstlige Skaane, Egnen omkring Cimbrishamn, er saaledes de fleste Kirker opførte af den samme fortrinlige Kalksten, som allerede Broncealderfolkene benyttede til deres Helleristninger. Andetsteds, som i Egnen om Lund og Helsingborg er Materialet Sandsten, der ejendommeligt nok fra sidstnævnte Sted er

Fig. 13. Portal fra Vejby Kirke.
Af Portalens Søjler er kun Kapitælerne i Behold.

bleven udført til Nordsjælland, hvor Kirkerne i Vejby og Valby i Tisvilde-egnen helt er byggede af denne smukke, gulgraa Sten, der ogsaa har fundet Anvendelse paa flere andre nordsjællandske Kirker, saaledes Esbønderup og Gladsakse ved København. Her som i Vejby er ikke blot en af Portalerne hugget af skaansk Sandsten (Fig. 13), men selve Portalernes Profilering er skaansk, et talende Vidnesbyrd om den nære Forbindelse mellem Øresunds to Kyster¹⁾.

Ogsaa indenfor vort Fædrelands nuværende Grænser træffer man ikke faa Brudstenskirker, og navnlig paa Sjælland er der Egne, hvor de er

fuldstændig eneraadende. Tænker man sig Øen delt ved en Linje fra Holbæk ned til Næstved, repræsenterer den Del, der ligger vesten for Skællet, Kampestenskirkenes Territorium, den østre Del derimod Brudstenskirkernes. Det drejer sig her om to forskellige Kalkstensarter: Kridtstenen og Fraadstenen²⁾.

Det egentlige Skrivekridt er for blødt til i større Grad at kunne tjene til Bygningsæmne, alene til mindre Enkeltheder som Smaasøjler, Kragsten o. l. er det bleven benyttet. Langt større Fasthed besidder derimod de forskellige Kridtstensarter, Geologerne sammenfatter under Fællesnavnet »Yngre Kridt«. De danner Undergrunden for langt den største Del af Landet, men træder kun forholdsvis faa Steder direkte frem i Overfladen. Af størst Betydning er Limstenen, Kridtstenen i egentlig

Forstand, der i Stevns Klint danner Lag af en halvhundrede Fods Mægtighed, men som ogsaa andre Steder kommer frem i Dagen, saaledes i flere gamle, nu forladede Brud i Nærheden af Køge og i Fakse Kalkbrud. Hovedbruddet har dog sikkert været Stevns Klint, hvorfra der har været drevet en virkelig Eksport. Af Limsten fra Klinton byggede saaledes Absalon Ringmuren om sin i vore Dage genfundne Borg paa Slots-
holmen ved »Havn«, og sammesteds fra har man hentet Materialet til det Bælte af Kridtstenskirker, der strækker sig langs Sjællands Østkyst et Stykke ind i Landet, begyndende ved Ulfsund og endende i Søllerød et Par Mil Nord for København. Forstaaeligt nok er det navnlig Stevns og Kyststrækningen mellem Køge og København, der er Kridtstenskirkernes egentlige Hjem, men ogsaa i det øvrige Østsjælland samt paa Falster og Møen har dette smukke, letbehandelige og meget holdbare Bygnings-
æmne været benyttet, ligesom det langt ind i Kampestensegnene har tjent til Vindusstik, Dørindfatninger og lignende Enkeltheder. Jævnsides med Limstenen, men i langt mindre Udstrækning, har man brugt Fakse-
kalken eller rettere dennes haardeste, mest krystallinske Form, det saakaldte Faksemarmor, en nærmest flødefarvet, haard og klinger Kalksten. Den danner Hovedmaterialet i en halv Snes Kirker, samlede i en smal Stribe fra Brudstedet op til Sorø-Ringstedegnen. Til Gruppen »yngre Kridt« hører ligeledes Grønkalkstenen, en smuk, graagrøn Sten, der træder i Dagen i og ved Lellinge Aa ved Køge, og af hvilken den nærliggende Ejby Kirke helt er opført. Fyen og Sønderjylland mangler ganske Kridtstenskirker, hvorimod vi atter træffer dem i Nørrejylland, hvor de optræder i to, ikke i Forbindelse staaende Grupper. Den ene, der omfatter en 6—7 Kirker omkring Randers, er opført af det saakaldte Blegekridt, en Variant, der staar Skrivekridtet ret nær. Den anden bestaar af en halv Snes Kirker i Grenaaegnen, der udmærker sig ved deres smukke og rige Enkeltheder; da de stod nyrejste og rene i deres skære Hvidhed, maa de ubestridt have været Landets pynteligste Smaakirker¹). Materialet er her den egentlige Limsten, der Nord for Grenaa træder frem i de stejle Klinter ud mod Kattegat omend langt fra i Lag af samme Mægtighed som paa Stevns. Derimod har Limstenen ejendommeligt nok næsten ikke været i Brug i Egnene omkring Limfjorden, der dog skylder den sit Navn. Kridt er alene anvendt til Ulstrup Kirke ved Løgstør samt paa en enkelt Kirke i Thy, hvad der er saa meget mærkeligere, som det indtil for et Par Menneskealder siden har været et skattet Byggeæmne i disse Egne.

Kridtstenen, der er ret blød, saalænge den sidder i Laget, men hærder ved Luftens Indvirkning, tildannedes i Kvadre, der paa Sjælland gennemgaende har en ret ensartet Størrelse. I Grenaaegnen, hvor Lagene er

mindre gode, varierer de derimod fra ganske tynde Plader paa nogle Tommers Tykkelse til Blokke paa henved en Alen. Kvadre af en saa vældig Størrelse som ved Granitkirkerne træffer man derimod aldrig; forstaaeligt nok da Materialet jo maatte hentes langvejs fra. Hvad den tekniske Behandling angaar, blev Kvadrene ikke som nuomstunder og forøvrigt allerede i den yngre Middelalder tildannede med Saven, men huggede med en Skarøkse, hvorom mangfoldige af dem endnu bærer Vidne. Udførelsen er meget forskellig; højest staar den afgjort i Grenaaegnen, hvor mange af Kvadrene bagefter er bleven glattede med Høvl og Skrabejern.

Medens Kridtstenen har en nogenlunde geologisk Ælde, er den anden Kalksten, Fraadstenen, en fuldstændig Nydannelse¹). Som dens geologiske Navn, Kildekalk, angiver, opstaar den ved, at Vandet fra kalkholdige Væld afsætter sit Kalkindhold paa de Planter, der vokser omkring dem, paa nedfaldne Blade og Kviste, der naar de raadner efterlader tydelige Aftryk i Kalken. Sit folkelige Navn skylder den naturligvis sit Udseende, der navnlig i Smaablokke slaaende minder om stivnet Fraade, Havskum. Folkesagnet ved da ogsaa at berette, at da de første Stenkirker skulde rejses, bød Hellig Knud at samle Fraade ved Havet, der hærdedes paa hans Bud. Den forekommer paa sine Steder i Lag af stor Udstrækning og Mægtighed. Saaledes var der f. Eks. i 1860'erne i Vintremølle ved Bunden af Bramsnæsvig blottet en Væg paa over 200 Fods Længde og 8 Fods Højde og i Kærbølling ved Vejle endog paa 250 Fod. Mange af Lagene er dog saa løse og jærnholdige, at de ikke egner sig til Bygningsbrug.

Fraadstenskirkker findes i alle Landsdele, undtagen paa Lolland-Falster, men er dog væsentlig samlede i to store Grupper. Den ene hører hjemme i Egnene omkring Isefjordens forskellige Forgreninger, særlig da Roskildefjord, samt sydefter nedad Ringsted til. Den anden i Østjylland i Strækningen mellem Vejle og Horsens ind til den store Midtlandshede og nordpaa op til Randers, hvor de dog optræder mere blandet sammen med Kampe- og Kvaderstenskirkkerne. Sønderjylland har kun en enkelt Fraadstenskirk, Starup ved Haderslev Fjord. Lige overfor ligger Kærum og Flemløse ved Assens, og desuden findes 4 Kirker i Øst- og Midtfyen, hvoriblandt et saa vigtigt Monument som Sdr. Næraa Kirke ved Odense.

Det er nævnt ovenfor, at der i Nordsjælland ligger et Par Kirker af skaansk Sandsten. Langt betydeligere end denne Import fra Landsdel til Landsdel er dog den, der har fundet Sted fra Udlandet til visse Dele af den jydsk Halvø. Langs Ejder og Trene, tenderende hen mod Slesvig By, paa flere af Vesterhavsøerne, som Sild og Pelvorm, samt i Vest-

jylland, omtrent fra Ringkøbing Fjord til Vidaa med Ribe som geografisk og historisk Centrum, ligger ca. 30 Kirker helt eller delvis opførte af rhinsk Tuf¹). Det er en vulkansk Dannelse, egentlig kun hærdet, dyndblandet Aske, der navnlig brødes i Egnen omkring Andernach og fragtedes nedad Rhinen til Holland, hvorfra den skibedes over Vesterhavet. Den meget lette, gulgraa Sten, der udsavedes i Blokke af noget forskellig Størrelse fra en Munkesten og opad, kan med Tiden antage en smuk, chokoladebrun Tone, men er uheldigvis meget lidt vejrbestandig, saaledes at den næsten overalt har maattet skjules under Overkalkning.

Sluttelig skal nævnes, at ogsaa andre Bygningsæmner i en snæver Vending kunde bruges. Paa den skaanske Slette er saaledes flere Kirker byggede af Flint; den nu nedrevne Kirke i Lønne ved Vesterhavet var ligesom Vigsø i Thy overvejende opført af smaa, glatte Havsten, og i Midtjylland findes 5—6 Kirker, hvis Mure helt er af Kvadere, tildannede af Ahl, der tillige har fundet Anvendelse som underordnet Materiale paa adskillige andre midtjydske Kirker, ligesom det i Nordvestsjælland er bleven brugt til Vindusstik o. l.

Det ligger nær at spørge, hvilket af disse Materialer man først tog i Brug, da man fra Træ gik over til Sten, eller med andre Ord indenfor hvilken Materialgruppe man finder vore ældste Kirker. Ved Monumenter, der er saa lidet udformede som Flertallet af vore Landsbykirker, er Spørgsmaalet naturligvis noget vanskeligt at besvare; det kan jo ogsaa særdeles godt tænkes, at man i de forskellige Egne har taget, hvad der laa nærmest for Haanden. Givet er det dog, at i hvert Fald paa Sjælland har Fraadstenen Fortrinet. Af Fraadsten er saaledes baade Biskop Svend Norbagges Kirker i Roskilde og Ringsted og de to, allerede et Par Gange nævnte meget gamle Smaakirker ved denne By: St. Jørgensbjerg og St. Ib. Af Fraadsten er ligeledes Jellinge, der ved sine Kalkmalerier rykkes langt tilbage i Tiden, samt de anseelige Kirker i Starup i Nordslesvig og Tamdrup ved Horsens, der begge har et gammelt Præg. Det maa dog straks siges, at fordi vi netop mellem Fraadstenskirkerne finder flere af vore bevislig ældste Kirker, følger deraf absolut ikke, at alle Fraadstenskirker hører til de første rejste. Tværtimod findes der saavel paa Sjælland som i Jylland Kirker, der efter deres hele Anlæg maa tilhøre en ret sen Tid, saaledes Vallekilde ved den udtørrede Lammefjord og Ølsted ved Horsens, der begge ligesom senromanske Teglstenskirker har en tresidet Alterbygning (Apsis).

Indenfor Kvaderstensomraadet turde gennemgaaende Kirkerne af raa og kløvet Kamp være yngre end de andre, et Forhold der synes at fremgaa af den i anden Forbindelse nævnte Omstændighed, at de meget hyppig har kvaderhugne Fodskifter og Sokler, hvis Profiler tilmed ofte

er sløvede og lidet udprægede. Ligeledes synes der indenfor de sjællandske Kampestenskirker at kunne paavises et ældre og yngre Lag. Forskellen ligger her i Murværket, der til at begynde med er ret sjusket, ligesom Materialet ved de ældste Kirker kan være en broget Blanding; senere hen lægges Stenene derimod i mere regelmæssige Skifter.

Hvad de jydsk Kvaderstenskirker angaar, er det givet, at denne store, tilsyneladende saa ensartede Masse ved et nøjere Studium maa kunne spaltes i en Række stedlige Grupper, der da antagelig vil vise sig at tilhøre noget forskellige Byggeperioder. Forsøg herpaa er da ogsaa gjort¹⁾, men Resultatet forekommer mig ikke overbevisende, uden at jeg dog selv tør vove at sætte noget andet i Stedet. Dertil er Stoffet baade for overvældende og for lidet gennearbejdet.

Medens disse forskellige Aldersbestemmelser mere eller mindre beror paa et subjektivt Skøn, kan det historisk fastslaas, at Teglén var det Bygningsæmne, vore Forfædre senest lærte at kende. I den Minderune, der indridset paa en Blyplade er fundet i Valdemar den Stores Grav i Ringsted, fremhæves mellem Kongens tre Størværker, at han »som den første af brændte Tegl til hele Rigets Værn byggede den Mur, der i Folkemunde kaldes Danevirke, og et Taarn paa Sprogø«, en Beretning der saa at sige ordret gentages af den samtidige Krønikeskriver Svend Aggesøn. Der ligger i denne stærke Fremhæven af Materialet et utvivlsomt Bevis for, at dette maa have været nyt og ukendt; at bruge det til Arbejder af saa stort Omfang maa være bleven anset for en Bedrift, der vel var værd at mindes.

Ligesom selve Ordet Tegl er et latinsk Laaneord, maa ogsaa Kunsten at brænde den være kommen til os ude fra, fra dens evropæiske Hjemland Italien, saa vist som der findes flere Berøringspunkter mellem norditaliensk og dansk Teglstensarkitektur, først og fremmest da dennes Førstegrøde: Ringsted²⁾. I og for sig er der intet overraskende heri; Landets Hovedkirke, St. Laurentius i Lund, viser i mange Enkeltheder lombardisk Paavirkning, og en af dens Bygmestre bærer det italienske Navn Donatus; selv om Vejen end har været lang, har den altsaa ikke været ukendt. Dens klassiske Egn er Midtsjælland, her slog den nye Byggeskik først Rod, men saaledes at jævnsides med den lombardiske gør paa de store Monumenter ogsaa et fransk Indslag sig gældende. Udenom Svend Nordbagges Fraadstenskirke i Ringsted byggede Valdemar den Store den nu staaende Teglstenskirke som Gravkirke for sin Fader Knud Lavard og sin Slægt. Opførelsen har naturligvis staaet længe paa, men man maa gaa ud fra, at i det mindste Koret har staaet færdigt, da Hellig Knud Hertug skrinlagdes 1170. Lidt senere rejste sig Hvidernes Klosterkirke i Sorø, muret af Tegl ligesom de sagnrige Tvillingtaarne,

Absalon føjede til den gamle Kampestenskirke ved sin Fødegaard i Fjenneslev. I Bjernede fuldførte som alt nævnt hans Frænde Sune Ebbesen (død 1186) med Tegl den mærkelige Rundkirke, som han var begyndt at opføre af hugne Sten, ganske ligesom i en anden Egn af Landet Valdemar den Stores Takkekirke, Vitskøl ved Limfjorden, i Lighed med Egnens Smaakirker vist paabegyndtes af Kvadre men færdigbyggedes med Tegl. Endelig kan som den sidste af denne ældste, nærbeslægtede Kreds nævnes Esbern Snares stolte, femtaarnede Kirke i Kalundborg, samt som den yngste, Roskilde Domkirke. De anførte Eksempler viser, at det nye Materiale i en ganske mærkelig Grad bares frem af de første i Landet, Kongen og den med ham nøje forbundne Hvideslægt. Det har aabenbart været en ren Modesag at bygge af Tegl, og det er sikkert ingen Tilfældighed, at Absalon i sin Tjeneste havde en »Teglmester«, der betænkes i hans Testamente. Han maa efter sit Navn, Aage, have været af dansk Byrd, og han fik hurtig mange Værkfæller herhjemme.

Teglstenskirkerne geografiske Fordeling er højst ejendommelig. Medens Materialvalget ved de af Kalksten opførte Kirker maatte være mere eller mindre stedbundet, og disse derfor ganske naturlig samles i lokale Grupper, er vi her løste fra dette Forhold, saa vist som Teglstenskirker kan graves næsten overalt. Man skulde da vente, at Teglstenskirkerne laa jævnt spredt over hele Landet som et rødt Islæt mellem alt det Hvide og Graa og betegnende det yngste Kirkesæt. I nogen Grad er dette da ogsaa Tilfældet. Vi forstaa godt, at der i Skovegnene i Midt- og Sydsjælland, der toges sent under Plov, ligger forholdsvis mange og delvis ret unge Teglstenskirker, ligesom det ikke undrer os at træffe dem i Udkanterne af Landet, paa Udnæs og Smaaøer som i Rørvig, paa Sjællands Odde, paa Sejro eller langs med Kattegattets Kyst fra Randers Fjord og nordpaa. Men jævnsides disse Kirker, der ligger indkilede mellem eller umiddelbart opad Kirker af naturlige Sten, findes der tre Steder samlede Grupper af Murstenskirker: Paa Lolland-Falster og Møen, i Vendsyssels midterste Del fra Linjen Sæby-Frederikshavn tværs over Landet og endelig i Vestslesvig fra Tønderegnen sydpaa lige til Ejderen. Sidstnævnte Sted volder Forklaringen ingen Vanskeligheder; den er den ganske simple, at disse Egne, og da først og fremmest Marsken, helt mangler naturlige Sten. Men dette er hverken Tilfældet i Vendsyssel eller paa de sydlige Øer. Begge Steder er der Kampesten i Overflod, og Aarsagen til Teglstenskirkerne Sammenhobning i disse Landsdele kan altsaa ikke være af geologisk Art, men maa søges i historiske Forhold. At efterspore disse for Vendsyssels Vedkommende turde være haabløs Gærning, men noget anderledes stiller Sagen sig for den tredje og største Gruppe. Teglstenskirkerne er her absolut dominerende. Af

Lollands 62 middelalderlige Landsbykirker var ikke færre end 58 af Tegl, af Falsters 27 de 22, af Møens 5 de 4, ialt altsaa 84 Kirker af 94. Hele denne Mængde er dog langtfra opført nogenlunde samtidig. Omend det store Flertal er senromansk, har Byggevirkomheden sikkert været ved en hundrede Aar eller saa. Den Tanke ligger da nær, at Sogneinddelingen paa disse Øer er yngre end i det øvrige Land, saaledes at større Sogne i Tidens Løb har spaltet sig, men i hvert Fald paa Falster er dette ikke Tilfældet. Netop herfra haves nemlig i den saakaldte »Kong Valdemars Jordebog« en i 2. Halvdel af 13. Aarh. forfattet, sognevis ordnet Liste over Øens Jordegods, der viser ganske de samme Sogne som nu til Dags, uagtet flere af Kirkerne maa tilhøre den følgende Tid¹⁾. At disse sene Teglstenskirker skulde have afløst ældre Stenkirker, er lidet rimeligt, og der bliver da intet andet tilbage, end at man hernede maa have holdt fast ved Trækirkerne ulige længere end i det øvrige Land, først have nedrevet dem, da Teglen helt og holdent havde fortrængt den naturlige Sten som Byggeæmne. Forklaringen paa denne Konservatisme kan muligvis søges i Vendernes Plyndringer. Som nærmeste Naboer blev disse Øer særlig haardt ramte, og af økonomiske Grunde har man da mange Steder ikke magtet at genrejse de ødelagte Kirker af Sten, men har maattet nøjes med Trækirker, som man en god Stund har kviet sig ved at nedrive. Hypotesen kan lyde noget søgt, men jeg tilstaar, at jeg ikke kan finde nogen anden og bedre Forklaring paa hele dette gaadefulde Forhold, der afviger saa stærkt fra, hvad vi kender i det øvrige Land.

Mursten forudsætter jo Teglværker²⁾, og saadanne maa efter Sagens Natur være bleven anlagte i stort Tal, ofte, som flere Fund viser, i Byggepladsens umiddelbare Nærhed. Med Datidens usle Veje var Transporten jo en træls og besværlig Sag; endnu paa Christian IV's Tid regnedes saaledes 60—80 Sten for et passende Bondelæs, og det har næppe været større i Middelalderen. Efterhaanden blev Teglværkerne saa hyppige, at snart sagt hvert Kloster og hver mere anseelig Købstad havde sin »Teglgaard«, hvorom adskillige Gadenavne endnu minder. At dømme efter de ikke ganske faa, der er bleven udgravede og undersøgte, har de været meget smaa, blot kunnet tage nogle Tusinde Sten pr. Brænding. Selv en almindelig Landsbykirkes Opførelse har derfor godt kunnet staa paa i Aarevis, endsige da de store Kirker, der slugte Millioner af Sten. Man undrer sig egentlig nærmest over, at man i det hele har kunnet faa dem færdige.

Den middelalderlige Teglstens, »Munkestenen« som den — muligvis ikke med Urette — kaldes, er ulige større end de nu brugelige, uden at det dog er gørligt at fastslaa noget bestemt Normalmaal. En Størrelse paa 28 à 29 × 12—13 × 9 Cm. er vel nok den almindeligste, men Længden

kan stige til 31—32 Cm., eller, hvad der er ulige hyppigere, synke til 24—25—26 Cm. Navnlig er dette ofte Tilfældet paa de ældste Teglstensbygninger. Som en Egenhed ved disse kan nævnes, at der her ofte forekommer Sten, hvis Overflade ved Behugning har faaet en skraa Rifling eller Skravering. Den synes gennemgaaende at være udført efter Brændingen, og Hensigten med den har sikkert været, at de saaledes behandlede Tegl har skullet efterligne kvaderhugne Sten. Den træffes nemlig ikke paa de egentlige Murflader, men alene paa Apsider, Lisener, Vindus- og Dørindfatninger og lignende Steder, hvor man netop paa Kampestenkirkerne anvendte Kvadre. Den er ikke, som tidligere antaget, noget for Danmark særligt; tværtimod forekommer den i udpræget Grad i nordtysk Murstensarkitektur. Derimod tilhører den udelukkende den ældre Tid, romansk og Overgangsstil, og synes at være gaaet af Brug ved Midten af 13. Aarhundrede. Stenenes Farve ahang naturligvis af Leret. Hyppigst er den rød, i Midtsjælland ofte flammert rødgul, i Aalborgegnen altid gul. Glasserede gule, brune, sorte eller grønne Sten forekommer saagodtsom ikke paa Smaakirkerne i romansk Tid — Rønninge paa Fyen har dog en Portal med sortglasseret Indramning, og paa Nr. Løgums Arkadefrise er Smaasøjlerne vekselvis sorte og brune — men ogsaa i de følgende Stilperioder maa de siges at være sjældne, i Sammenligning med hvad der f. Eks. er Tilfældet i Nordtyskland.

Det ligger nær i Sammenhæng med Materialet at dvæle lidt ved den rent haandværksmæssige Side af Kirkernes Opførelse. Hvad først Kalken angaar, er det ad videnskabelig Vej godtgjort, at man til Valdemarsmuren ved Danevirke har hentet Kalken fra Klinterne nord for Grenaa¹⁾; rent historisk vides det, at man alt fra 13. Aarh. har brudt Kalk paa Saltholm, og ogsaa andetsteds i Landet er der meget gamle Kalkbrud, saaledes i Mariager; at Bruddene i Fakse og Davbjerg og Mønsted først nævnes ret sent, beror sikkert ene paa en Tilfældighed. Paa Vestkysten omkring Ribe har man i Middelalderen hjulpet sig paa en ret ejendommelig Maade. Som endnu helt ned til Midten af forrige Aarhundrede samlede man nemlig ved Ebbetid Muslingskaller paa Vaderne og brændte Kalk af dem. Ogsaa andre Steder i Landet træffes der Muslingskaller i Kalken, uden at man dog deraf tør slutte, at man har muret med »Skælkalk«. Grunden kan jo nemlig være den ganske simple, at man har anvendt Strandgrus til Mørtlen. Denne er uden Undtagelse ulige federe end nu til Dags, hvor det almindelige Blandingsforhold er 1 Del Kalk til 3 Dele Sand. De Rester af Trækulstumper, man meget ofte træffer i den, er antagelig Affald fra Brændingen, der naturligvis har været meget primitiv. Kalken blev slaet med Trækøller, vistnok efter at den først var bleven læsket som Melkalk. Om nogen fuldstændig Læskning som nuomstunder synes der ikke at have været Tale at dømme efter de mange faste Kalkkorn, der forekommer i gammel Mørtel. Denne Fremgangsmaade, der gør Kalken yderlig stiv og sejt, holdt sig langt ned i Tiden; i Renæssancens Bygningsregnskaber vrimler der saaledes af »Kalkslagere«, og flere Steder paa Landet brugte man slaet Kalk næsten helt ned til Aarhundredskiftet.

Murene blev altid opførte som »Kassemur« med en ydre og indre Beklædning om en Kærne af større eller mindre Sten, der saa at sige blev støbt i Mørtel (Fig. 14). Alene de ældste Teglstenskirker er gennemgaaende murede med fuld Mur, men allerede hen i 14.

Aarhundrede bliver ogsaa her Kassemuren Regel. Det siger sig selv, at denne Byggemaade just ikke har været til Gavn for Soliditeten, saa meget mere som man ved Kirkerne af huggen Sten ikke synes at have anvendt Bindere, Sten, der gik længere ind i Murkærnen. Mange af Kvaderstenskirkerne er da ogsaa slemt puklede med store »Maver« paa Murene, hvad der har medført, at de fleste i Tidens Løb har maattet omsættes.

Paa ikke ganske faa Kridtstenskirker ser man Skifter af lavere og højere Kvadre veksle med hinanden, men om nogen regelmæssig Skiftegang kan der af gode Grunde først være

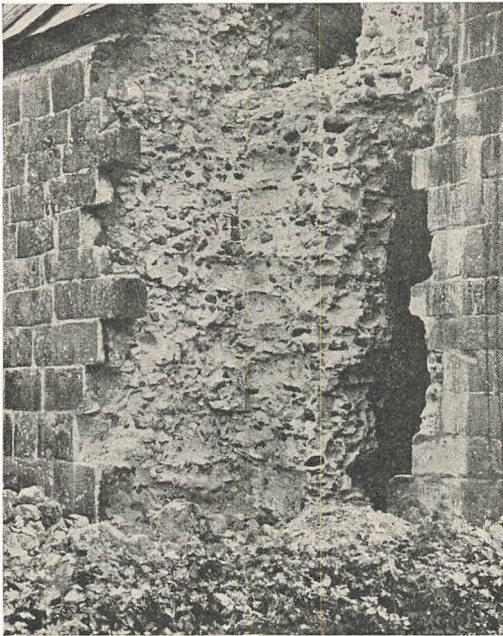

Fig. 14. Ydermur og Murkærne fra en jydsk Kvaderstenskirke.

kalder det, hvor én Løber veksler med én Binder; rent undtagelsesvis møder det os allerede paa de senromanske Kirker i Nordlunde paa Lolland og Risby ved Ekernførde. Kort efter Midten af 16. Aarhundrede trænger endelig det moderne Forbandt (Krydsforbandt) igennem. Zigzagsmuring med Skifter af skraatstillede Sten (»Sildebensmønster«) forekommer i nogle af vore ældste Kirker, baade de af Fraadsten og af blandet Materiale opførte, maa altsaa være et gammelt Træk, selvom det senere hen er almindeligt paa Teglstenskirkenes Gavle (Fig. 17, 101).

I Modsætning til nuomstunder synes Fugningen regelmæssig at være foregaaet samtidig med at man murede, ligesom man som oftest behandlede Murværket anderledes omhyggelig end nutildags. Højkirkemure, der alle Dage har været skjulte af Sideskibenes Tage, er om ikke altid, saa dog meget ofte fugede. Selve Fugen var ved de ældste Teglstenskirker bred og flad, glattet udover Stenens Kanter, saaledes som man var vant til det fra Kampestensmurene. Karakteristisk for Overgangstiden er en meget smuk behandlet Rygfuge, der er omhyggelig glattet med Skeen saavel paa Over- som paa Underkant, almindeligst i den yngre Middelalder er en blot paa Overkanten beskaaret Rygfuge eller Stribefugen, hvor man med Skeen har trukket en Rille midt igennem den ellers flade Fuge. Paa Kvader-

Tale ved Teglstenskirkerne. Der er her den Forskel mellem Fortids og Nutids Muremaade, at medens nuomstunder Skifter af »Løbere« (Sten med Langsiden udad) veksler med Skifter af »Bindere« eller »Kopper« (Sten med Kortsiden udad), murede man i Middelalderen med Løbere og Bindere i samme Skifte, det saakaldte Munkeforbandt (Fig. 15).

Efter vedtagen Skik og Brug skal Skiftegangen være 2 Løbere 1 Binder, og i Middelalderens senere Del slaar dette nogenlunde regelmæssig til, selvom man ogsaa her kan træffe adskillige Undtagelser, ja endog Skifter hvor der gaar 10—20 Løbere paa Binderen (f. Eks. Nyborg). Men i den ældre Middelalder er Undtagelsen næsten Regelen. Baade i Fjenneslev, Bjernede og Sorø, altsaa nogle af vore allerældste Teglstenskirker, er der Skifter med indtil 6—7 Løbere. I Periodens Slutning forekommer hyppig en Variant, det yngre Munkeforbandt eller polsk Skifte, som Tyskerne

Kridstenskirkerne er Fugerne efter Sagens Natur overmaade smalle og lidt fremtrædende; ja paa de sidstnævnte Kirker kan der forekomme saa smalle Fuger, at man bogstavelig næppe kan sikke et Knivsblad ind mellem Stenene. De meget brede, kalkede Fuger, der ses paa saa mange jydsk Kvaderstenskirker, skyldes senere Tidens uheldige Paafund.

I nøje Forbindelse med hele denne Sag staar Spørgsmaalet om, hvorledes vore Kirker oprindelig har set ud, om de har staet med

blank Mur, været hvidtede eller pudsede. Efter de Iagttagelser, man kan gøre fra Loftene over senere Tilbygninger, kan det med Sikkerhed siges, at ved Kvader- og Teglstenskirkerne har, som man kunde vente, Materialet staet fremme. Noget lignende synes at gælde Kridstenskirkerne, omend det her er mere tvivlsomt, da der paa enkelte mærkverdige nok er iagttaget gamle, sikkert oprindelige Pudslag. De egentlige Kampestenskirker synes derimod regelmæssigt at have staet pudsede, og med Skeen har man da trukket skarpe vandrete og lodrette Streger, hvorved der fremkommer en mer eller mindre regelmæssig Kvadrating, der langtraa altid følger de egentlige Fuger. Det giver derfor et ganske urigtigt Billede, naar man ved moderne Istandsættelser af den Slags Kirker har ladet Stenene staa blanke med dybtliggende Fuger, saaledes at Murfladen kommer til at ligne en paa Højkant stillet Brolægning. Nu dækker Pudslaget som oftest kun Stenenes Kanter indtil den glatte Midflade, men dette skyldes vistnok ene den Omstændighed, at Mørteleen her har bundet mindre godt og i Tidens Løb er falden af. Oprindelig maa den antagelig have dækket saagodtsom hele Overfladen, saaledes som det er Tilfældet ved flere Fraadstenskirker (f. Eks. Herslev ved Roskilde, Kærnum ved Assens), hvor der træffes en ganske tilsvarende Kvaderinddeling, der dog synes at følge de virkelige Fuger; paa Kærnum har den endog helt Karakter af Munkeskitte. Denne ældste Puds er af en ganske fortrinlig Kvalitet. Den er meget fed, lidt gullig i Farven og saa fast og haard, at paa enkelte Kirker (Kimmerslev, Tjibirke) »Kvadratingen« den Dag i Dag er bevaret uændet.

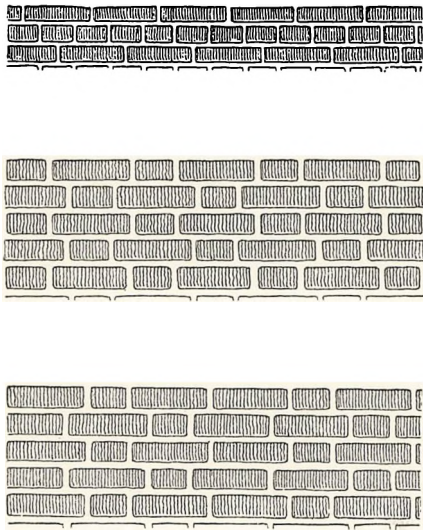

Fig. 15. Schematisk Fremstilling af de

forskellige Murforbandler.
Øverst: Ældre Munkeskitte.
I Midten: Yngre Munkeskitte.
Nederst: Moderne Skitregang.

paa Nordmurene, der mindre udsatte for Temperaturveksling gennemgaaende har holdt sig bedre end Sydsiderne. Senere hen i Middelalderen har man jævnlig nypudset Murene, men denne yngre Puds adskilles let fra den ældre; den er af langt løsere Konsistens, har en mere død Overflade og mangler Kvadring. Den synes regelmæssig at have været hvidtet.

Ved en kort før den første Verdenskrig foretaget Istandsættelse af den

Fig. 16. Vindu fra Risby Kirke.

smukke, senromanske Teglstenskirke i Risby ved Egernførde viste det sig, at Vinduernes udvendige Oversmig, der her som altid i romansk Teglstensarkitektur var pudset, havde en malet Dekoration, bestaaende af røde og hvide eller sorte og hvide Skaktavl, et Motiv der er ret almindelig paa Smigens mod Kirkerummet vendende Side (Fig. 16). Dette er det ældste Eksempel paa, at ogsaa vore Kirker i Lighed med de svenske og tyske har haft udvendige malede Dekorationer¹⁾, men fra gotisk Tid findes adskilligt flere. Gesimserne kan have malede Friser, bestaaende af røde krydsende Linjer, røde og

hvide Trekkanter, eller naar det kommer højt, fortløbende Firkløverornamenter (Firpas), og i Blændingernes pudsede Bund kan der være malet Stavværk, Firpas eller Cirkelslag. Eksempler herpaa er Sejro, Ørslev ved Skelskør, Lellinge ved Køge, Snese og Everdrup i Sydsjælland. Det siger sig selv, at hele denne Dekoration nu staar yderlig svag — vort Klima egner sig just ikke for den Slags Eksperimenter —, men den har sikkert været langt mere udbredt, end man af de faa og naturligvis ganske tilfældig kendte Eksempler skulde tro. Det ligger saaledes nær at tænke, at naar Bunden i de Buefriser, der er saa almindelige paa Teglstenskirkerne, hyppig har staaet pudset, har Aarsagen hertil været, at Felterne skulde udstyres med Dekoration. Ligeledes kræver de forøvrigt ret sjældne skjoldformede Murblændinger ganske naturlig et malet Skjoldemærke; et tomt Skjold er for Middelalderen simpelthen en Uting. Slige dekorative Skjoldemærker kendes da ogsaa af brændt Ler (Rudsvedby og Rerslev paa Sjælland, for ikke at tale om Aarhus Domkirke). Det kan i denne Sammenhæng nævnes, at man paa enkelte af vore ældste og ældre Teglstenskirker indvendig har kalket Murværket rødt og trukket Fugerne op med hvidt; i gotisk Tid er denne ejendommelige Behandling ikke iagt-

taget, men i Renæssancen har adskillige Kirker ligesafuldt som Herregaarde og Købstadshuse staaet rødbrune med hvidgule, malede Fuger¹⁾.

I Udlandet, og da navnlig i Frankrig og Italien, har man i udstrakt Grad anvendt flerfarvet Materiale til Kirkernes Ydre. De Spor af Polykromi, der træffes her hjemme, er dog i det hele indskrænket til en bestemt Egn og tilhører nok saa meget den senere Middelalder. Det smukke Farvespil i Kvaderstenskirkernes Mure skyldes selvfølgelig ingen Beregning; derimod er det sikkert med velberaad Hu, at man stundom har benyttet den rustrøde Ahl sammen med Graniten som paa Staby Kirkes Apsis, eller sammen med Fraadsten som i Vindusstik paa Vejerslev Kirke i Randerseggen. Paa Ribeegnens Tufstenskirker er den røde Tegl til Tider brugt sammen med den gulgraa Tuf, snart i Buestykket over en Dør (Aal) eller i vekslende Skifter i selve Murene (Sneum og Lydum). Langt mere udbredt har dog Sammenstillingen af Kridt og Tegl været. Først og fremmest gælder dette den gotiske Tid, hvor det i Østsjælland er overmaade almindeligt at lade Belter af Tegl og Kridt — en sjælden Gang af Tegl, Kamp og Kridt — veksle indbyrdes. Ogsaa fra den romanske Tids sidste Dage kendes noget lignende, navnlig da fra de gamle Vestgavle, der hist og her findes skjult bag de senere tilbyggede Taarne. Et sjældent smukt Eksempel frembyder saaledes Vestgavlen i Haslev Kirke, der er muret med Zigzagskifter af Kridt og Tegl (Fig. 17).

Fig. 17. Fra Haslev Kirkes Vestgavl. Murværket øverst tilhøjre er senere Tilføjelse.

DEN ÆLDRE MIDDELALDER

PLANANLÆG, TAARNE, RUNDKIRKER

Det ligger i Sagens Natur, at Nordens kirkelige Kunst maa staa i et vist Forhold til Kunsten i de Lande, hvorfra Norden har faaet den kristne Tro. De Omraader, der her kommer i Betragtning, er som be-

Fig. 18. Portal fra Lime Kirke.

kendt Vesttyskland med de tilgrænsende Egne af Nordfrankrig samt de britiske Øer, men i den Indflydelse, disse forskellige Lande har øvet, gør der sig en ejendommelig Forskel gældende paa Norge og Danmark, hvorimod Sverige indtager en Mellemstilling. Den irsk-keltiske Indflydelse, der i Norge ikke er helt ubetydelig, er hos os ganske forsvindende. Modsat Norge har vi saaledes ikke en eneste romansk Kirke med irsk Plananlæg, hvor Bygningen udgør ét, enkelt Rum. Anderledes derimod med Paavirkningerne fra England. Det er bleven hævdet, at vore Smaakirker i udstrakt Grad staar i Gæld til engelsk eller engelsk-normannisk Bygningskunst. Fra Normandiet,

direkte eller over England, skulde vi saaledes have faaet Impulserne til vor Granitkvaderarkitektur¹). Jeg ser dog ikke rettere, end at denne Paa-stand i høj Grad skyder over Maalet, og i hvert Fald lader den sig ikke bevise. En anden Sag er, at Paavirkningen fra denne Kant har været stærkere end hidtil antaget. Den spores ikke blot paa gammelkendte Eksempler som den yndefulde, lille Benedictinerkirke i Venge ved Skanderborg, Klosterkirken i Vestervig og Portalen paa Vor Frue i Aalborg, men kan ogsaa paavises paa adskillige Landsbykirker. I det rene Granitland Thy er saaledes ikke helt faa Portaler af engelsk Type (jfr. S. 77), og engelsk i sit Anlæg var ogsaa den forlængst nedrevne St. Thøger, Sognekirken i Vestervig. Ogsaa indenfor de to Kridtstensgrupper ved Randers og Grenaa (jfr. S. 31) møder vi engelske Indslag, f. Eks. de med »Rullestave« (Roll-Billets) prydede Portaler paa Hammelev, Vejlbj og Enslev, der ogsaa findes paa Lime i Salling (Fig. 18), og de tre slanke, lige

høje Blændinger, der pryder Korenes Østmure i Enslev samt i de to Fraadstenskirkers Framlev og Hørning i Aarhuseggen. Indenfor Randersgruppen er de søjleprydede Korbuer i Asfærg og Virring (Fig. 19) typisk engelske. I lidt ændret Form møder vi dem paa Kvaderstenskirken Ejstrup (Fig. 39), men et fuldstændigt Sidestykke til dem har vi i Hammer i Sydsjælland.

Sikre engelsk-normanniske Træk viser ogsaa de to af skaanske Sand-

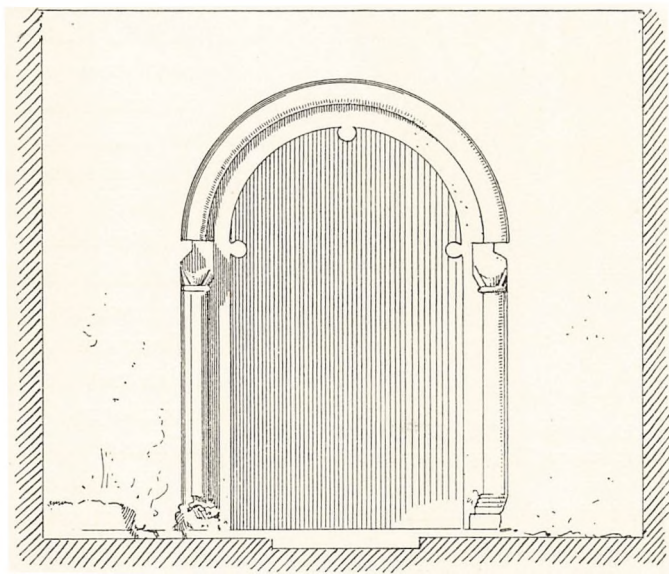

Fig. 19. Virring Kirkes Korbue.

sten opførte nordsjællandske Kirker i Valby og Vejby. Det er dog et Spørgsmaal, om ikke Paavirkningen ligesom Materialet er kommen via Skaane, hvor der i Slutningen af 12. Aarhundrede gør sig en stærk engelsk Indflydelse gældende, der ogsaa paa andre Omraader mærkes i Nordsjælland¹).

Men selvom den detaillerede Undersøgelse af Landets Kirker vil bringe adskilligt flere engelske Træk for Dagen, bliver det dog alligevel i første Række Vesttyskland — Rhinegnene og det gamle Sachsen —, senere hen ogsaa Nordfrankrig, der har præget vor romanske Kunst, baade hvad Plan og Enkeltheder angaar, uden at der dog er Tale om nogen slavisk Kopiering.

Nutildags kan de talrige Tilbygninger og Øgninger give mange af vore Landsbykirker en særdeles kompliceret Plan, men oprindelig har denne altid været saare enkel (Fig. 20). Det store Flertal af Kirkerne bestaar af to, saavel i det Ydre som i det Indre hver for sig selvstændig frem-

trædende Dele: Det lavere og smallere Kor, der var forbeholdt Præsten, og Skibet, hvor Menigheden opholdt sig, og hvorfra den gennem en i Østvæggen brudt Aabning, Triumfbuen, havde Udsyn til det umiddelbart ved Korets Østvæg opstillede Alter. Undertiden og navnlig ved Teglstenskirkerne, hvor dette Forhold bedst lader sig konstatere, viser det sig, at Koret og Skibets Østgavl — Triumfmuren — vel er i indbyrdes

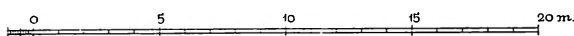
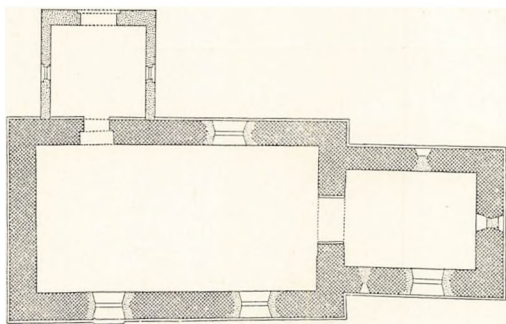

Fig. 20. Enkel romansk Plan (Hassing i Thy).
Vaabenhuset tilbygget i ny Tid.

Forbandt, men derimod ikke i Forbandt med Skibet. Kirken maa alt-saa være opført i to Tempi, hvilket ikke altid skyldes tilfældig Standsning af Arbejdet.

Skibet udgør næsten altid et enkelt Rum. Toskibede Kirker, der i den yngre Middelalder bliver omend ikke hyppige saa dog ikke ualmindelige, er sjældne Gæster mellem vore Landsbykirker ligesom i

det hele i vor romanske Arkitektur. Bortset fra Udby Kirke ved Kalundborg, hvor Skibet er delt ved en Række Piller, der vel er romanske, men dog ikke hører til det oprindelige Anlæg, og de forlængst helt forsvundne Anlæg i Stege og Fanefjord paa Møen, findes de kun paa Bornholm, eller rettere fandtes. Indtil en haardhændet Restaurering i 1874 havde den store, statelige Kirke i Aakirkeby Skibet langdelt af en af rundbuede Aabninger (Arkader) gennembrudt Mur, og et lignende Anlæg maa der have været i den nu som Ruin staaende Kirke i Øster Marie¹). Her var det dog forlængst ødelagt, men kom atter for Dagen ved Kirkens Nedbrydning i 1890. Som det ses paa Billedet (Fig. 21), viste det sig, at Skibet havde været dækket af to parallelløbende Tøndehvælvinger, der fra Ydermurene var slaet over til en af 3 Arkader gennembrudt Mur i Kirkens Længderetning. Sandsynligvis skyldes hele dette i og for sig meget upraktiske System Kirkens ejendommelige Tagbeklædning. I Lighed med hvad der kendes fra enkelte skaanske Kirker (f. Eks. Ø. Ingelstad), og en anden bornholmsk Kirke, Knudskirke ved Rønne, havde Taget nemlig været dækket med svære Kalkstensheller, og til Støtte for disse havde man ovenpaa de egentlige Hvælvinger opført en Slags spidsbuet Tøndehvælvning.

Ogsaa det treskibede Anlæg er kun sparsomt repræsenteret mellem vore Landsbykirker. Der er Kvaderstenskirken i Skarpsalling ved Løgstør, der er den store, højtliggende Fraadstenskirke i Tamdrup ved Horsens, og der er endelig den ligeledes af Fraadsten opførte Starup Kirke ved Haderslev, hvor Sideskibene dog forlængst var nedrevne, saaledes at indtil en under forrige Verdenskrig foretagen, lidet heldig Restaurering alene de som Blændinger staaende Arkader viste, at Kirken engang havde været langt anseeligere. I senromansk Tid har desuden den lille, af Faksekalksten opførte Kirke i Spjellerup faaet tilbygget to ganske korte, allerede i Middelalderen nedrevne Sideskibe¹⁾. I Skarpsalling bæres Højkirkens Mure af firkantede Piller, i Tamdrup, hvis Skibe nu er samlede under ét Tag, derimod af runde Piller, i Starup dels af runde, dels af firkantede.

Bortset fra Rundkirkerne er saavel Korets som Skibets Grundplan altid en Firkant,

der ved den førstnævnte Bygningsdel mere eller mindre nærmer sig Kvadratet, medens Skibet altid er rektangulært eller rettere skulde være det. Selv ved ellers meget omhyggelig udførte Kirker kan der nemlig være store Afvigelser tilstede; saaledes er f. Eks. i den store og smukke Kvaderstenskirk i Andst ved Kolding Skibet c. 80 Cm. bredere i Øst end i Vest. Jævnlig kan Koret ogsaa være ganske skævt placeret for Skibet. Man har altsaa ikke taget det altfor nøje med Udstikningen af Vinklerne, ligesom man langtfra matematisk har overholdt den almindelige Regel, at Kirken skulde ligge solret med Koret i Øst. Undertiden kan Afvigelsen være endog meget betydelig, selvom man ganske vist først i Tiden

Fig. 21. Øster Marie Kirke. Paa Korbuevæggen ses Aftrykkene af de to Tøndehvæl.

efter Reformationen helt sætter sig ud over hævdvunden Skik og Brug*). Uheldigere er det dog, at man ogsaa ved selve Murenes Fundering er gaaet yderlig skødesløst tilværks. Som oftest bestaar Fundamentet nemlig kun af et eller to Lag løstliggende Sten, ja der forekommer endogsaa Eksempler paa, at man simpelthen har bygget ovenpaa Grønsværet. Selvom denne Letsindighed delvis afbalanceres af de udmærkede Materialer, Murenes ringe Højde og deres anseelige Tykkelse, der over en Bank kan sættes til c. 1 M., er det dog givet, at den just ikke har været til Baade for Soliditeten. En kuriøs Afvigelse fra den almindelige Regel, at en Kirke ligesom ethvert andet Hus skal have i det mindste nogenlunde rette Hjørner har vi i Ulstrup ved Løgstør, en af Limfjordsegnens faa Kridtstenskirker. Her er de ydre Hjørner nemlig stærkt afrundede, ligesom ogsaa Vestgavlen har været næsten helt rund. Da Kirken er bygget af omhyggelig tildannede Kridtstenskvadre, kan dette ejendommelige Forhold ikke skyldes Sjuskeri ved senere Istandsættelser, hvilket derimod sikkert er Aarsagen til, at Gudme Kirke i Østfyen har rundede Vesthjørner. Den ejendommelige Runding, hvormed Nybøl Kirke i Sundeved afsluttes mod Vest, er vistnok af ret ny Dato.

Selvom ikke saa faa Planer er baade vinde og skæve, har Maalinger af Kirker i saa langt fra hinanden liggende Egne som Thy og Midtsjælland dog godtgjort, at Planerne ikke er udstukne paa maa og faa, men at man har haft et bestemt Normalmaal, den romerske Fod (29,5 Cm.), saaledes at man ved Udstikningen har benyttet en Maalepind paa 2, 4 eller 5 Fod. Derimod synes man ikke at have haft bestemte Normer for Forholdet mellem de enkelte Bygningsdeles Længde og Bredde eller for deres indbyrdes Størrelse. I Almindelighed kan det dog siges, at Forholdet mellem Skibets og Korets Længde svinger mellem 1:2 og 1:3, sjældent under 2, endnu sjældnere over 3. Kirkens eller rettere sagt Skibets Størrelse har naturligvis i Hovedsagen rettet sig efter Sognets Folketal, omend andre Forhold kan have grebet ind. Saaledes er i Sydvestsjælland Kystsognenes Kirker gennemgaaende større end Indlandssognenes, ligesom de i Regelen er yngre, hvad der falder godt i Traad med, at de yngre Kirker i det hele synes at være større end de ældre¹⁾. Taget over en Bank er Kirkerne paa Øerne vistnok mindre end de jydskke, hvor man baade mellem Kvader- og Tufkirkerne træffer overmaade anseelige Bygninger. Skibet paa den S. 62 afbildede Føvling har saaledes et Gulvareal paa 147,5 M², den nærliggende Andst endog paa 168, hvilket lader

*) Man har ment, at Afvigelserne hidrørte fra, at man »orienterede« Bygningen efter Solens Stilling paa den Helgens Dag, til hvem Kirken var indviet. Dette er jo muligt; derimod er de Slutninger, man af »Misvisningens« Størrelse har ment at kunne drage med Hensyn til vedkommende Kirkes Alder, ganske upaalidelige²⁾.

selv de største sjællandske langt bagud. »Kæmpen« er Tufstenskirken Brøns i Sønderjylland med et Skib paa 200 M². Hvem der er »Dværgen«, er mere vanskeligt at sige, men til en af de mindste hører i hvert Fald den smukke lille Teglstenskirke Kindertofte ved Sorø, hvor Skibets Flademaal kun er 36 M².

Det store Flertal af vore Landsbykirker bestaar kun af de to hidtil

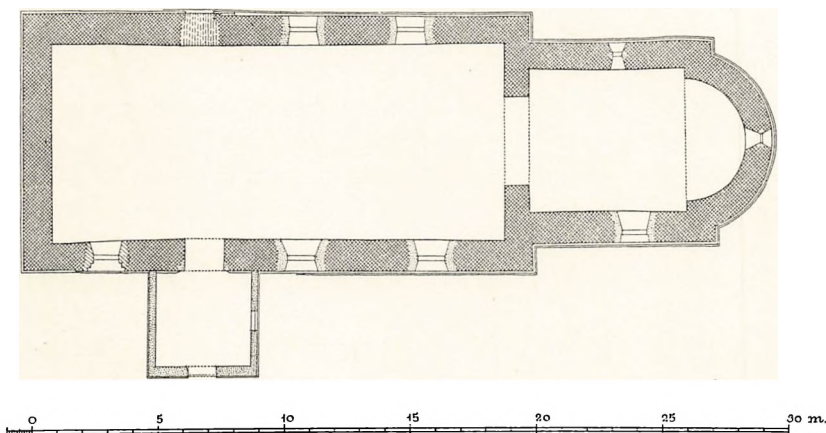

Fig. 22. Romansk Apsidekirke. (Hvidbjerg i Thy).
Vaabenhuset tilbygget i ny Tid.

omtalte Bygningsdele: Skib og Kor. Rigere bliver Anlægget, naar man som paa den ovenfor gengivne Plan til Koret føjer en halvrund Alterbygning: Apsiden. Kirker med Apsider (Fig. 22) findes spredt rundt om i hele Landet, men meget ulige fordelt. Medens i Thisted Amt godt en Tredjedel af Kirkerne har eller har haft Apsis, er dette i det andet Vestkystamt — Ringkøbing — kun Tilfældet med 6 af de godt 100 Kirker, der har bevaret deres gamle Grundplan. I større Grupper optræder de først og fremmest paa Bornholm, hvor alle Øens 15 romanske Kirker har Apsis, men dernæst i Midtsjælland og Holbækegnen, i Thy og dets Naboherreder Ø. Han og Hvetbo i Hjørring Amt, paa Mors samt omkring Ribe. Utvivlsomt har de dog oprindelig været langt talrigere, end det nu synes. Navnlige paa Øerne er det nemlig yderst almindeligt, at man i den senere Middelalder har nedrevet Koret og forlænget Skibet mod Øst, og ved den Lejlighed kan jo adskillige Apsider være gaaet i Løbet. Da man regelmæssig brugte Materialet fra de nedbrudte Dele til Nybygningen, kan Forholdet let konstateres paa Kvadestenskirker, hvor de buede Apsissten tydelig skiller sig ud fra de øvrige, planhugne, medens det er ulige vanskeligere paa Kampestenskirkerne. Mellemløber er Apsider, der kun fremtræder indvendig, medens

Koret udadtil har en ret Østmur. De forekommer af og til i Østsjælland (Gandløse, Maalev, Gevninge, Herslev, Kagstrup, desuden Tjæreby ved Skelskør) og kan muligvis have deres Forbillede i Storehedinge. Det siger sig selv, at Alterrundingen her bliver meget lille; undertiden kan den, som i Gandløse, skrumpes ind til en søjleprydet Nische. Et Par Teglstens- og Fraadstenskirkker (Eskildstrup paa Falster, Vallekilde og

Fig. 23. Tveje-Merløse Kirke.

Ølsted ved Horsens) har udvendig tresidede, indvendig halvrunde Apsider, hvilket peger hen mod den følgende Stilperiode. Endelig maa nævnes enkelte Kirker, hvor Apsiden slutter sig direkte til Skibet uden noget mellemfaldende Kor. Kvaderstenskirkkerne i V. Vandet i Thy, Bjergby paa Mors, Bur ved Holstebro og Søllested paa Lolland er Eksempler paa denne Bygningsskik, der ligeledes møder os i Kirkerne paa Føer, hvor den maa skyldes Paavirkning fra de frisiske Egne Syd for Vesterhavet, hvis Kirker meget almindelig mangler Kor.

Ogsaa mod Vest kunde Planen faa en Udvidelse. Thi selvom de allerfleste af vore nustaende Kirketaarne først stammer fra Middelalderens sidste Tid, findes der dog ikke ganske faa, der enten er jævn gamle med Kirkerne selv eller i det mindste allerede tilbyggede i romansk Tid. Og der er næppe Tvivl om, at jo grundigere vore Kirker bliver undersøgte, jo oftere vil det vise sig, at de i højere Grad, end man hidtil har været tilbøjelig til at tro, fra første Færd har været prydede med Taarne. Navnlig er — eller var — de hyppige i Skaane, paa Bornholm og Nordvest-

og Østsjælland, hvor der i Præstø Amt har kunnet paavises hele 14 Kirker, der har eller har haft romanske Taarne, af hvilke de 10 er jævngamle med Skibet. Ogsaa paa Fyen (Kærum, Sdr. Næraa) samt i Jylland findes der en Del Eksempler paa romanske omend ikke oprindelige Taarne. Men medens de Øst for Sundet endnu er bevarede i ret stort Tal, staar paa Sjælland næsten altid kun forholdsvis ubetydelige Rester tilbage i

Fig. 24. Hee Kirke før Restaureringen.

de senere Taarnes Mure. Som nogle af de bedst bevarede kan nævnes Vallensved og Olstrup ved Næstved, Herfølge ved Køge.

Fælles for de fleste ældre Taarne synes det at være, at Trappen, der fører op til de øvre Stokværk, ligger i selve Murtykkelsen, saaledes at Indgangen udmunder inde i Kirken. Men modsat de sentmiddelalderlige Taarne findes der forøvrigt flere ret afvigende Typer, der her kortelig skal gennemgaas. Ved den mest almindelige er Taarnet enten smallere end Skibet og har nogenlunde kvadratisk Grundflade eller jævnbredt med dette, hyppig endog en Smule bredere, saaledes at Planen bliver et Rektangel med de korte Sider i Nord og Syd, en Type, der navnlig er udbredt i det sydøstlige Skaane¹). Taarnets Ydermure kan have en eller to Afsætninger, men ellers udgør den svære, kolossale Bygning en

samlet Masse, hvor de nedre Stokværk oftest kun faar sparsomt Lys gennem smaa Glugger eller Spalter, medens Muren øverst oppe er gennembrudt af Luger, der i Skaane jævnlig er formede som Dobbeltvinduer, adskilte af Smaasøjler. Aabenbart for at give det hele Anlæg et mere pynteligt Udseende og for at efterligne de større Kirker har man stundom tvedelt Overbygningen i Højde med Skibets Tagrygning,

Fig. 25. Hvilsom Kirkes Taarnrum.

hvorved der fremkommer et Tvingtaarn¹). Fremmost mellem Kirker med Tvingtaarne bør nævnes den smukt restaurerede Fraadstenskirk i Tveje-Merløse ved Holbæk (Fig. 23). Her er det hele Anlæg saa ypperligt bevaret, at endog Taarnenes ejendommelige kubeformede Hætter med den lille Midtknop er i Behold, medens ellers de øverste Partier som oftest er ombyggede. En særlig Interesse faar Tveje-Merløse desuden ved, at den utvivlsomt har dannet Forbilledet for de berømte, senere tilbyggede Tvingtaarne i Fjenneslev²). Foruden disse kan nævnes Magleby paa Møen og et Par skaanske Kirker. Ogsaa den fra Krigen 1864 saa bekendte Kirke i Broager har været tænkt som tvingtaarnet, men Planen er hurtig opgivet, og de to højtkejsende, videnom synlige Spir tilhører Middelalderens Slutning.

Langt sjældnere er den anden Type, hvor Taarnets underste Stokværk vel har samme Bredde som Skibet, men hvor Overdelen er betydelig

smallere, saaledes at det ser ud, som det skærer sig op gennem Skibets Tag. Eksempler herpaa er Hee (Fig. 24) og Vrigsted i Jylland; ogsaa den pyntelige lille Teglstenskirke i Uvelse ved Hillerød har oprindelig baaret et Taarn af denne Type. Dens største Udbredelse falder dog i Nordfrisland; her møder vi den paa en Række statelige Teglstenskirker som Breklum, Hatsted og Skovbøl i Husumegnens Gest.

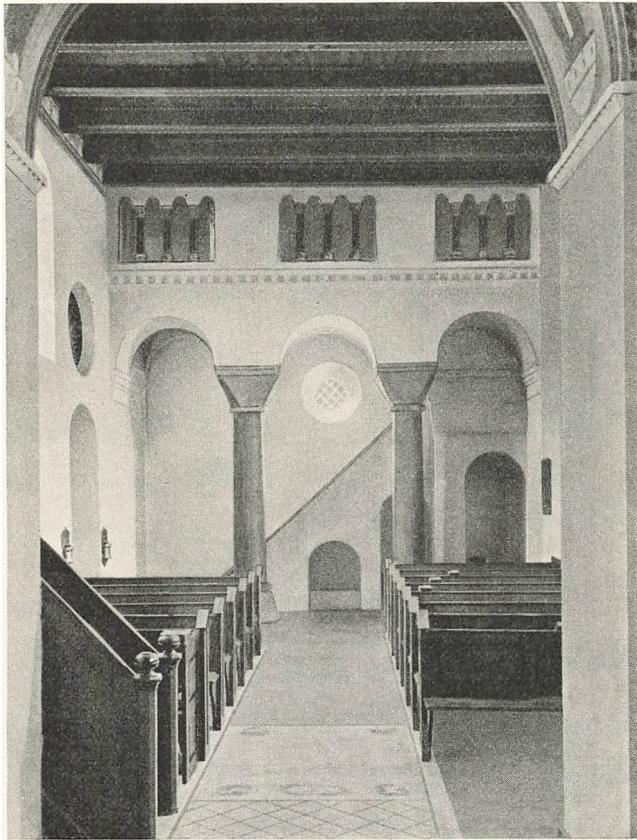

Fig. 26. Fjenneslev Kirkes Taarngalleri.

Ved begge disse Taarnformer danner Underrummet en Slags Forhal til Skibet, med hvilket det staar i Forbindelse, snart ved en simpel rundbuet Aabning, snart ved to eller sjældnere tre Arkader, hvis Buer hviler paa firkantede Piller (Bejstrup, Gellerup og Nr. Tranders) eller som i Hvilsom paa en Søjle (Fig. 25). Endnu pynteligere bliver Virkningen, naar ogsaa det næste Stokværk aabner sig ind mod Skibet med et helt lille Søjlegalleri som de smukke Anlæg i Tveje-Merløse og Fjenneslev (Fig. 26), og i enklere Form i Egeslevmagle og Vallensved i Sydsjælland,

eller naar Arkademotivet gentages i 2. Stokværk, som i Tirsted og Godsted Kirker paa Lolland (Fig. 27).

Ved den tredje Type er Taarnets Grundplan ikke firkantet, men cirkulær, og nederste Stokværk staar ikke eller har i det mindste oprindelig ikke staaet i direkte Forbindelse med Skibet. Mærkværdig nok forekommer disse runde Taarne kun to Steder indenfor Danmarks gamle Om-

Fig. 27. Tirsted Kirkes Taarngalleri.

raade, nemlig i Skaane, hvor der eksisterer 4, og i Sønderjyllands sydlige Del¹⁾). Her er de endnu i Behold paa Kirkerne i Oversø (Fig. 28), i Kosel tæt ved det gamle Færgested Mysunde ved Slien og i Sønderstapel ved Ejderen, men efter gamle Billeder har ogsaa Kirkerne i Haddeby ligeoverfor Slesvig og Kampen Nord for Rendsborg haft runde Taarne. Bedre bevaret end de sønderjydske, af hvilke navnlig Sønderstapel er bleven slemt mishandlet, er dog Hammarlunda i Skaane. Det staar endnu

nogenlunde urørt og mangler ganske Vinduer undtagen i øverste Stokværk, der er gennembrudt af 8 store Luger.

Alene den ejendommelige Grundplan giver disse Anlæg noget vist fæstningsagtigt, og det maa da ogsaa fremhæves, at saagodtsom alle de sønderjydske ligger paa strategisk vigtige Punkter. Vi ledes ved dem over til det interessante, men meget omstridte Spørgsmaal om befæstede

Fig. 28. Oversø Kirke.

Kirker. Der maa her skarpt skælnes mellem den mere tilfældige Brug af Kirkerne i militært Øjemed og den bevidste, planmæssige Udbygning af dem som fortifikatoriske Støttepunkter eller Tilflugtssteder i Ufredstider. Om det første kan der af gode Grunde ikke herske Tvivl. Endnu i Nutidens Krige er Kirkerne med deres forholdsvis solide Mure og deres ofte dominerende Beliggenhed jævnlig bleven benyttede som Støttepunkter, endsige da i fordums Tider. Vor egen Middelalders Historie har da ogsaa adskillige Eksempler herpaa fra Ufredstiden i 14. Aarhundrede. I 1333 belejrer den kullede Greve Udby Kirke, og 1342 afbrænder Holsternerne Helsing Kirke (vistnok Kirkehelsing ved Slagelse) og indbrænder eller dræber Bønderne, der havde søgt Tilflugt dér. Det følgende Aar tillader Roskildebispens Abbeden i Sorø at sløjfe Pedersborg Kirke og Kirkebakke, hvorfra megen Tynge vilde true Klostret, hvis Kirken blev befæstet, og at sligt har været almindeligt, fremgaar noksom af, at ganske samtidig (1342) bandlyser Aarhusbispens alle, der uden Tilladelse

bemægtiger sig Taarne eller Kirker, »for at gøre Borg eller Fæste deraf«, en Bestemmelse, der gentages af Provincialkonciliet i Helsingborg (1345) og adskillige Gange senere lige til 1425.

Om hvorvidt vi i Lighed med det øvrige Europa har haft Kirker, der fra første Færd var befæstede, har der derimod været ført en meget livlig Diskussion¹⁾. Meningerne var her saa afvigende, at medens man fra én

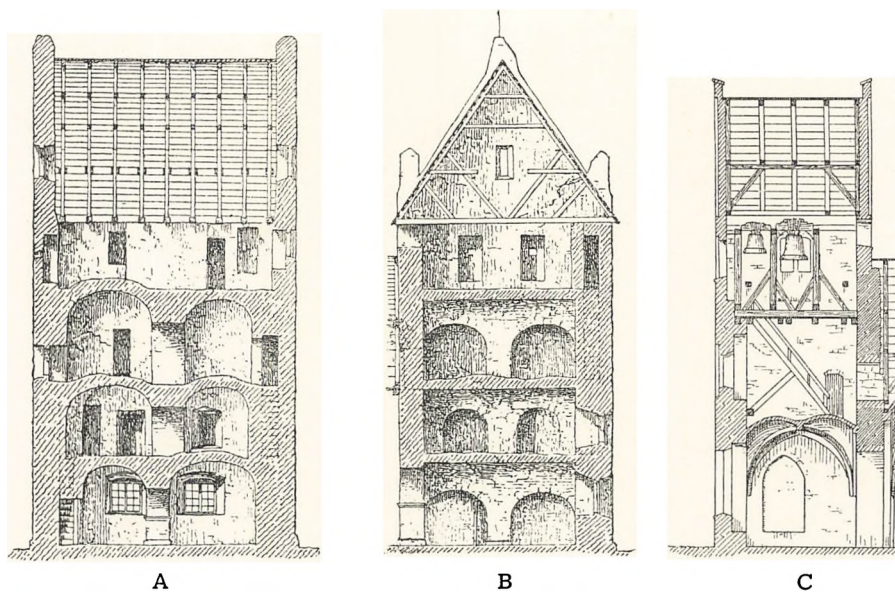

Fig. 29. A og B Snit gennem Ibskirkes Taarn. C Snit gennem Gyrstinge Kirkes Taarn.

Side var tilbøjelig til at se et Forsvarsvirke i snart sagt hvert eneste gotisk Kirketaarn, bestred Modparten, at der overhovedet havde været befæstede Kirker i Danmark. Sandheden turde her som saa ofte vistnok ligge i Midten. Ligesaa sikkert som vore senmiddelalderlige Kirketaarne intet har med Forsvarsforanstaltninger at gøre — mod hvem skulde de egentlig være benyttede? —, ligesaa lidt kan man benægte, at der i nogle — omend ikke mange — Kirker findes Anlæg, der kun lader sig forklare ved, at Bygningen har været bestemt til Forsvar eller i det mindste til Tilflugtssted i Fejdetid.

Dette gælder saaledes de tre nærved hinanden liggende Kirker: Lillehedinge, Storehedinge og Karise²⁾. Den første har i Skibet haft to Stokværk over selve Kirkerummet. Et Eksempel paa slige Dobbeltkirker kendes ogsaa fra Ledøje ved København³⁾, men medens Overkirken her er et lyst og festligt Rum, der ved en Aabning i Gulvet er sat i direkte Forbindelse med den egentlige Kirke og efter fremmede Forbilleder at

dømme vel har tjent som en Art Herskabsstol, er Forholdet et ganske andet i Lillehedinge. Det øvre Stokværk er her aldeles isoleret, lavt og skummelt, saaledes at enhver Benyttelse af det til kirkeligt Brug paa Forhaand er udelukket. Tydelige Forsvarsforanstaltninger viser Storehedinges smukke Kor. De Søjlegange, der er udsparede i Murens øvre Del, kan ganske vist aldrig have tjent til Forsvarsøjemed, dertil er de altfor aabne og udækkede. Men over dem ses det, at Ydermuren har raget frit op, saaledes at der mellem den og det indenfor staaende Tag har været en flad Gang, hvor Forsvarerne har kunnet færdes. Karises Kor, der modsat det vanlige er højere end Skibet (Fig. 79), har over de samtidig med Kirken byggede Hvælvinger et kun svagt belyst Stokværk, Folkesagnets »Fru Martes Kammer«, og Mærker af ældre Tage paa Korets og Taarnets Mure godtgør, at Skibet oprindeligt har staaet med et næsten helt fladt Tag, hvortil der var Adgang saavel fra Skib som fra Kor, og over hvilket Skibets Sidemure har hævet sig. Som Forsvarsforanstaltninger maa man ogsaa være berettiget til at tyde de skydeskaarformede Glugger i Taarnene paa Køge Kirke og de tæt ved Byen liggende Højelse og Herfølge Kirker samt de nedad rettede »Skoldehuller« i Tranebjerg Kirketaarn paa Samsø og i flere Taarne i Aarhuseggen¹).

Medens disse Taarne alle tilhører den yngre Middelalder, det sidste Sæt endog den alleryngste, staar vi paa Bornholm overfor en Række forholdsvis gamle befæstede Kirketaarne, thi anderledes lader disse egenartede Anlæg sig næppe forklare. Bornholm er af Landets forskellige Dele den, der har været rigest paa romanske Taarne²). Af Øens Kirker med almindeligt Plananlæg er nemlig kun en enkelt (Poulskirke) kullet; alle de øvrige havde Taarne, gennemgaaende store, pragtfulde Anlæg, der var jævngamle med Kirkerne eller kun lidt yngre, men som nu desværre blot er helt bevarede paa 3 Kirker, Ibskirke, Aakirkeby og Bodilskirke. Stateligst er Taarnet i Aakirkeby, der har Tvillingtag, hvilket ogsaa har været Tilfældet med Manteltaarnet paa Hammershus, men mest uberørt er Taarnet i Ibsker. Man vil af Billedet (Fig. 29), der viser et Snit af dette sammenstillet med et i samme Maalestok maalt almindeligt sjællandsk Kirketaarn, bedst kunne se, hvor stor Forskellen er. Alene den kolossale Masse, de svære Murtykkelser med de indlagte Trapper, hvis enkelte Løb delvis har kunnet stænges med Bomme, virker egenartet, og i Stedet for den sædvanlige Etageskillelse med Bjælkelofter træffer vi her de tre nederste Stokværk afdækkede med svære Tøndehvælv. De nuværende Taggavle, der regelmæssig vender i Nord og Syd, er alle yngre, og hvorledes Afslutningen fra første Færd har været, ved vi ligesaa lidt her som ved de fleste andre romanske Taarne. Ved enkelte synes der dog at være Spor af, at Murværket foroven har været afsluttet

med Tinder. Man forstaar unægtelig godt, at de forskellige Kirker i 16. Aarhundrede havde Skyts, og at der i en af dem (Klemenskirke) er fundet gamle Kanonkugler af Sten.

Selvom den ligesaa lidt som Taarnene opfylder alle Befæstningskunstens Regler, maa ogsaa den Kirketype, der er særlig karakteristisk for Born-

Fig. 30. Olskirke efter Restaureringen.

holm, nemlig Rundkirkerne, antageligvis være anlagte med et dobbelt Formaal for Øje, dels som Gudshuse, dels som Forsvarsværker, eller, om man vil, Tilflugtssteder, hvor Befolkningen kunde søge Ly i Ufredstider¹). Deres Oprindelse er ret gaadefuld, muligvis maa den søges i de runde, i Ringmuren indbyggede Borgkapeller, af hvilke Rester er komne for Dagen paa Søborg og ved Kärnan i Helsingborg — men i hvert Tilfælde er de ikke som vore øvrige Kirkebygninger et Laan udefra. Rundkirker træffer man ganske vist adskillige Steder i den store Verden, men

i den særprægede, ejendommelige Udformning, der fra Bornholm har bredt sig til Østsvrige, er de ukendte andetsteds og kan med Rette tages til Indtægt som en national-dansk Indsats i den ældre Middelalders europæiske Kirkebygningskunst. De fire Rundkirker Nykirke, Nylars, Østerlars og Olskirke (Fig. 30) har alle et ensartet Plananlæg (Fig. 31): Et cirkelrundt Skib, hvortil slutter sig en med Apsis forsynet Korbygning, der ved Nylars og Østerlars har udhælvde Sider, ved de to andre derimod almindelig retlinjede. Med Undtagelse af Nykirke, der aldrig synes at være bleven helt færdig, bestaar Skibet ved de øvrige af tre Stokværk, af hvilke de to nederste er dækket af en ringformet Tøndehvælvning, der fra en svær Midtpille er slaaet over til Murene (Fig. 32). Ved Øster Lars, den største og kraftigste af disse mærkelige Bygninger, er Midtpillen vokset ud til et lille cirkulært Rum, der i de

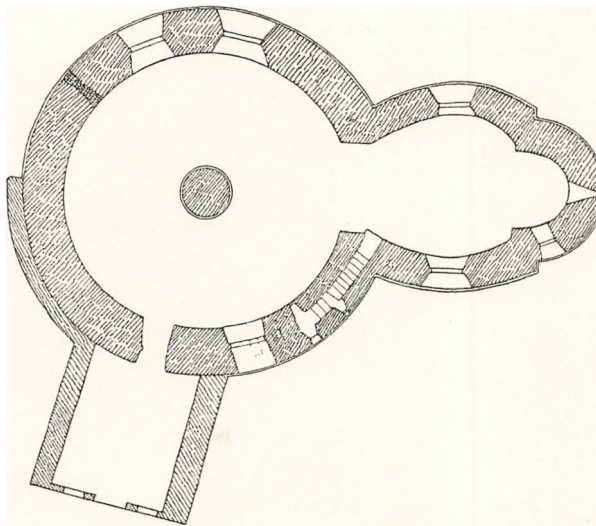

Fig. 31. Plan af Nylars Kirke.
Vaabenhuset og den derudfra gaaende Forstærkning er nyere Tilføjelse.

nederste Stokværk staaer i Forbindelse med de ringformige Yderrum, og modsat de andre Kirker har ogsaa Koret her oprindelig haft tre Stokværk¹). Forbindelsen mellem Skibets enkelte Stokværk sker ved smalle Trapper i Murtykkelsen, der kan spærres med Stængebomme. I de to af Kirkerne — Nylars og Østerlars — er der i øverste Stokværk indenfor Ydermuren opført en o. 2 M. høj Mur, hvorved der fremkommer en o. 1 M. bred Vægtergang, i hvilken Trappen udmunder, og som ved en enkelt Dør staaer i Forbindelse med det store Midtrum. Vægtergangens Gulv er lagt med store Kalkstensfliser, og Ydermurene har som paa Olskirke dannet et med Tinder forsynet Brystværn. En Række helt nede ved Vægtergangens Gulv siddende, smaa firkantede Murhuller maa have været Spygatter til Afledning af Regnvandet. Et endnu uopklaret Spørgsmaal er, hvorledes Taget har set ud, thi selvom det nuværende Tagværk efter sin Konstruktion tilhører en romansk Type, er det dog næppe synderlig gammelt. Iagttagelser under den i 1930'erne foretagne Restaurering af Olskirke (Fig. 30), den slankeste, mest taarnagtige af de fire, viste, at

der over det øverste Stokværk havde ligget et Bjælkeloft, fra hvis Gulv der var Afløb gennem talrige Spygatter, medens en Række lavere siddende, gennemløbende Bjælkehuller kunde tyde paa, at der har været en frem-springende Skyttegang af Tømmer¹). I det mindste paa denne Kirke kan Taget altsaa ikke som nu have ludet ud over Murene, hvis der da i det hele har været noget Tag. Overhovedet frembyder disse mærkelige Bygninger

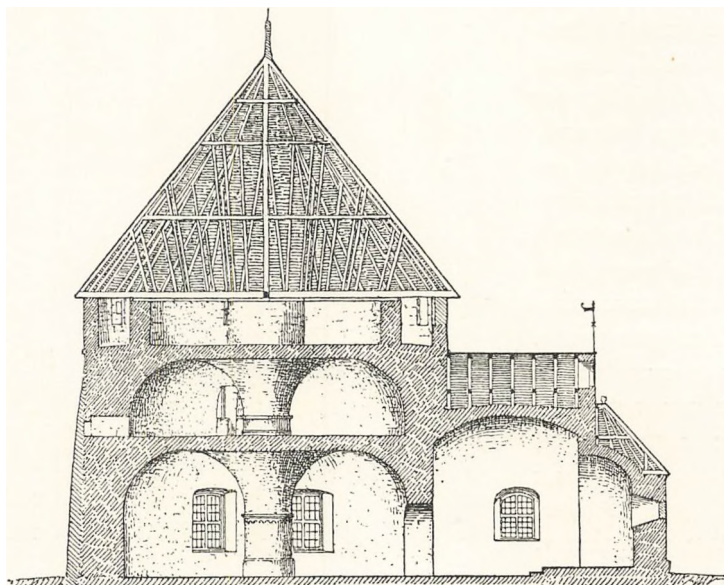

Fig. 32. Snit gennem Nylars Kirke.

adskillige Gaader, der ikke lader sig løse uden efter en ny og grundig Undersøgelse, hvorved bl. a. det tykke Kalklag, der dækker Murene, fjærnes. Med Hensyn til deres Alder kan det dog allerede nu siges, at de ikke tilhører vort ældste Kirkesæt; snarest falder deres Opførelstid i Aarene mellem 1150 og 1200.

Ogsaa i de øvrige Landsdele med Undtagelse af Lolland-Falster findes eller fandtes der Rundkirker, der dog i konstruktiv Henseende synes at have staaet de bornholmske fjærnt, idet de mangler den svære Midtpille, der er saa karakteristisk for disse. I første Række gælder dette de nærbeslægtede Kirker i Bjernede og Thorsager. I Stedet for Midtpille træffer vi her 4 forholdsvis slanke, murede runde Piller, der bærer Skibets Hvælv, og op gennem Kegletaget skærer der sig et lille Centraltaarn, som hviler paa massive, firkantede Piller, forbundne med Bueslag. Taarnet er velbevaret i Thorsager. I Bjernede er det derimod nyt, først tilkommen efter en Restauration i 1890—92, der beklagelig nok ændrede den landskendte

Form, Kirken havde faaet ved en middelalderlig Ombygning, som gav den en vis Lighed med en Bispehue (Fig. 33). Enkeltheder, der kunde tyde paa Befæstningsanlæg, mangler vistnok paa Bjernede, medens derimod 2. Stokværk i Thorsager synes at have været indrettet til Forsvar. Meget forskellig har ogsaa den nu desværre helt forsvundne St. Michaelskirke ved Slesvig været. Den var yderst mangelfuldt bevaret og styrtede

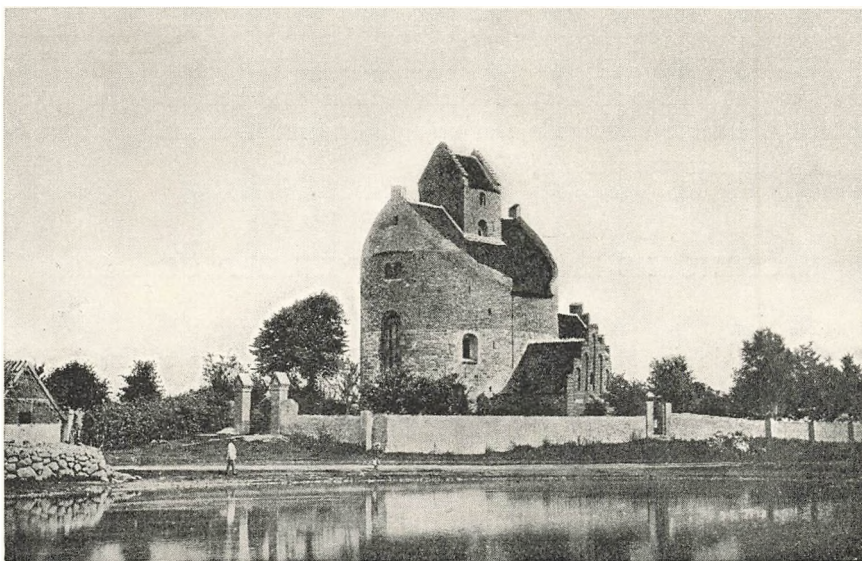

Fig. 33. Bjernede Kirke før Restaureringen.

sammen under en Restaurering i 1870, men der stod dog nok tilbage til at vise, at Kirken havde haft en med Ydermurene koncentrisk Række Piller, en Konstruktion der maa have lignet det oprindelige Anlæg i Storehedinge og synes at pege sydefter. Ved de øvrige Kirker lader Sagen sig ikke afgøre med fuld Sikkerhed, da de enten er stærkt ombyggede som Horne Kirke ved Faaborg eller kun fremtræder som svage Spor i de nuværende Kirker, som i Selsø og Himlingøje paa Sjælland, af hvilken der indtil en Ombygning i 1872 stod betydelige Rester af det med Lisener prydede Skib. Bedre gik det Valleberga i Skaane, hvor en Rundkirke kom for Dagen, da Kirken skulde nedrives for en 40 Aar siden, og derefter rekonstrueredes. Af disse Kirker har alene Horne bevaret utvivlsomme Rester af Befæstningsanlæg.

Rundkirkerne er det eneste Eksempel paa centraliserende Anlæg mellem vore Landsbykirker. Den mangesidede Grundplan, som vi kender fra Storehedinge, er aldrig bleven efterlignet, og hvad den korsformede Grundplan angaar, der saa at sige var Normen for de mere anseelige

Købstad- og Klosterkirker, kendes den kun fra de to senromanske Teglstenskirker i Ejdersted Garding og Oldensworth, der sikkert har faaet den sydfra, samt fra Rær i Thy, hvor Korsarmene dog forlængst er nedrevne. Bortset herfra forekommer romanske Korskirker ikke mellem vore Landsbykirker, hvormange af dem, der end ved senere Tilbygninger har faaet denne Form*). Stundom kan forøvrigt disse senere tilføjede Korsarme gaa langt tilbage. Saaledes er f. Eks. den romanske Kampestenskirke i Karlebo i Nordsjælland (Fig. 34) allerede i Overgangstiden mellem romansk og gotisk Stil bleven omdannet til en statelig, regulær Korskirke, ved at Skibet er bleven forlænget mod Øst og samtidig mod Nord og Syd har faaet to Korsfløje af nøjagtig samme Dimensioner som det nye Kor og ligesom dette af Tegl.

BYGNINGENS ENKELTHEDER, VINDUER OG DØRE, LOFT OG GULV

Der er i de foregaaende Afsnit gjort Rede for vore ældste Kirkers Materiale og Plananlæg. I de følgende skal Bygningens Enkeltheder gennemgaaes; først hvad der er fælles for alle, uafhængigt af Materialet, senere det typiske for hver enkelt Gruppe, det være sig Kvader-, Kalksten- eller Murstenskirker.

Modsat nuomstunder havde de romanske Landsbykirker, Rundkirkerne medregnet, oprindelig to Indgangsdøre, Portaler regelmæssig siddende ligeoverfor hinanden paa Bygningens vestligste Tredjedel. Saa nøje overholdtes denne Plads, at man ved senere Udvidelser af Kirkerummet mod Vest hyppig gav Forlængelsen nye Døre og tilmurede de gamle, uagtet Afstanden mellem de to Sæt kun er nogle faa Meter. Ørlev, Allerslev og Frerslev, alle i det sydøstlige Sjælland, Elmelunde paa Møen, Udbyneder ved Randers og Stavning i Vestjylland er Eksempler herpaa. Sydportalen var forbeholdt Mændene, den nu oftest tilmurede Norddør Kvinderne. Det er den samme Deling af Kønnene, der endnu den Dag i Dag jævnlig møder os indendørs, og som ingenlunde er tilfældig, men staar i nøje Forbindelse med den mærkelige middelalderlige Symbolik, der omspandt hele Bygningen fra Grundstenen til Vejrhane¹⁾.

*) Det er ingen Afkræftelse af denne Paastand, naar der alligevel nu kan paavises flere Landsbykirker, der baade er romanske og har eller har haft Korsarme, saaledes Vestervig, Venge og Vejerslev. De har nemlig fra første Færd været byggede som Klosterkirker, altsaa med et specielt Formaal for Øje, og er derfor med velberaad Hu ikke medtagne i Fremstillingen ligesaa lidt som den øvrige halve Snes til Landsbykirker degraderede Klosterkirker (Bosjøkloster, Dalby, Herlufsholm, Dalum, Brahetrolleborg, Børglum, Vrejlev, Dronninglund, Sebber, Oksholm og Gudum).

Efter denne dybsindige men ganske vist yderlig kunstlede Læres Love betragtedes Syd som langt finere og fornemmere end Nord. Syden var jo Lysets og Solens Hjem, mod Nord rugede Dragen, »den gamle Fjende«; naar der overhovedet ofredes noget paa Portalernes Udstyr, er den søndre derfor næsten altid den rigeste. Ikke engang Døden slettede dette Skæl mellem de to Verdenshjørner, understregede det tværtimod.

Fig. 34. Karlebo Kirke.

Endnu for en Menneskealder siden var der Kirkegaarde, hvor Nordsiden enten laa unyttet hen eller kun rummede Fattigfolks Grave, mens Pladsen i Solen sønden for Kirken var forbeholdt Sognets Aristokrati, Gaardmændene. Og i fordums Tider har denne Fordeling sikkert været Normen.

Foruden Nord- og Syddøren kan der ikke sjælden være en tredje og mindre Indgangsdør paa Koret, der naturligvis var forbeholdt Præsten, ligesom der paa Kirker med gamle Taarne kan forekomme en Vestportal, saaledes f. Eks. i Hee. (Fig. 24). Vestportaler paa selve Skibet som paa Skelby ved Susaaen og Nors i Thy er derimod overmaade sjældne.

Vinduerne er faa, smaa og højsiddende. En Række Kvaderstenskirkker mellem Aalborg og Hobro mangler ganske Vinduer mod Nord. Noget lignende er Tilfældet med Kridtstenskirkkerne paa Stevns, og de fleste af Grenaaegnens Kridtstenskirkker har kun ét Vindu mod Nord og ét mod Syd i Skibet samt en Glug i Korets Østgavl. Dette er dog sikkert

Undtagelser. Ved Kvaderstenskirkene, hvor hele dette Forhold er særlig godt undersøgt¹⁾, er det Regelen, at Koret gennemgaaende har tre Vinduer, et mod Nord, et mod Øst og et mod Syd, medens Smaakirkerne har 1—1, de mellemstore 2 og 2 og de større 3—3 i Skibet. Kun ganske faa har 4—4 Vinduer i Skibet, og alene en enkelt (Vamdrup) synes at have haft 5—5, ligesom det er sjældent at træffe 2 og 2 i Koret. Naar

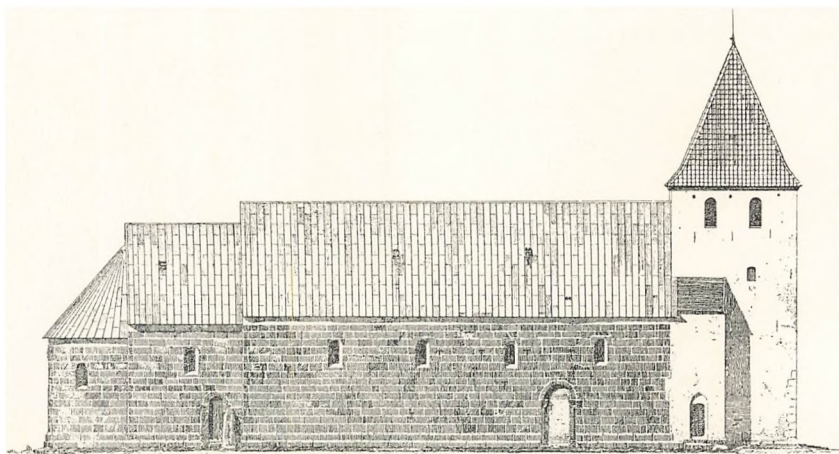

Fig. 35. Føvling Kirke, Ribe Amt.

derfor den smukke, anseelige Teglstenskirke Breklum i Frisland har ikke færre end 6—6 Vinduer i Skibet, 2—2 i Koret og 3 i Apsiden, skyldes denne efter vore middelalderlige Forhold overvældende Lysmængde antagelig en Paavirkning sydfra, der ogsaa har præget andre Kirker i Syd- og Mellemslesvig saavel af Kamp som af Tegl, hvor Vindusantallet gennemgaaende er større end vanligt paa kongerigske Kirker. Vestgavlen synes regelmæssig at have manglet Vinduer, omend der er enkelte Undtagelser (Rudsvedby, Stokkemarke, Krønge, Blegind), og det naturligvis maa erindres, at adskillige kan være bleven ødelagte ved Taarnenes Tilbygning. Vinduerne er smaa og tillige nogenlunde slanke, idet Forholdet mellem Højde og Bredde mest almindelig er som 1:3 à 4; dog kan det selv ved gamle Monumenter som Gellerup stige til 1:5 à 6. De nedenfor anførte Maal dels fra jyske Kvaderstenskirkker (I), dels fra sjællandske Kampestenskirkker (II) vil give et Begreb om, hvor ringe Størrelsen er. De er alle tagne i selve Glaslysningen; det første Tal angiver Højden, det sidste Bredden, begge i Centimeter.

I

Mejrup ... 125,5 × 43	Søby . . . . . 91,5 × 25
Gislum ... 102 × 27,5	Hallund . . . . 82,5 × 31,5
Henne . . . . 98,5 × 31,5	Ø. Starup .. 68 × 21

Sørslev	113 × 25.5	Hjembæk	74 × 30
Bjergsted	80 × 23.5	Flinterup	68 × 22

Der kendes dog Tilfælde, hvor navnlig Bredden er adskilligt lavere, saaledes paa den 1191 opførte Teglstenskirke i Gumløse i Skaane¹). Højden er her c. 150 Cm., medens Bredden svinger mellem 13 og 15 Cm. Dette har vel nok været en Undtagelse, men selv med Vinduer af mere normal Størrelse er det klart, at Lysmængden maatte blive ret ringe. Og den mindskedes yderligere ved, at Vinduerne vist ikke ganske sjældent har haft Glasmalerier. Et saadant, forestillende den hellige Biskop Villeshadus (Villads), sidder endnu paa sin Plads i Roager Kirke i Nordslesvig, et andet med Billede af St. Morten fandtes ved Nedbrydning af Bjergby Kirke paa Taasinge i et tilmuret Vindu, og ogsaa i andre Kirker (Tveje-Merløse, Skovby, Virring, Ørridslev, Give o. fl.) er der bleven fundet Smaarester af farvet Glas. Selve Vindusglasset anbragtes i en Egetræsramme, udskåret af én Planke eller samlet af flere Stykker, der indsattes samtidig med Murenes Opførelse og ret jævnlig endnu sidder i de gamle Vindusaabninger²). Paa Teglstenskirkerne er de oftest erstattede af en muret Fals af Tegl eller Kridt.

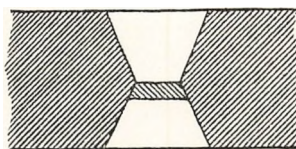

Fig. 36. Opstalt og Snit af et romansk Vindu fra en sjællandsk Kampestenskirke (Sludstrup).

For at bøde paa den ringe Lysmængde anbragtes Vinduerne altid meget højt oppe paa Muren, saaledes som det vil kunne ses paa flere af Billederne (f. Eks. Fig. 8, 12, 23 og 35), og tillige gav man dem et fra senere Tider stærkt afvigende Tværsnit. De romanske Vinduer har nemlig altid skraa Karmsider, saaledes at selve Lysaabningen kommer til at virke som en lyssamlende og lysspredende Tragt, hvor Glasfladen i Regelen ligger noget nærmere ved Murens Yderside end ved Indersiden (Fig. 36)*). Takket være disse Forhold giver selv forholdsvis smaa Vinduer saa rigeligt Lys, at man, som flere Restaureringer har vist, endog har kunnet nøjes med dem i vore Dage, endsige da i Middelalderen hvor Menighedens Deltagelse i Gudstjenesten jo helt var af passiv Natur.

Medens Portalerne snart kan være firkantede, snart rundbuede, er Vinduerne næsten uden Undtagelse rundbuede. Den øverste Afslutning

*) De eneste Undtagelser er saavidt vides Vinduerne paa de S. 43 omtalte Kirker i Vejby og Valby, der efter normannisk Byggeskik kun har Smig indadtill.

blev ved Kvaderstenskirkene som oftest hugget i en enkelt Blok (jfr. Fig. 49). Ogsaa ved de øvrige Kirker kan man træffe slige »Vindusmonolitter«, — paa den førnævnte Gumløse Kirke er de endog efterlignede i Tegl — men Regelen er dog ellers her ligesom ved ikke faa Kvaderstenskirker, at Vinduerne afsluttes af et Buestik, der paa Kampstenskirkene ofte er muret af en blødere Stenart, Kridtsten, Fraadsten

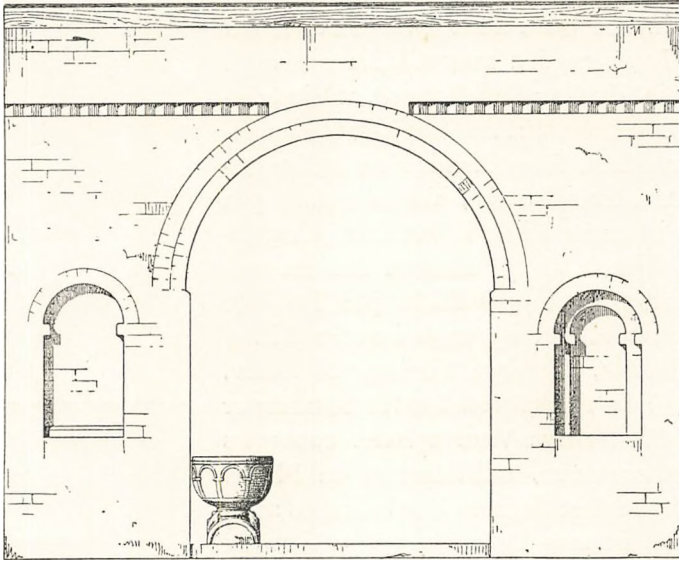

Fig. 37. Triumfbue med Sidealternischer fra Ørum Kirke i Vendsyssel.

eller undtagelsesvis Ahl, ved de alleryngste tillige Tegl. Paa Teglstenskirkerne bestaar Stikket normalt af et Skifte af Sten paa Højkant (Rulskifte), omgivne af et Løberskifte, og da det kneb med at præstere ordentligt Murværk i den øverste, rundede Smig, skjulte man Syndernes Mangfoldighed ved at pudse den til et lille Stykke fra Murfladen. Vinduets nederste Afslutning (Saalbænken) er regelmæssig skraa; enkelte Teglstenskirker har dog aftrappede Saalbænke, en Form der af Hensyn til Vandet er saa upraktisk, at man skulde tro, »Trapperne« havde været udfyldte med Mørtel. Foruden den almindelige Vindusform træffer man paa Apsiderne ogsaa runde eller firkløverformede Vinduer, (jfr. Fig. 66), der kendes fra saa gamle Monumenter som Fjenneslev, Bjernede og Nr. Jernløse. En enkelt Gang forekommer en 8-bladet Rose (Lundforlund ved Slagelse), og nogle sydvestjydske Kvaderstenskirker har besynderlige, ovale Lysaabninger. Sluttelig skal nævnes, at der paa en Række Kirker meget lavt nede paa Korvæggen findes en Aabning (jfr. den smalle Lysprække paa Planen Fig. 20), der hyppigst har Form som et lille Vindu,

men ogsaa kan være cirkelrund. Trods alt, hvad der er skrevet om dem, lader det sig ikke fastslaa, hvortil disse Smaavinduer har tjent, men det bør dog ikke lades uomtalt, at de af Traditionen endnu flere Steder sættes i Forbindelse med Middelalderens ulykkelige Stedbørn, de Spedalske, der gennem dem skulde have faaet den hellige Hostie¹).

I Kirkens Indre skiller Koret sig ud som et lille, afsondret Hele, hvis

Fig. 38. Korbuekragsten fra jyske Kvaderstenskirkler.

Gulv kan være hævet noget over Skibets; i Regelen vel kun et Trin eller to, stundom dog ved en hel lille Trappe paa 5 Trin (Gumløse). Som omtalt staar de to Dele af Kirken i Forbindelse ved en Aabning i Skibets Østvæg, Triumfbuen. Paa hver Side af denne findes der jævnlig ind mod Skibet udsparet to rundbuede Vægnischer, der gav Plads til Sidealtre; deres Tværsnit er som oftest halvrundt, men kan ogsaa være firkantet, saaledes at Bagvæggen i den lidet dybe Nische altsaa er flad (Fig. 37). I begge Tilfælde har Alterbilledet sikkert hyppigst bestaaet i et Kalkmaleri, saaledes som det f. Eks. kendes fra Maalev ved København.

Selve Triumfbuen, af hvilke utallige endnu er bevarede i urørt Stand, er altid halvrund og gennemgaaende ret slank. Som oftest — i de jyske Kvaderstenskirkler vistnok altid — hviler Buen paa et Par Kragsten, der dog kun i de sidstnævnte Kirker har faaet en rigere Profilering, ejendommeligt nok ikke sjældent forskellig mod Nord og mod Syd. Ret jævnlig har de Relieffer; mest almindelig en Bladranke eller et lignende ornamentalt Motiv, en sjælden Gang ogsaa Figurframstillinger (Fig. 38). Enkeltvis kan Triumfbuens Sider være prydede med Søjler (Tryde i

Skaane) eller Halvsøjler (Ejstrup, Fig. 39, Virring Fig. 19, den nedrevne Fraadstenskirk i Uggerløse ved Holbæk, Sonnerup ved Roskilde og Teglstenskirkerne Idestrup og Maglebrænde paa Falster) og selve Bueslaget være profileret eller omgivet af en Rundstav. Ganske enestaaende er derimod Ordningen i Randlev sønden for Aarhus, hvor det halvrunde

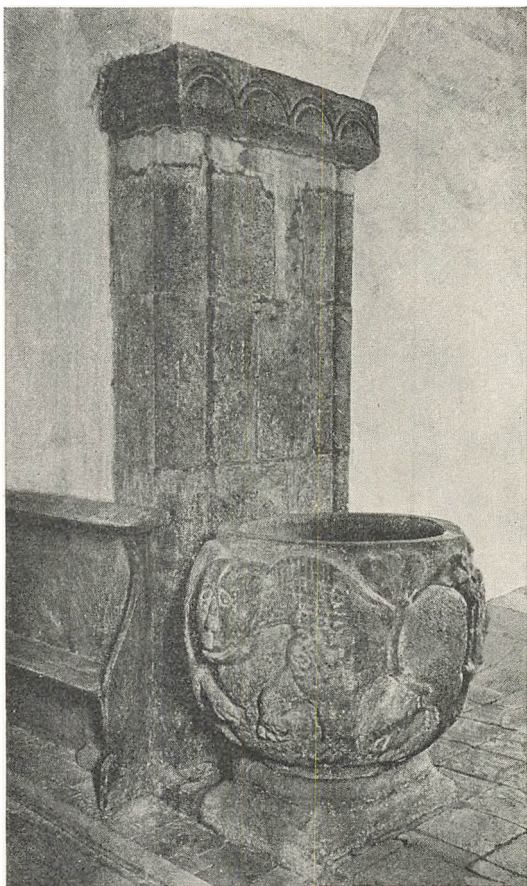

Fig. 39. Fra Korbuen i Ejstrup Kirke.

Felt er udfyldt med en mægtig Billedsten, hvis ud mod Skibet vendende Side har Relieffer af Syndefaldet og dets Modstykke Korsfæstelsen, altsaa en Slags Forløber for de i Træ skaarne Krucifikser, der utvivlsomt alt i romansk Tid opstilledes paa en Bjælke tværs over Korbuen, og af hvilke flere senmiddelalderlige Stykker endnu er bevarede paa deres Plads. Et Anlæg i den nu nedrevne Kirke i Vildbjerg ved Holstebro, der frembød nogen Lighed med Randlev, var ikke oprindeligt¹).

Naar Kirkens Ydre overhovedet har nogen Dekoration, blev Koret, som rimeligt var, næsten altid rigere udstyret end Skibet. Om nogen arkitektonisk Udsmykning af dets indre Murflader er der derimod kun Tale i ganske enkelte Tilfælde, der gennemgaa-

ende tilhører de af blødere Stenarter: Fraadsten, Kridtsten eller Tuf opførte Kirker. Festligst er Koret i Venge ved Skanderborg, men som Klosterkirke falder den udenfor den Kred, vi her beskæftiger os med²). I Kærum i Vestfyen har Koret flade Nischer, afsluttet med dobbelte Bueslag, og i Greve Kirke i Østsjælland er Apsidens Indervægge prydet med smaa, søjledele Nischer. Rigere er den fra Overgangen mellem gotisk og romansk Stil stammende Udsmykning af Apsiden i Brøndum ved Varde³), der synes paavirket af Cistercienserkirken i Løgum. Muren har her to

Rækker Blændarkader; den nederste er rundbuet, tung og trykket, den øverste, i hvilken de tre Vinduer har Plads, spidsbuet og langt lettere og luftigere, muret af smækre Tufstensrundstave med smaa Ringe i Vederlagshøjde. Endnu et Par Eksempler kan nævnes, saaledes Vallekilde i Odsherred, men synderlig lang bliver Rækken ikke. Langt almindeligere har det derimod allerede i romansk Tid været at smykke Kirken med

Fig. 40. Apsismaleri fra Alsted Kirke.

Kalkmalerier¹). Først og fremmest da Apsidens Halvkuppelhvælv, hvor det mest udbredte Motiv er den fra Johannes' Aabenbaring laante Fremstilling af Christus i sin Herlighed omgivet af de 4 Evangelisters Tegn (Fig. 40). Dernæst Triumfbuens Underside og Skibets Østvæg, der egnede sig fortrinlig til en Apostelrække, i hvis Midte Christus tronedede. Opadtil afsluttedes Sidevæggene jævnlige med en Frise, hvorimod de sjældnere udmaledes helt som i Aal ved Varde.

Kalkmalerier forudsætter naturligvis, at Muren er pudset, og det synes da ogsaa at være det almindelige, at Kirkerummet har staaet pudset, selv hvor Væggene bestod af tilhugne Kvadere, det være sig nu af Kamp eller andet Materiale. Pudsen, der altid er meget haard og kan have en fuldstændig blank, næsten glattet Flade, kan stundom ved indridsede Streger eller malede Fuger være delt i Kvadre af samme Art som ud-

vendig. Alene Teglstenskirkerne har oprindeligt staaet med blank Mur, men ejendommeligt nok har man, som tidligere anført (S. 40), paa ikke helt faa Kirker kalket den røde Mur rød og optrukket Fugerne med Hvidtekalk.

Et Punkt af største Vigtighed for hele Kirkrummets Udseende er selvfølgelig den Maade, hvorpaa det har været afdækket. Nutildags er paa Øerne saa godt som alle Kirker overhvælvede, men disse Hvælvinger er næsten uden Undtagelse senere indbyggede. Oprindeligt har Regelen været, at Rummet havde fladt Loft, saaledes som det endnu er almindeligt i Jylland. I mangfoldige Kirker finder man da ogsaa over Hvælvingerne i Murenes Overkant Spor efter de gamle, meget tætsiddende Loftsbjælker, der efter de bevarede Rester har været ret høje og smalle, altsaa med rektangulært Gennemsnit. De laa enten i selve Murene eller paa en Murlægte og ragede i sidste Fald ikke sjældent frem over Murens Yderside, saaledes som det den Dag i Dag er Tilfældet ved flere jyske Kirker. Omend der i jyske Kirker findes gamle, svære Loftsbrædder eller rettere-planker af indtil en halv Meters Bredde, er det dog lidet sandsynligt, at noget oprindeligt Loft skulde være i Behold. At dømme efter de Søm, der jævnlig findes paa Underkanten af de bevarede Bjælkestumper, synes det ofte at have ligget som en Art Forskaling under Bjælkerne. Rimeligt er det da, at det har haft en eller anden Dekoration, saaledes som det f. Eks. kendes fra den smaalandske Kirke Dädesjö med dens skønne og fine ungotiske Malerier af Christi Liv¹). Her i Landet tilhører de ældste, noget plumpe, men meget dekorativt virkende Loftsmalerier, der ikke er ualmindelige i vestslesvigske Kirker (f. Eks. Udbjerg, Enge), dog først det 17. Aarh., og ældre er heller ikke de smukke Kasetteloftter i enkelte Kirker paa Grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland (Andst, Bække, Aastrup), hvor slige »paneledede Loftter« efter gamle Synsforretninger maa have været ret udbredte.

Af de buede Stivere, der forekommer i enkelte vestjyske Kirkers Tagværk, har man villet slutte, at disse Kirker oprindeligt ikke har haft Loft, men har staaet med aaben Tagstol. Dette har dog sikkert ikke været Tilfældet, og hvad selve den ganske vist meget kuriøse Konstruktion angaar, kendes den ogsaa fra Tagværket paa et sentmiddelalderligt Vaabenhus, behøver altsaa ikke engang at være oprindeligt²). Derimod synes Forholdene ved Sideskibene paa Tamdrup og Skarpsalling Kirker afgjort at tyde paa, at disse Rum har haft aaben Tagstol; Sidemurene er nemlig saa lave, at et fladt Loft vilde falde nedenfor de Arkadebuer, der aabner sig ind til Midtskibet.

Da de ovenfor nævnte krummede Spærstivere ikke paa Undersiden viser Mærker efter Søm eller Nagler, kan de ikke have tjent til Støtte

for en Trætøndehvælving, saaledes som den indirekte kendes fra enkelte lolland-falsterske Kirker (Gundslev, Vaalse, Skovlænge), hvor mer eller mindre halvcirkelformede Pudslag paa Gavlmurene over de senere indbyggede Hvælvinger viser, at Rummet har været dækket af spidsbuede eller rundbuede Tøndehvælvinger af Træ. Endnu mærkeligere er de Loftter, der næsten har været typiske for disse Øers sentromanske Teglstenskirker, og som derfra er vandret over til Møens og Sydsjællands Kridtstenskirker. Ganske vist har Loftet som ellers været fladt, men Udhugninger i Murenes Overkant viser, at det inderst ved Væggen paa alle fire Sider har haft en kraftig Hulkehl, altsaa været afvalmet, saaledes som det var Skik og Brug i 18. Aarh. Udhugningerne træffes i en hel Række Kirker (f. Eks. Skippinge, Jungshoved, Keldby, Stadager, Eskildstrup, Østofte og Stokkemarke), og et enkelt Sted (Gloslunde) sidder endnu nogle af de krumme Knægte, til hvilke Hulkehlen har været sømmet¹).

Omend, som ovenfor berørt, de allerfleste af de Hvælvinger, der nu giver vore Landsbykirkers Indre deres tunge, ofte noget trykkede Præg, først hidrører fra Middelalderens seneste Tid, er der dog enkelte Kirker, hvor man fra første Færd har overhælvvet enten hele Rummet eller i det mindste Koret, ligesom det er fast Regel, at Apsiden dækkes af en Halvkuglehvælving. Til Afdækning af de romanske Taarnes forskellige Stokværk anvendtes stundom smaa Kuglehvælv eller oftere en rundbuet Tøndehvælving. Paa samme Maade fik de bornholmske Rundkirker ringformede Tøndehvælvinger, og ogsaa i Kirker med almindelig Grundplan træffer vi Tøndehvælvinger, saaledes i flere skaanske Kirker, hvor de dækker baade Kor og Skib, i mange bornholmske Kirkers Kor, i Koret paa den interessante, uheldigvis stærkt restaurerede Fraadstenskirkelike Sonnerup ved Bramsnæsvig samt i Koret paa Kampestenskirken Hemmershøj ved Slagelse. Ogsaa den almindelige Hvælvingensform, Krydshvælvingen, forekommer undtagelsesvis i romansk Tid i enkelte Fraadstenskirkelike (Skuldelev), flere af de østsjællandske Kridtstenskirker som Sædder og i de ældste Teglstenskirker (Bjernede). Modsat den senere Tids Hvælvinger med de 4 høje, ofte puklede Kapper, er de ældre meget lidt indskaarne, nærmer sig mer eller mindre Kugleformen. Navnlig set ovenfra danner Kapperne en hel Kugleflade, naar man da ikke, som i Gumløse, har foretrukket at udfylde »Lommerne« mellem dem og Ydermurene, saaledes at der fremkommer et ganske plant Gulv. De ældste Hvælvinger mangler Ribber, og Sammenstødet mellem de fire Kapper markeres kun ved skarpe Sømme. Alt som man nærmer sig eller naar ind i Gotiken fir- eller seksdeles Hvælvingen af Ribber, men modsat senere er de rent dekorative, danner ikke det faste, konstruktive Skelet, over hvil-

ket Kapperne opmures. De er formede som en svær Rundstav, trekløverformede eller en sjælden Gang femkantede som paa Karise Kirke, hvilket maa skyldes Indflydelse fra Roskilde Domkirke. Enkeltvis kan de i Skæringspunktet have kugleformede eller firkantede Nedhæng (Brøndum ved Varde, Grønbæk ved Silkeborg og Skivholme i Aarhusegnen). Kapperne er meget svære, ved Teglstenskirkerne regelmæssig i Sten, altsaa

Fig. 41. Lydpotter fra danske Landsbykirker.

28—29 Cm. tykke, ved Brudstenskirkene endog langt mere; saaledes er f. Eks. Korhvælvingen i Nørre-Jernløse over $\frac{1}{2}$ M. tyk. Man har aabenbart ment, at jo sværere man gjorde dem, jo bedre holdt de. Til Opmuringen kan være anvendt særlige, kiledannede Sten, men mange af de af naturlig Sten byggede Hvælvinger gør langt mere Indtryk af at være støbte end murede. Paa flere af de bornholmske Kirker ser man saaledes i det urørte, ikke overpudsede 2. Stokværk endnu den Dag i Dag tydelig Aftryk af den Bræddeforskaling, over hvilken man har støbt det massive Murværk; i Nylarskirke har man hertil kuriøst nok anvendt Bordklædningen af en Baad.

Det kan her nævnes, at i godt og vel en halv Snes Kirker (f. Eks. Nylarskirke, Ødum, V. Alling og Hørning ved Randers, Strandby ved Limfjorden, Østerild i Thy) har man i Apsiden, i Korets oprindelige Hvælving, men dog navnlig i dets Sidemure fundet indmuret en Række Lerpotter af meget forskellig Form, runde, urneformede eller flaskelignende (Fig. 41), snart kun 3—4, snart en Snes Stykker som i Ødum ved Randers, hvor de indgaar som Led i en kalkmalet romansk Frise. I Arkæologien gaar de under Navnet »Lydpotter«, idet man i Middelalderen mente, at de bidrog til at forstærke Lyden, en Tro der mærkværdig nok har holdt sig ned til vore Dage¹).

Tagværket er i Middelalderen altid af Eg, men forøvrigt af meget forskellig Konstruktion i Middelalderens forskellige Afsnit²). I romansk Tid synes man gennemgaaende, modsat nuomstunder, at have benyttet Loftsbjælkerne som Støtte for Tagstolen. Paa Bjælkerne bladedes to eller stundom fire ret korte Skraastivere, der understøttede Spærene, hvis øvre Ender var sammentappede over en »Rygaas«, en svær, efter Dia-

gonalen lagt Bjælke, der gik fra Gavl til Gavl, medens Aase af mindre Dimensioner ofte understøttede Hanebjælkerne (Fig. 42 A). Oprindelige Tagværker af denne ejendommelige Konstruktion er naturligvis kun sparsomt bevarede, hyppige er derimod de kantstillede Huller til Rygaastræet øverst i Galvspidserne, og ogsaa af selve Tagværket træffes ikke saa ganske sjældent Aftryk paa Gavlmurene, der først blev murede, efter

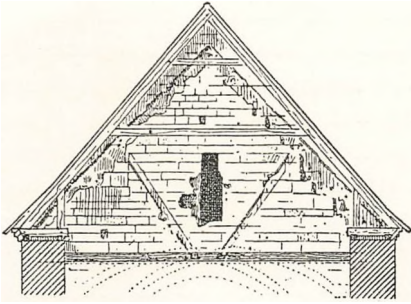

Fig. 42 A. Aftryk af romansk Tagstol.

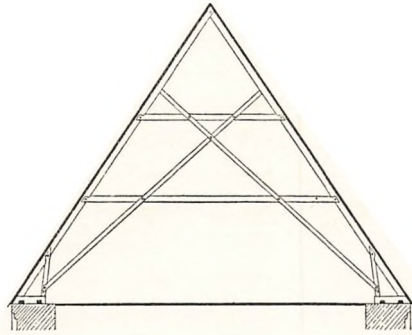

Fig. 42 B. Gotisk Tagstol.

at Taget var rejst. Ikke mindst af Hensyn til Hvælvingerne, der jo ikke kunde forliges med gennemgaaende Bjælker, blev det senere hen i Middelalderen Regelen at anbringe Spærene paa korte Spærfodder, fra hvilke der for at ophæve Tagets Sidetryk gik Skraabaand over til det modstaaende Spær (Fig. 42 B). Jævnsides hermed træffes ogsaa en anden Konstruktion, hvor Hanebjælkerne bæres af en enkelt Aase, der støttes af Stole, staaende paa Bjælker i Hovedfagene mellem hver Hvælving.

De romanske Tage har gennemgaaende en langt lavere Rejsning, er mindre stejle end de gotiske. Det er derfor meget almindeligt, at de oprindelige Taggavle er bleven forhøjede senere hen i Middelalderen. Hvor Midlerne slog til, var Tækkematerialet sikkert altid Bly, der stadig har forstaaet at hævde sig i Nørre- og Sønderjylland, medens det paa Øerne mere eller mindre har maattet vige for Teglen¹). Ogsaa denne har dog gammel Hævd paa vore Kirker. Selve Teglen afveg stærkt fra de nu brugelige. De i Nordtyskland saa hyppige flade Tagsten, »Bæverhaler«, er fundne i murede romanske Grave, men synes kun sjældent at have været benyttede. Den almindelige Tagsten i ældre Tid er derimod Munketagstenen, »Munke« og »Nonner«, som Folkevittigheden har døbt dem, Hulsten, som de efter deres nærmest halvcylindriske Form meget passende kaldes i ældre Kilder, f. Eks. allerede i en gammel Teglbrænderkontrakt fra 1302. De lægges i to Lag, »Nonnerne« nederst med Hulsiden opad og derover »Munkene«. Under- og Overliggere skælnes fra hinanden ved, at de første altid øverst paa Bredenden af den udhævede

Side har en »Nakke«, der tjente til at fastholde dem til Lægterne, og i ældre Tid desuden paa Siderne et Par Udskæringer, hvori Overliggeren hvilede. Disse har i den smalle Ende en lille Knast, der støttede den ovenfor liggende. Det er et overmaade tungt, men til Gengæld pragtfuldt Tag, der heldigvis endnu ikke helt er forsvundet fra vore Kirker; et udmærket Eksempel findes saaledes i Kippinge paa Falster. En sjælden Gang kan Munketeglen være glasseret, saaledes paa et Kapel ved Herslev Kirke tæt ved Roskilde. Først i Slutningen af 16. Aarh. afløses Munketeglen af vor almindelige Vingetegl, men har stadig holdt sig som Af-dækning paa Kamtakker o. l. Jævnside med disse to Hovedmaterialer har ogsaa andre været i Brug, af hvilke det ejendommeligste er de raat tilhuggede Kalkstensfliser, der endnu, som tidligere nævnt (S. 44), findes skjult under de nuværende Tage paa enkelte bornholmske og skaanske Kirker. Egespaanen, der nu kun bruges paa de bornholmske Rundkirkers Kegletage og enkelte Spir, har i tidligere Tid været langt almindeligere; efter Kirkeregnskaber fra 17. Aarh. synes den at være bleven forfærdiget (kløvet) paa Stedet. Ogsaa Straatage kan følges ret langt tilbage. Ved Midten af 16. Aarh. nævnes baade Stubberklosters Kirke og den derunder hørende Sevel Kirke som straatækte, og til Vaabenhuset i Skivum i Himmerland købes der 1618 6 Læs »Tag«. I Kongeriget nedreves den sidste straatækte Kirke, Oksby ved Varde, o. 1890, men den smukke, lille sentromanske Teglstenskirke i Klangsbøl paa Grænsen mellem frisisk og dansk Sprogomraade er den Dag i Dag tækket med Tagrør, og det samme har til for kort Tid siden været Tilfældet med en af de statelige Kirker paa Før. Ja selv med Lyng har man i fattige Egne taget tiltakke; Flejsborg Kirke i Himmerland bliver saaledes 1618 tækket eller i hvert Fald mønnet med Lyng.

Gaar vi fra Loftet ned til Gulvet, er vor Kundskab til de ældste Kirkegulves Beskaffenhed kun ringe, uagtet der ved den nu saa hyppige Indlægning af Varmeapparater vilde være god Lejlighed til at undersøge disse Forhold. I nogle sjællandske Kirker (Sæby, Tveje-Merløse, Bjerne) har man dog iagttaget, at det gamle Gulv var lagt med store Fraadstensfliser, medens det i andre Kirker (Tømmerup ved Kalundborg, Asnæs i Odsherred, Bodilskirke paa Bornholm) bestod af en Slags Kalkbeton lagt paa et Underlag af større eller mindre Sten, og i Skern i Vestjylland simpelthen var en Brolægning med smaa Sten, »pikket Bro« som Jyderne kalder det. Jævnside hermed har man sikkert haft Gulve af Træ, stampet Ler eller Mursten, der i senere Tider kan være lagt i ganske pyntelige Mønstre. I Slutningen af den romanske Tid fik man dog Gulve af et mere pompøst Materiale, nemlig ornamenterede og glasserede Lerfliser (Fig. 43)¹). Slige Fliser kan forekomme i Jylland, og

ved den kort før Krigen foretagne Udgravning af Herrisvad i Skaane, vort ældste Cistercienserkloster, fandtes betydelige Rester af et smukt Flisegulv. Deres egentlige Hjemsted er dog Sjælland, og betegnende nok stammer de skønneste og mest anseelige fra Sorø-Ringstedegnen,

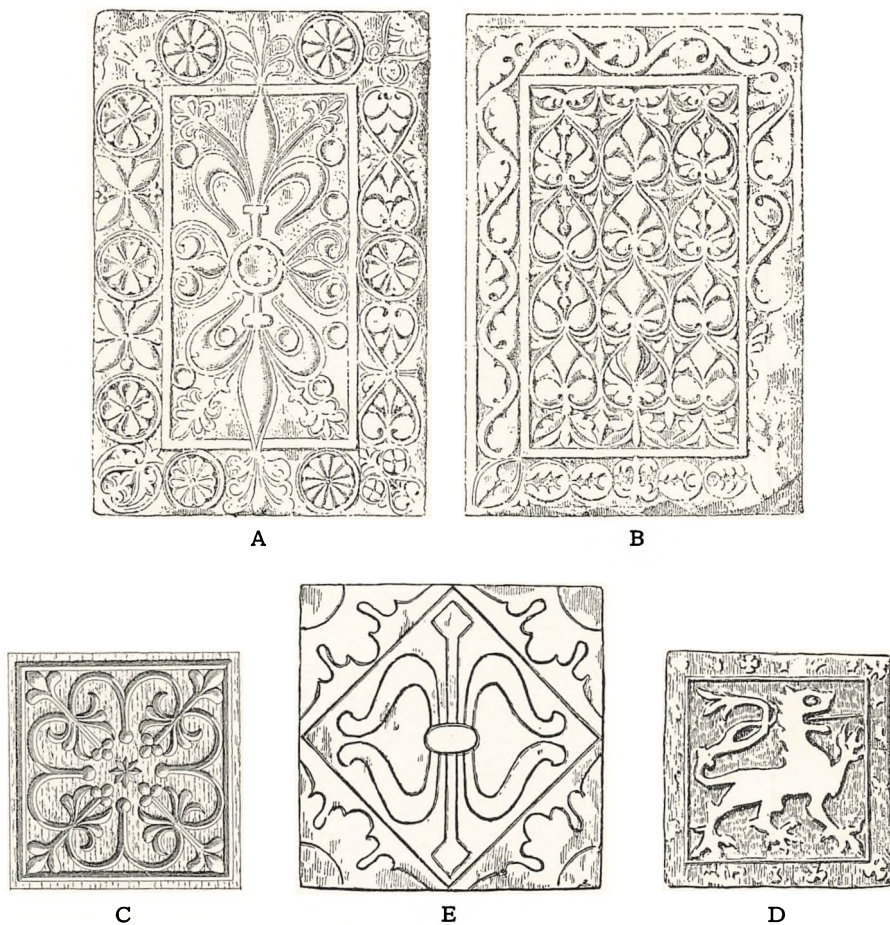

Fig. 43. Gulvfliser i Maalestok 1 : 5.

A og B c. 1200—1250, C c. 1250—1300, D 14. Aarh., E Renaissance.

er sikkert tilvirkede paa de to Klosters Teglværker. De ældste er rektangulære, meget store og tykke og tilhører Tiden 1200—1250 (Fig. 43 A og B). Noget yngre, delvis vel endog fra 14. Aarhundrede, men ofte med helt romaniserende Præg, er en Type, der er kvadratisk, mindre og tyndere (Fig. 43 C og D). Ornamentet, der altid staar i lavt Relief, er meget varierende; paa de ældre Bladværk, Liljer, Fletværk eller to mod hin-

anden vendte Dyr, men fælles for begge Typer er, at hver enkelt Flise danner en Helhed for sig. Det samme gælder en anden, ret sjælden forekommende Type, hvor Ornamentet staar inddybet, beregnet til at fyldes med Pibeler el. lign., der naturligvis har skullet dækkes af Glasuren. Fra den yngre Middelalder kendes kun yderlig faa; fra Slutningen af 16. Aarh. er derimod den som Fig. 43 E afbildede Liljeflise overmaade almindelig i Midt- og Sydsjælland. Den stammer fra et Pottemagerværksted i Næstved og kan snart være grøntglasseret, snart polykrom. Modsat de ældre er saavel denne som de sentmiddelalderlige Fliser bestemte til at danne en Del af et uendeligt, fortløbende Mønster. Karakteristisk for Renæssancen er endelig glatte, tynde, gult, brunt eller grønt glasserede Fliser (»Astrag«), der jævnlig synes lagte i simpelt Mønster. Endnu i 1890'erne var der i et 1575 opført Kapel i Kongsted Kirke ved Fakse bevaret et Gulv, lagt med de ovennævnte, smukke, hvidt- og blaatglasserede Liljefliser; nu er dette bleven ødelagt ved Vankundighed og Uforstand, og kun enkeltvis kan man hist og her finde sparsomme Rester af de gamle Flisegulve.

GRANITPORTALER, TUFSTENSBLÆNDINGER TEGLSTENSFRISER

Vi har hidtil behandlet Kirkerne uden at tage Hensyn til Materialet og har saa meget bedre kunnet gøre det, som det store Flertal er yderlig simple, alene virkende ved det gode Forhold mellem de enkelte Bygningsdele, men fuldstændig blottede for al arkitektonisk Udsmykning. Anderledes stiller Sagen sig ved de rigere Monumenter. Her maa ganske naturligt Materialet faa Indflydelse paa den arkitektoniske og plastiske Dekoration.

Denne samler sig væsentlig om tre Hovedpunkter, som man med den Slags Sandhed, der indeholder en Smule Overdrivelse, atter kan knytte til de tre store Materialgrupper. Der er de jyske Kvaderstenskirkers Portaler, der er Kalk- og Tufstenskirkernes Blændingsdekoration, der er endelig Teglstenskirkernes Friser og Mønstermuring.

Man skulde paa Forhaand vente at finde de rigest smykkede Kirker indenfor de Grupper, der var opførte af det lettest behandlelige Materiale, altsaa Kridtsten, Kalksten og Sandsten. I Skaane er dette delvis ogsaa Tilfældet. Baade indenfor Kalkstens- og Sandstenskirkerne forekommer der her ornamental og figurlig Billedhuggerkunst, der mere eller mindre kan føres tilbage til Lunds Domkirke¹⁾, samt gode Portaler, der atter genfindes paa flere af de bornholmske Kirker. Kunstnerisk

som retslig hørte denne Ø nemlig sammen med Skaane, og den skaanske Indflydelse øgedes yderligere ved, at Trefjerdedel af Øen — senere den hele — fra 1149 ejedes af Lunds Ærkesæde. Som en Prøve paa en af de rigest udformede, men sikkert ogsaa yngste bornholmske Portaler gengives her Norddøren fra Poulskirke (Fig. 44), hvis hele Udformning viser, at den ikke kan være ældre end Midten af 13. Aarh. I Skaane falder

saaledes Theori og Praksis sammen, derimod ikke i det nuværende Danmark. Det er her Kvaderstenskirkene, der frembyder den rigeste Plastik, hvorimod baade de jydskke og navnlig de sjællandske Kridtkirker er fattige paa sligt. Af Betydning er — foruden Grenaaegns Gesimsfriser (jfr. S. 12—13) — egentlig kun et, desværre ret medtaget Relief over Slaglille Kirkes Syddør, der antagelig fremstiller Apostlen Johannes' Martyrium, samt de af Faksekalk huggede, helt jydskvirkende Portalsten ved Fakse Kirke. For at være fuldt retfærdig maa det indrømmes, at den Fordel, der ligger i Limstens overordentlige Handlelighed, svækkes noget af Van-

Fig. 44. Portal fra Poulskirke.

skeligheden ved at faa tilstrækkelig store Blokke, men helt forklarer dette ikke Sagen. Utvivlsomt hænger Fattigdommen sammen med manglende dekorativ Sands, og det er sikkert ingen Tilfældighed, at de faa mere udformede sjællandske Kirkeportaler (Vejby, Gladsakse) er skaansk prægede, ligesom en Skaaning maa have hugget de smukke Tympana i Ejby Kirke ved Køge. Hvad Sjællænderne selv har ævnet i den Retning, er grumme lidt. Deres Fonte, der kan være kraftige og djærve i Opbygningen, mangler næsten altid Udsmykning, og deres Kampstenskirker er yderlig enkle. Sokler er sjældne Fugle, Portalerne simple rundbuede eller firkantede Døraabninger, hvis Overligger i sidste Tilfælde dannes af en Egeplanke, og alene et Par Kirker i Slagelseegnen har klodset murede Rundbuefriser paa Kor og Skib (jfr. Fig. 36). Noget

rigere udformede er dog de rundbuede Portaler paa Kridtstenskirkerne, der jævnlig har False.

Langt fornøjeligere bliver Billedet, naar vi gaar over til Kvaderstenskirkerne¹). Allerede indenfor det fyenske Omraade træffer vi særdeles gode Portaler — f. Eks. Landet paa Taasinge — og enkeltiddende Billedsten (Fig. 45), paa hvilke navnlig Langeland er rig, ligesom vi i de nu stærkt ombyggede Kirker i Snøde paa Langeland og Gamtofte ved Assens har haft udmærkede Prøver paa rig Kvaderstensarkitektur. Endnu flere Eksempler kan anføres — saaledes det tidligere nævnte Runerelief i Ørsted — men alligevel er det dog de jydsk Kvaderstenskirker, der bærer Prisen.

Fig. 45. Granitrelief fra Gamtofte Kirke.

For at begynde fra neden af, hviler Bygningen næsten uden Undtagelse paa en vel forarbejdet Sokkel, der snart kan være enkel, afsluttet med en Skraakant eller Karnisprofil (Klokkeprofil), snart dobbelt, saaledes

at det øverste Led regelmæssig er klokkeformet eller har en Profil, der minder om det attiske, det nederste skraakantet. Naar, hvad der ikke er sjældent, kun en Del af Bygningen har Dobbelt sokkel, er det næsten altid Kor og Apsis, der er udmærket paa denne Maade. I Regelen afbrydes Soklen ved Portalerne, men stundom kan de paa en ganske ejendommelig Maade fortsættes hen over Tærskelen. Mærkes kan det ogsaa, at Hjørnerne kan løbe ud i Smaahoveder eller — i det sydvestlige Jylland — firkantede Klodser.

Da den øverste Del af Murene oftest er nedtaget eller ombygget, er det noget vanskeligt at afgøre, om Gesimsen fra første Færd har været almindelige eller ikke. Naar de forekommer, er de en ret enkel Gentaagelse af Soklens Former, altsaa en Skraakant eller en noget fladtrykt, omvendt Karnis; paa nogle Apsider (f. Eks. Tømmerby i Thy, Lem i Salling) kan der hertil slutte sig en lille Rundbuefrise. Enkelte Kirker, som Lime i Salling og Hedensted ved Horsens, har øverst paa Korets Østhjørner fremspringende Løvefigurer (Fig. 46). Deres Betydning maa udelukkende

være dekorativ i Modsætning til de elegantformede Stenkonsoller, der paa enkelte Kirker i Randers-Mariageren, som f. Eks. Skellerup og den her gengivne Kirke i Sønderbæk (Fig. 47), findes indmurede øverst paa alle Bygningens fremspringende Hjørner. De maa have haft et praktisk, konstruktivt Formaal, har antagelig tjent til Støtte for Tagets Sugfjæl.

Rundt om paa Bygningen kan der være indsat Billedstene (Fig. 45, 48), ofte i stort Tal, snart mere tilfældig indmurede ved Omsætning af Murene, snart siddende paa deres oprindelige Plads. Rigest i saa Henseende er de nysnævnte Kirker Lem og Tømmerby. Ogsaa Vinduernes af én Blok huggede Overligger er undertiden prydet med Relieffer, der kan være af stor dekorativ Skønhed (Fig. 49), men Hovedvægten er dog lagt paa Portalerne.

De jyske Portaler falder konstruktivt set i to store Grupper¹⁾. Ved den ene og absolut talrigste er selve Døraabningen firkantet med en vandret Stenbjælke som Overligger og kvadersatte Sider, der dog jævnlig og navnlig i Østjylland erstattes

med to svære, paa Højkant stillede Kvadre som Karmsten. Paa en halv Snes Kirker i Thy træffes en Variant af Typen, der har særlig Interesse ved, at dens Forbillede maa søges i England. Selve Døraabningen er ogsaa her firkantet, men over Stenbjælken er der udsparet et dybt forsænket, halvrundt Felt, der oftest er udmuret med almindelige Kvadre. Den anden Hovedtype har derimod rundbuet Aabning, der afsluttes af en med Kilesten muret Bue, som undertiden kan være profileret (Fig. 51). Forholdsvis sjældent optræder denne Type dog i sin rene Form. Som oftest er Buen nemlig udfyldt af en halvrund Dæk-

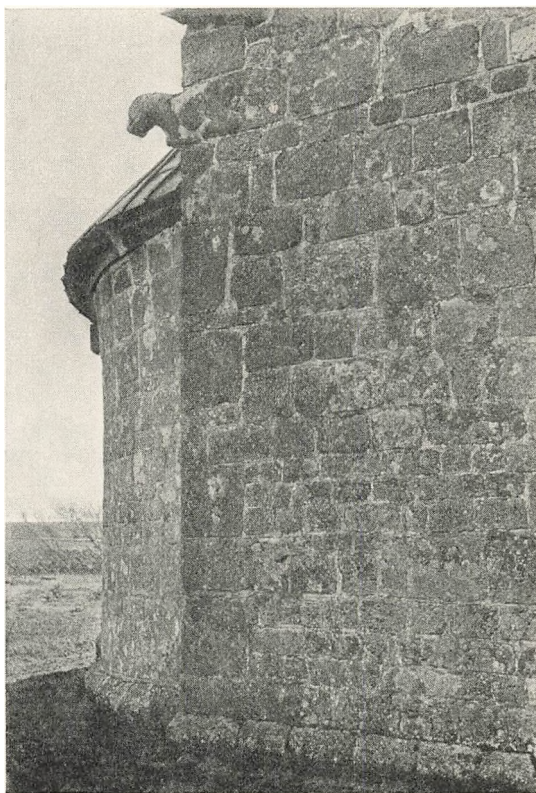

Fig. 46. Lime Kirkes Korparti.

sten, et Tympanon, der enten kan ligge i selve Murflugten eller være rykket noget tilbage, saaledes at der fremkommer en firkantet Dør med »Spejl« (Fig. 50). Da det imidlertid i de mere kultiverede østjydske Egne er yderst almindeligt paa de firkantede Døre at give Overliggerens For-side et forsænket, halvrundt Felt (jfr. saaledes Fig. 55, 57), kan de to Typer virke ganske ens og alene sondre sig ud fra hinanden ved den

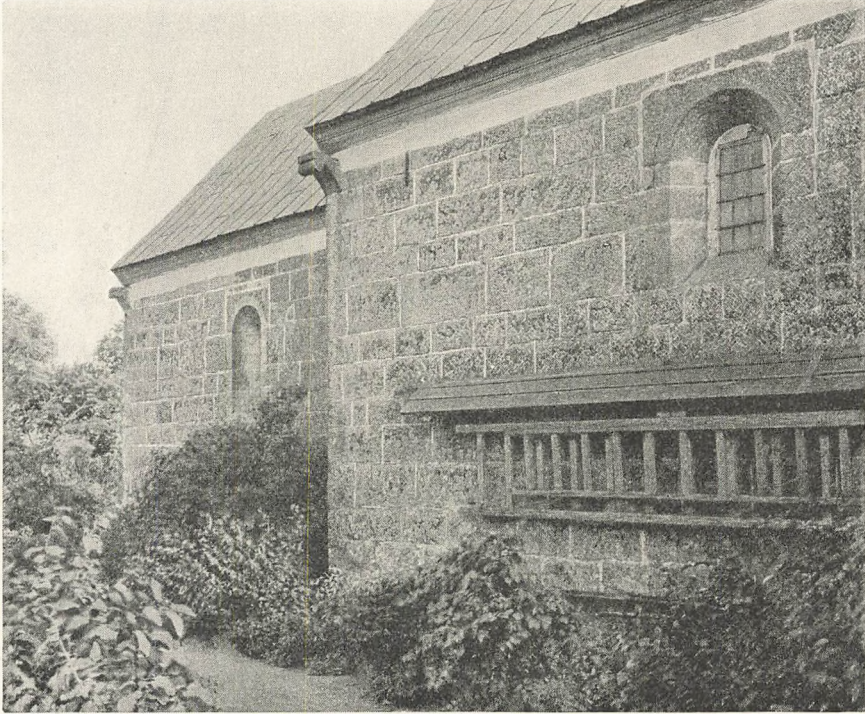

Fig. 47. Sønderbæk Kirke.

forskellige Konstruktion. Dette fordybde, halvrunde Felt indrammes altid af en Rundstav, der jævnlig kan fortsættes ned paa Karmstenens Sider. Giver man Rundstaven et lille Kapitæl, har man Halvsøjlen, og ofte er det egentlig en Skønssag, om man vil tale om Rundstav eller Halvsøjle, i den Grad er Overgangen glidende. En sjælden Gang kan Halvsøjlen gaa over til at blive fritstaaende, men de rigere Søjleportaler kan dog ikke udvikle sig af Døre, hvis Dæksten ligger i selve Murflugten; der er her simpelthen ikke Plads til Søjlerne. Næsten uden Undtagelse sidder Portalerne nemlig i eller indenfor Murflugten, saaledes at Søjlerne staar i False i Døraabningen, hvad der jo vilde kræve, at det halvrunde Felt blev udhugget til en ganske overordentlig Dybde. Søjler findes

derfor normalt alene paa Portaler med ægte Tympanon og optræder her i en Skala, der fra 1—1 Halvsøjle rækker til 3—3 fritstaaende Søjler paa hver Side af Portalen. Forinden vi gaar over til at gøre nærmere Rede for Søjleportalerne, vil det være rigtigst at tale et Par Ord om selve Søjlen, som denne arter sig paa jydsk Grund. Dens Skaft er næsten altid en regulær Cylinder, der dog ved plumpere Stykker har en ret frem-

Fig. 48. Granitrelief fra Satrup Kirke i Angel.

trædende Tilspidsning. Ottekantede Skafter møder os paa nogle Portaler i Koldingegnen (Egtved, Tavlov), men er forøvrigt ligesaa sjældne som de S. 12 omtalte balusterformede Søjler. Skaftet, der ved alle bedre Stykker er hugget af én Blok, er ved de fritstaaende Søjler altid glat, ved Halvsøjlerne ofte tovsnoet (jfr. Fig. 57); Rifling kendes derimod ikke. Den normale Kapitæform er den romanske Tærningkapitæl ofte dannet som en firkantet Blok med afrundede Hjørner, paa mere kultiverede Monumenter er Kapitælets Sideflader behandlet som halvrunde, fordybede Felter, der jævnlig er prydede med Relieffer; i Grænseegnene mellem Nørre- og Sønderjylland træffes jævnsides hermed et stærkt barbariseret korinthisk Kapitæl med Rækker af plumpe, krandsstillede Blade (jfr. Fig. 53). Mere varieret er Fodstykket. Mest udbredt er den attisk profilerede Base, der almindelig er forsynet med »Hjørneblade« ved Overgangen fra den kraftige nederste Pude til den firkantede Fod. Yderlig sjældent, paa Landsbykirkerne vistnok aldrig, er det dog virkelige Blade. Det kan være Smaaknolde, Menneske- eller en enkelt Gang

Vædderhoveder, firkantede Klodser eller endelig, som i Viborgeggen, et Hylster, der lægger sig udenom Fodstykket (jfr. Fig. 2). Ikke sjældent antager Basen dog Kapitælforn (se f. Eks. Fig. 54), og undertiden kan man møde ganske vilkaarlige Former med et stærkt hjemmegjort Præg, der ikke har Hjemmel i den almindelige Kunsthistorie. Et udpræget Eksempel herpaa er Tresøjleportalen i Tapdrup, her særlig paafaldende fordi Kirken kun ligger en god halv Milsvej fra Viborg.

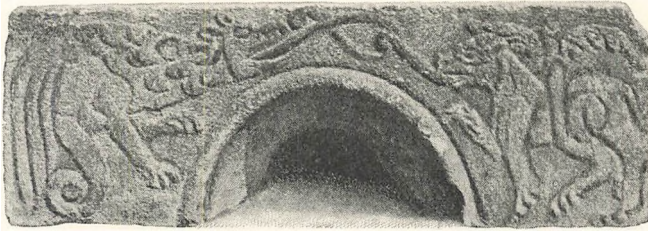

Fig. 49. Vindusoverligger fra en østjydsK Kirke (nu i Nationalmuseet).

De c. 90 bevarede egentlige Søjleportaler, hvortil desuden kommer en Snes ødelagte, fordeler sig ikke jævnt over hele Halvøen. I Vendsyssel søger man dem saaledes forgæves, og paa Vestkysten er der kun enkelte. De falder i tre ulige store Grupper, der alle staar i et vist Forhold til Halvøens tre ældste Hovedkirker: Slesvig, Ribe og Viborg. Ringest i Antal, men ingenlunde i kunstnerisk Henseende, er den sydligste Gruppe, der tilhører den ejendommelige, lille Enklave af Kvaderstenskirkler i Angel: Munkbrarup, Sørup, Havetoft og Nr. Brarup, hvoraf de to førstnævnte er de ypperste (Fig. 52). De har gennemgaaende fritstaaende Søjler, og Enkeltheder som Fodstykkerne og Tympanets Fremstilling af Christus mellem to Helgener — vel sagtens St. Peter og St. Poul — peger afgjort hen paa den smukke Tresøjleportal paa Slesvig Domkirke, der gaar under Navn af Petersporten.

Den anden Gruppe, der omfatter en 14 Kirker, strækker sig paa begge Sider af Kongeaaen fra Ribe og ud til Lillebælt. Fælles for den er, at den ikke kender Halvsøjlen, men alene den fritstaaende Søjle, stundom 1—1, hyppigere 2—2; tillige bindes adskillige af dens Portaler sammen ved en Række Smaatræk som korinthiserende Kapitæler og Hjørnekoppernes Form, der kan føres tilbage til Ribe Domkirke, hvor »Kathoveddøren« maa have været det store, ganske vist uopnaaede Forbillede. Af de enkelte Portaler fortjener at nævnes Andst, Vamdrup og Skanderup i Kongeriget, Taps (Fig. 53), Aller og Tyrstrup paa gammel sønderjydsK Grund.

Medens der er adskillige Berøringspunkter mellem disse to sydlige

Grupper, danner den tredje og største en Enhed for sig. Den tæller godt 60 Portaler og hører hjemme i Midtjylland, nærmere bestemt omtrent i Firkanten mellem Viborg og Randers, Aarhus og Silkeborg, og dens bedste Eksemplarer maa have deres kunstneriske Centrum i Viborg,

Fig. 50. Portal fra Hvirring Kirke.

omend Slægtskabet naturligvis her er vanskeligere at paavise end sydpaa, hvor vi endnu har Moderkirkerne staaende.

I Modsætning til de to andre Grupper anvendes Halvsøjlen her i høj Grad, snart alene (Fig. 51), snart i Forbindelse med den fritstaaende, saaledes at den da regelmæssig sidder inderst; smukke Eksempler herpaa forekommer paa en Række Kirker mellem Viborg og Silkeborg, som Hørup og Serup. Ogsaa den fritstaaende Søjle bruges dog jævnlig alene.

Hyppigst flankeres Portalen da af 1—1 Søjle; i en Række Kirker mellem Viborg og Randers (Bjerregrav, Aalum, Vorning og Tapdrup) stiger Antallet til 3—3 (Fig. 54), hvorimod Tosøjleportaler er sjældne Gæster. Blandt de faa Repræsentanter kan nævnes Sjørring i Thy, hvor Portaler utvivlsomt er huggede af den samme Mester, der har arbejdet i Hørup og Serup. Da denne lille Gruppe ellers er saa stærkt stedbunden, kan

Fig. 51. Portal fra Ørum Kirke ved Viborg.

dette kun skyldes den Omstændighed, at Sjørring tilhørte Kongen, der ganske naturlig har søgt Bygmesteren til sin Kirke i den Egn, hvor han kunde faa den bedste. Som en Udløber af Viborggruppen maa betragtes en Række Søjleportaler i Salling, der dog med Undtagelse af den smukke Tresøjleportal i Rydbjerg egentlig kun udmærker sig ved deres Plumphed og deres bondske, lidet stilkorrekte Behandling af Enkelthederne.

Alle disse Portaler, lige fra den simple, firkantede Døraabning til Tre-

søjleportalen, kan være prydede med Relieffer, og alt i alt har ikke færre end godt 200 Portaler skulpturel Udsmykning. Ved Søjleportalerne er den naturligvis særlig knyttet til Tympanet og Kapitælnes Felter; ved de øvrige strækker den sig nedover Karmstenene, mest almindelig vel paa Forsiden, jævnlig dog ogsaa paa de mod Aabningen vendende Sider eller paa Overliggerens Underside, hvorimod det er en Sjældenhed at

Fig. 52. Portal fra Munkbrarup Kirke.

træffe Billedværk paa Tympanets mod Kirkerummet vendende Bagside.

Som tidligere berørt er Sydportalen, altsaa Mandsindgangen, regelmæssig den rigest udstyrede, men til Tider kan man dog have været galant mod det smukke Køn (f. Eks. Vorning Fig. 54) eller anvendt den største Omhu paa den lille Præsteportal, saaledes f. Eks. Vindblæs Kirke ved Mariager Fjord. Motiverne kan selvfølgelig være af ren ornamental Art som Fletværk eller Bladranker, der er meget almindelige paa Karmstenene, eller en ejendommelig kringelformet Slyngning, der møder os paa godt en halv Snes Kirker i Østjylland mellem Hobro og Aarhus og er et af de ikke mange Eksempler paa, at den foregaaende Stilperiodes,

Vikingetidens, Ornamentik lever videre i romansk Tid (Fig. 56). Hyppigst er Æmnerne dog af religiøs Natur og staar i nøje Forbindelse med Tidens kristelige Symbolik. Efter denne var Kirkebygningen et jordisk Genbillede af Gudsriget, og ganske naturlig blev Portalerne da Symbolet paa Christus. Han var jo Vejen, ad hvilken man naaede til Guds Herlighed. Simplest udtryktes denne Tanke ved en Indskrift, men man kunde ogsaa

Fig. 53. Portal fra Taps Kirke.

bruge Billedsproget og pryde Dækstenen med et af Symbolerne paa Christus eller med Billeder af Frelseren selv. Mest yndet er Korset, der jo var saa let at hugge. Vi møder det paa over 70 Portaler i mangfoldigt varierede, ofte smukke og dekorativt virkende Former, ikke sjældent naturligvis ogsaa ganske raat og primitivt. Hyppigst er der kun ét Kors; en Gang imellem kan Dækstenen dog ligesom selve Golgatha bære tre Kors, som i Gødvad ved Silkeborg, hvor de er smykkede med Glorieskiver. Undertiden valgte man ogsaa det Guds Lam og som Modstykke over Nordportalen Dragen, det Ondes Sindbillede; dette er saaledes Tilfældet paa Tømmerby i Hanherrederne, der i det hele udmærker sig

ved sin rige og ejendommelige Skulptur. Fremstillingerne af Christi Liv samlede sig efter god middelalderlig Tradition om tre Hovedoptrin: Frelseren siddende som Barn paa sin Moders Skød, hængende paa Korssets Træ og tronende i sin Herlighed; af disse er de to sidste ubetinget de hyppigst forekommende (jfr. Fig. 53, 55). Paa en lille, meget nøje samhørende Gruppe af Portaler fra 3 Kirker i Djursland og tilstødende

Fig. 54. Portal fra Vorning.

Egne, der skyldes den S. 23 omtalte Stenmester Horder, har man endelig udvidet Æmnekredsen til en hel lille Billedbibel, som spænder fra Syndefaldet til Christi Fødsel og er udhugget paa Karmstenene i fladt, men dygtigt udført Relief. De rigeste af disse smukke Portaler, der forøvrigt ogsaa knyttes sammen ved den udstrakte Anvendelse af Tovsnoning paa Halvsøjler og Rundstave, findes i Vejlbj (Fig. 57), Ørsted og Rimsø; fjærnere Slægtninge er de to Billedportaler paa Gjøel og i Voldsted, en plump Efterligning Portalen i Mejlby.

Helgenerne er sjældne Gæster i Portalskulpturen, ligesom overhovedet

i romansk Kunst. De søfarendes Skytspatron, St. Nicolaus, er udhugget paa Rydbjerg Kirke i Salling, Jægeren St. Hubert (el. St. Eustachius) paa Hammel ved Frijsenborg. Mere udbredt er dog Fremstillingerne af Dragedræberen St. Michael, af hvem der findes et pragtfuldt Relief ved Siden af Sydportalen paa Starup Kirke ved Kolding (Fig. 58 og 60). Ligeoverfor ham ligger en mægtig, hvilende Løve, medens Nordportalen

Fig. 55. Portal fra Stjær.
Paa Dækstenen: Korsfæstelsen mellem Evangelistsymboler.
Paa Karmstenene: Samson og Løven, St. Michael.

har været flankeret af to glubende Løver, i Færd med at sønderrive eller fortære en Mand (Fig. 59). Disse Arbejder skyldes sikkert en Mand, der har været skolet i Ribe. De hører til det ypperste af vor hjemlige Stensulptur, kan fuldt ud staa Maal med det bedste i Udlandets samtidige Kunst og fører os ind i en ny og meget udbredt Æmnekreds. En overmaade stor Mængde, saa godt som udelukkende østjydske Portaler er nemlig smykkede med Relieffer af Løver¹). Undertiden er der paa hver af Dørens Karmsten udhugget en siddende Løve som i Rom (Fig. 61) og Grinderslev, eller Rækker af Dyrerelieffer (Grønbæk, Velling), men langt almin-

deligere er de anbragte paa selve Dækstenen, sjældent enkeltvis, næsten altid parvis, stillede symmetrisk overfor hinanden (Fig. 62); adskilte ved en Søjle, et Træ eller et Menneske, stundom ogsaa med fælles Hoved. Mulig hænger disse Løverelieffer sammen med den i den klassiske Oldtid udbredte Skik at anvende Løvefigurer som Dørvogtere, der fandt Næring i den i Middelalderens Dyremyter gængse Forestilling, at Løven sover med aabne Øjne, men forøvrigt er det vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at give en paalidelig, alméngyldig Tolkning. Og dette vanskeliggøres yderligere ved, at Løven i middelalderlig Symbolik kan betegne saa vidt forskellige Personer som Christus, Løven af Juda Stamme, og Djævelen, der gaar omkring som en brølende Løve, rede til at opsluge Mennesket. Den sidste Fortolkning maa utvivlsomt anlægges, naar som f. Eks. i de nysnævnte Staruprelieffer Løven er ifærd med at sønderrive et Menneske, medens vi muligvis i Manden staaende mellem de to Løver har en Fremstilling af Profeten Daniel i Løvekulen. Det mest almindelige Motiv, de parvis modstillede Dyr, der ogsaa kendes fra en halvandethundrede Døbefonte og var meget yndet paa de kostelige, fra Syden indførte vævede Stoffer, maa vistnok betragtes som rent ornamentalt uden dybere symbolsk Betydning. — Hvad selve den kunstneriske Udførelse angaar, er denne naturligvis meget forskellig. Da som nu har der været dygtige Folk og Stympere. Men der er over de bedste af de gamle jyske Stenmestres Arbejder en Kraft og Djærvhed, der giver dem en Hædersplads inden for vor middelalderlige Kunst.

Fig. 56. Portal fra Lem ved Randers.

Det andet Punkt, hvor den ydre Dekoration satte ind, er Blændingsdekorationen. Ogsaa denne møder os paa Kvaderstenskirkene.

Romanske Taarne, som Hee i Vestjylland (Fig. 24) og Bejstrup ved Limfjorden, kan — vel sagtens under Indflydelse fra Viborg Domkirke — have deres Underdel fagdelt ved Lisener, d. v. s. smalle, lidet fremtrædende Murpiller, og saavel paa Fyen som navnlig i Jylland findes der en 15 til 20 Kirker, hvis Apsider er eller har været prydede med Halvsøjler. Udsmykningen kan indskrænke sig til en enkelt Halvsøjle paa hver Side af

Fig. 57. Portal fra Vejlbj Kirke.

Paa Karmstenene: Syndefaldet, Christus, Bebudelsen,
de hellige Trekonger, Jomfru Maria med Christusbarnet.
Paa Dækstenen: Christus mellem to hellige Mænd.

Midtvinduet som paa Lime i Salling, Vejerslev og Karby paa Mors, men langt hyppigere er Apsiden inddelt i virkelige Blændingsfag, afsluttede med enkelte eller dobbelte Bueslag. Smukke Eksempler herpaa er Lem i Salling, Hillerslev og Rær i Thy, hvor Halvsøjlerne er snoede og har ejendommelige, om vaseformede Træskæringer mindende Fodstykker, Gosmer i Aarhusegnen, Staby i Vestjylland (Fig. 63), Hygum og Sørup i Sønderjylland. Som en Undtagelse kan nævnes, at paa den senromanske

Kirke i Grønbæk i Silkeborgegnen er Halvsøjlerne erstattede med fritstaaende Helsøjler, hvis Kapitæler som de eneste jydsk bærer Præg af at tilhøre Overgangstiden mellem romansk og gotisk Kunst. Som en Undtagelse i anden Retning Snøde paa Langeland, hvor det ligeafsluttede Kor har alle tre Mure fagdelte ved Halvsøjler.

Tuf- og Kalkstenskirkerne er dog denne Dekorations egentlige

Fig. 58. Starup Kirkes Sydportal.

Hjemsted, og først og fremmest er den karakteristisk for Ribeegnens Tufstenskirker saavel i Nørre- som i Sønderjylland (Fig. 64). Rigest udformet er den paa Apsiden, der har været overmaade udbredt indenfor denne Gruppe, af hvis 23 Kirker endnu 11 har og 6 bevislig har haft en Alterbygning. Den meget store Apsis i Ballum er ligesom Moderkirken og Forbilledet i Ribe delt i 7 Fag, men ellers er det Normen, at Apsiden er femdelt, saaledes at de enkelte Fag regelmæssig adskilles ved Halvsøjler, der dog ikke som paa Kvaderstenskirkerne hæver sig direkte fra Murens Grundflade, men fra en Lisén (Fig. 65). Paa den meget anseelige sønderjydske Kirke i Brøns mangler dog dette sidste Led, medens paa Nabo-kirken Hviding Halvsøjlen er bortfaldet, saaledes at Apsiden alene deles af Lisener. Ligesom paa det mellemste Stokværk af Domkirkens Apsis-dekoration er Halvsøjlerne forbundne med store Bueslag, medens der til Lisenerne ganske som paa Domkirkens nederste Stokværk i Regelen slutter sig to mindre Bueslag. Naar Antallet som ved Billum stiger til

3 eller endog 5, synes dette at karakterisere Kirken som en af de yngste indenfor Gruppen, medens til Gengæld de kraftigere Former paa Vilslev med den enkelte store Bue tyder paa forholdsvis høj Ælde. Men ikke blot Apsiden ogsaa Korets og Skibets Vægge er ved disse smukke Kirker inddelte i Fag, regelmæssig et for hvert Vindu, der adskilles af Lisener, som knyttes sammen af to, tre eller fire Bueslag, alt efter Fagernes Størrelse (jfr. Fig. 64).

Fig. 59. Karmsten fra Starup Kirkes Nordportal (nu indmuret paa Taarnet).

En ret lignende Dekoration træffes paa adskillige Fraadstens- og nogle Kridtstenskirker, men næsten altid indskrænket til Apsis og Kor; kun rent undtagelsesvis som paa den mærkelige, fynske Fraadstenskirke Sdr. Næraa har ogsaa Skibet Blændinger afsluttede med én, stor Rundbue. Den falder i to Grupper, der begge har et ældre og kraftigere Præg end paa Tufstenskirkerne og næppe repræsenterer forskellige Alderstrin. Paa den ene, hvortil bl. a. hører Fraadstenskirkerne Høring og Framlev i Aarhusegnen, Kridtstenskirkerne Gerrild og Enslev ved Grenaa, har alene Korets Østmur — ikke Gavlen — tre store, lige høje Blændinger. Hertil slutter sig muligvis Tamdrup og Kærum i Vestfyen, der har en lignende Udsmykning paa det gamle Kors Langsider. Paa den anden er Fagene mindre og afsluttes snart med ét, snart med to Bueslag. Saaledes har Korets Østmur paa Krogstrup i Horns Hrd. fem lighed høje Blændinger afsluttede med én Bue, hvorimod Langsiderne har dobbelte Bueslag. Paa de sjællandske Fraadstenskirker Kildebrønde, Kværkeby, Valsøllille og Nr. Jernløse samt Kridtstenskirken Sædder ved Køge har Apsiderne ligesom paa de sørgelige Rester af Himlingøje Rundkirke dobbelte Bueslag, Langsiderne paa Kværkebys Kor derimod kun et enkelt. Skulde nogen af disse Kirkers Udsmykning fremhæves, maatte det blive Nr. Jernløse (Fig. 66). Her har Apsidens Midtfag bl. a. nederst en rundbuget, søjledelt Nische, et Træk der mærkværdig nok genfindes paa Rutskirke paa Bornholm, den eneste af Øens Kirker, hvor Fraadsten er anvendt.

Enkelte sjællandske Kridtstenskirker som Kagstrup og Brøndshøj samt Raasted ved Randers har en Gesimsfrise af Rundbuer, der ligesom paa Teglstenskirkerne løber ned paa Hjørnelisener. Skibet paa Kærum og en Række af Grenaaegnens Kridtstenskirker en om Fig. 69 mindende Gallerifrise. Det store Flertal af de sjællandske Kridtstenskirker er dog ganske ligetil, uden nogensomhelst arkitektonisk Udsmykning.

Fig. 60. Karmsten med Fremstilling af St. Michael fra Starup Kirkes Sydportal.

Fælles for alle de hidtil nævnte Kirker er, at Blændingerne gaar fra Sokkel til Gesims, men paa enkelte Kirker, som den af Ahl opførte Vinding Kirke ved Silkeborg og Fraadstenskirken i Daugaard ved Vejle, er Dekorationen delt i to Stokværk, en Ejendommelighed der antagelig skyldes engelsk Indflydelse. Paa den uheldigvis stærkt ombyggede Kridtstenskirke i Snoldelev, hvor undtagelsesvis Skibet har Blændinger, standser disse derimod midt paa Muren, virker altsaa som en meget høj Frise; en nu forsvunden Parallel hertil fandtes tidligere paa Høm Kirkes Apsis ved Ringsted.

Mærkelig nok møder vi en med Tufstenskirkerne nær beslægtet Murudsmykning paa Teglstenskirkerne i Vendsyssel. Trods deres stærkt medtagne Tilstand hersker der dog, som det i Fig. 67 gengivne Eksempel viser, en saadan Overensstemmelse mellem disse fjernt fra hinanden liggende Grupperes Arkitektur, at den ikke kan være tilfældig, men maa

skyldes en direkte Paavirkning fra Syd til Nord, der antagelig staar i Forbindelse med, at Kanniker fra Ribe har siddet som Provster i Vendsyssels gamle Hovedstad Hjørring¹). Blot er Udsmykningen heroppe mod Nord mindre rig, idet Kirkerne regelmæssig mangler Apsis. Men

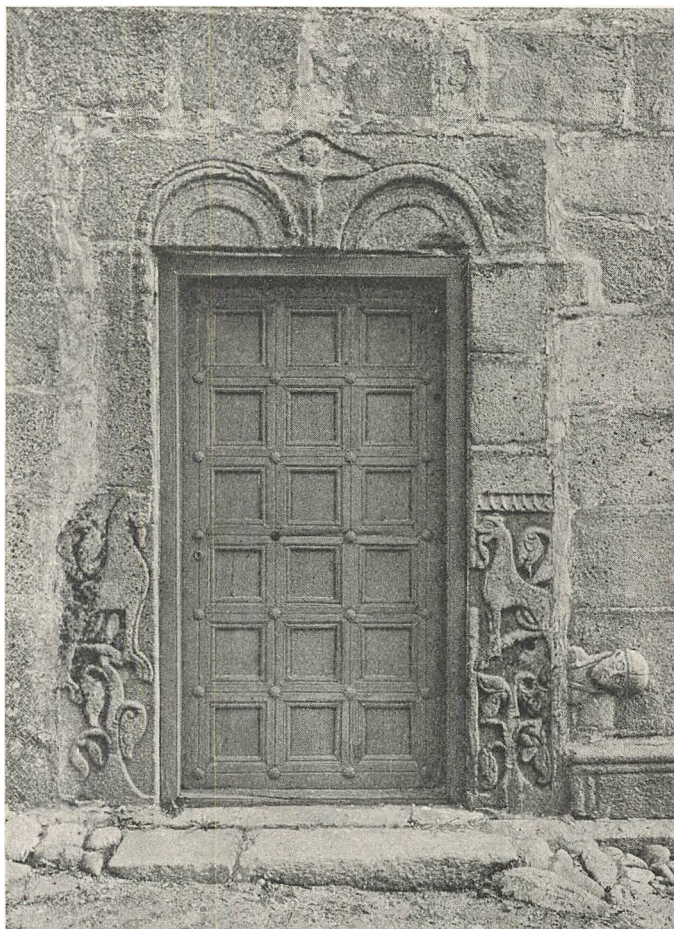

Fig. 61. Portal fra Rom Kirke.

paa de øvrige Teglstenskirker er Blændingsdekorationen væsentlig indskrænket til enkelte Lisener eller Halvsøjler paa Apsis og Korgavlen, eller endnu almindeligere til Lisener ved Korets og Skibets Hjørner, der ligesom indrammer Murfladen og danner Udgangspunktet for de Friser, der er Teglstensarkitekturens Særkende.

Skulde der nævnes et Karaktertræk, der er fælles for det langt overvejende Flertal af de romanske Teglstenskirker²) og navnlig da de

lolland-falsterske, maatte det være Portalernes Anbringelse. Medens det ellers er Normen, at disse ligger i samme Flugt som den øvrige Murflade, sidder Portalerne her i et Felt, der springer en halv eller en hel Sten frem for Muren, en rudimentær Forhal om man vil. Ogsaa paa flere Tufstenskirker samt paa adskillige Kridtstenskirker, derimod praktisk talt aldrig paa Kvader- eller Kampestenskirker, genfindes dette Portal-

Fig. 62. Løvetympanon fra Krstrup ved Randers (nu i Nationalmuseet).

fremspring, der synes at binde alle disse Kirker sammen i Tid. Men forøvrigt er Murstenskirkerne ret individuelle. Foruden i de tre S. 35 nævnte store, geografisk samlede Grupper ligger der spredt rundt i Landet ialt en henved hundrede Teglstenskirker. Det synes, som vi mellem disse »isolerede« Kirker finder de forholdsvis ældste. Dekorationen er her rolig og behersket, i Regelen indskrænket til en enkelt Rundbuefrise. Adskillige af dem er store, statelige Bygninger: Søborg og Tikøb i Nordsjælland, Taarnborg ved Korsør, Broager i Sønderjylland. Det samme gælder om de monumentale Kirker i Husumegnens Gest: Breklum, Mildsted og Hatsted (Fig. 68), hvis relative Ælde fremgaar af, at den allerede i senromansk Tid fik tilbygget et nyt Skib, saaledes at den bestaar af hele fire Bygningsafsnit: To Skibe, Kor og Apsis. I Modsætning til næsten alle Kongerigets ældre Teglstenskirker har de jævaldrende slesvigske nemlig meget almindelig Apsis. Saaledes saavel de nysnævnte Kirker som Teglstenskirkerne i Slogs Herred, Eggebæk syd for Flensborg og den smukke, afgjort sene Kirke i Risby ved Ekernførde, der alle i deres Udsmykning har Træk, som peger mod Syd.

Indenfor den store, ret uensartede Masse af spredtliggende Teglstenskirker kan man udsondre en egen lille Familie, hvis Arkitektur staar i nøje Forbindelse med de store Klosterkirker i Sorø og Ringsted, f. Eks. Fodby ved Næstved, Uvelse i Frederiksborgeggen og Gumløse i Skaane.

Foruden den almindelige Rundbuefrise anvendes her en meget pyntelig Frise, hvis Bueslag bæres af smaa Søjlestave, altsaa et maskeret Galleri (Fig. 69).

Sin højeste Udvikling naar Teglstensarkitekturen ubetinget paa Lolland-Falster (Fig. 70)¹⁾. Intetsteds træffer man en saadan Rigdom paa Former, en saa yndefuld Leg med hele den ganske vist noget smaatskaarne,

Fig. 63. Staby Kirkes Apsis.

men fornøjelige og pyntelige Dekoration, hvortil det nye Materiale maatte indbyde, og som delvis var skabt af dets Enhedsmærke, Teglstenen. Bygningen hviler ofte paa en smukt profileret Sokkel, og foruden med en Gesims, sammensat af et eller flere afrundede Led, afsluttes Murene ved alle rigere Monumenter af en Frise. Som oftest bestaar denne af enkelte Rundbuer, hvis Bund har staaet hvidtet eller pudset mod den røde Mur. Sjældnere træffer vi en Frise af krydsende Rundbuer, der ogsaa kendes fra flere af de yngste Tufstenskirker. De rundede Led, der er murede af særligt formede Sten, kan ved de yngre Kirker afløses af retlinjede,

snart saaledes at Frisen er sammensat af en Række Trekanter, der danner en fortløbende Zigzaglinje, snart en Fordobling af Motivet, hvorved Frisen kommer til at virke som en sammenhængende Række af Kvadrater stillede paa Højkant (Fig. 71). Over — stundom ogsaa under — disse Friser træffer vi tillige et eller flere Savsnitsskifter, i hvilke Stenene er lagte saaledes, at de danner en Vinkel paa 45 Grader med Murflugten, uden at deres Forhjørne dog springer frem foran denne. Trods al sin Simpelhed giver dette for Teglstensarkitekturen saa karakteristiske Motiv, der virker som et Savblads takkede Æg, dog en meget malerisk Virkning ved sin stadige Vekslen af Lys og Skygge. Meget almindelig er ogsaa Tandsnitsfriser, snart ganske simpelt murede af paa Højkant stillet Sten, snart mere pyntelig udformede som Smaakonsoller.

Hele denne Udsmykning danner ikke blot den vandrette Afslutning paa Side- og Gavlmure, men klatrer op paa Gavlene, baade Korets Østgavl og Skibets Vestgavl samt det Stykke af Østgavlen, der rager op over Kortaget. Selve Gavlfeltet er sædvanlig muret i Zigzagmønster, Spidsen udfyldes jævnlig af en Korsblænding, og meget almindelig indrammes det af et eller flere Savsnitsskifter eller et Savsnits- og et Tand-

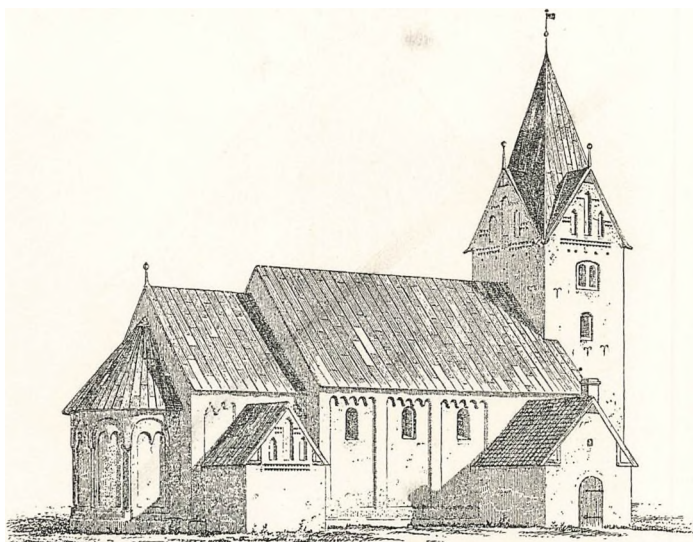

Fig. 64. Roager Kirke.

snitsskifte, der løber langs Tagets Skraalinjer og Gavlens Fodlinje. Undertiden er denne Dekoration udvidet paa en ganske ejendommelig Maade, idet der i den herved fremkomne Trekant er »indskrevet« en mindre, paa Spidsen staaende Trekant af Savsnitsskifter (Fig. 72). Forbilledet for dette tilsyneladende saa besynderlige, kun paa Lolland-Falster kendte Motiv er antagelig den romanske Tagstol med dens fra Bjælkens Midte til Hanebaandet gaaende Skraastiver (jfr. Fig. 42A), som man altsaa rent dekorativt har efterlignet. Ogsaa Rundbuefriserne kan stundom fortsættes op langs Gavlens Skraalinjer, enten liggende sidelænds, saaledes at de enkelte Rundbuers Fodlinje er parallel med Galvllinjen, eller som paa anden Teglstensarkitektur (Dalby og Veterslev i Køge-Ringstedegnen), stigende jævnt med disse. Undtagelsesvis kan Frisen i sidstnævnte Tilfælde udvikle sig til en Blændingsdekoration af samme Art, som den der kendes fra Sorø, Ringsted og Roskildes Korsarme, ved at der fra nogle af Buerne er ført Lisener ned til Gavlens Fodlinje (se Fig. 73).

Vinduernes Rundbuestik markeres jævnlig af et Savsnitsskifte, og Karmsiderne, der forøvrigt har det almindelige romanske Tværnit, kan

være prydede med en eller flere Rundstave, ligesom det ikke er sjældent, at der fra Saalbænken er muret en Rundstav ned til Soklen.

Hvad Dørene angaar, er det overmaade almindeligt, at der foruden de to normale Indgange paa Kirkens Nord- og Sydside findes en noget mindre Præstedør paa Koret. Den optræder langt hyppigere hernede end i det øvrige Land, hvad der muligvis staar i Forbindelse med det

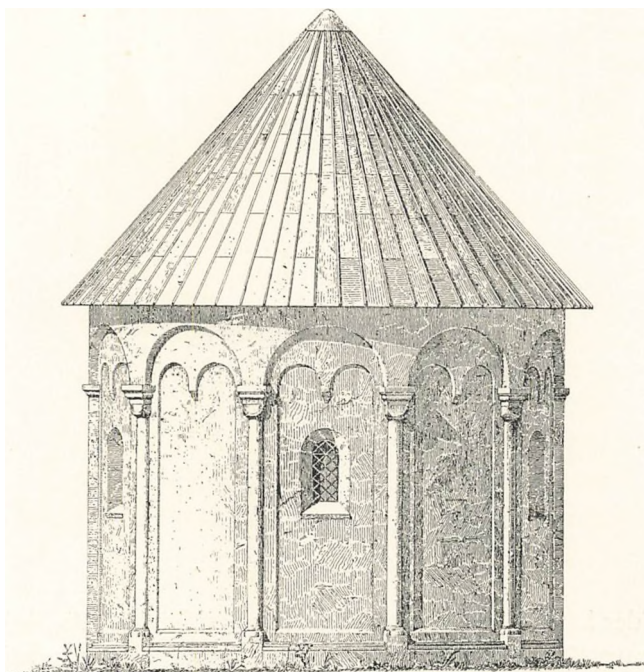

Fig. 65. Tufstensapsis (Jernved Kirke).

S. 44 omtalte Forhold, at Skibet jævnlig er yngre end Koret, der saaledes en Tid lang har gjort det ud for Kirke. Dørene sidder, som tidligere nævnt, næsten altid i et Halv- eller Helstensfremspring. Dette kan enten afsluttes et Stykke over Portalen med en Skraakant eller rigere Profilering, men det kan ogsaa være gavlformet eller være ført helt op til Gesimsen, saaledes at det virker som en meget bred Lisen. I det sidste Tilfælde er den store Flade jævnlig brudt af en eller to rundbuede, vindueslignende Blændinger, der kan være særdeles smukt udformede som paa det her gengivne Billede af Præstedøren fra Skovlænge Kirke (Fig. 74) og paa Herredskirkens Taarnportal. Selve Dørenes Sider har almindeligvis retvinklede False; ofte er de dog profilerede, snart kun med en enkelt Rundstav og en Skraakant, snart med indtil 4 Rundstave og mellemliggende retvinklede Led. Stundom har man omdannet Rundstaven til en noget

spinkel Søjle ved at indskyde en Kapitæl og en Base. Karmenes Profilerings kan, som Fig. 75 viser, fortsættes i Dørenes rundbuede Stik. Mere almindeligt er det dog, at dette markeres af 3—4 Skifter, murede afvekslende af Bindere og Løbere med et mellemfaldende Savsnitsskifte.

Flere af de Enkeltheder, der hidtil er nævnt, kan ogsaa forekomme paa de ældre Teglstenskirker; det maa jo nemlig ikke glemmes, at selv

disse tilhører den yngre romanske Stil. Men den Overflod, man fristes næsten til at sige Mangel paa Maadehold, der præger saa mange af de lollandske Kirkers Dekoration, viser os dog tydelig, at vi her er inde i Stilens allersidste Dage, og et Par Enkeltheder bekræfter dette yderligere. Det ene er Vinduernes Placering. Medens de af naturlig Sten byggede Kirker næsten uden Undtagelse kun har ét Vindu i Korets Østvæg, forekommer her meget almindelig to eller hyppigere tre, der ved de ældre Monumenter er fordelt over hele Murfladen, ved de yngre tæt

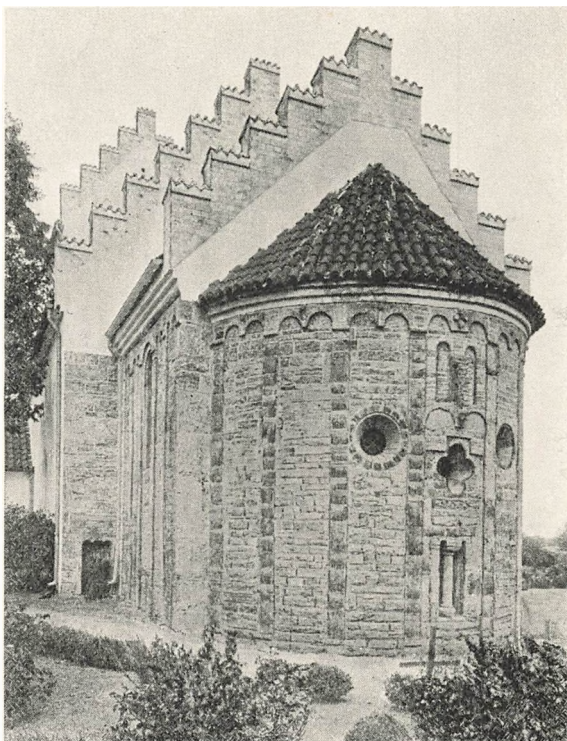

Fig. 66. Nr. Jernløse Kirke.

sammenstillede, saaledes at det midterste kan være det højeste. Det andet, mindre iøjnefaldende, er den ikke saa ganske sjældne delvise Affasning af Dørkarmenes Profileringer, hvorved Leddene skæres i en Række Smaastykker, der adskilles ved de affasede, i Enderne krummede Flader (jfr. Fig. 75). Begge disse Træk peger hen paa den saakaldte Overgangsstil, der i det mindste for Smaakirkernes Vedkommende snarere maa karakteriseres som den romanske Stils sidste Udløber end som en virkelig ny Stil. Som Navnet angiver, betegner den Overgangen mellem de to store Stilarter, den romanske og den gotiske, og ikke mindst for Smaakirkerne er den vanskelig at faa Hold i, da dens mest typiske Ejendomme-

ligheder enten helt mangler, som Planens Ændring til enkelt firkantet Rum, eller kun viser sig i Tilløb. Dette gælder i første Række Vinduerne. De beholder ganske vist stadig det romanske, tragtformede Tværnit og er til at begynde med ligeledes rundbuede, omend Spidsbuen hurtigt viser sig, men deres Længde vokser uforholdsmæssigt, medens Bredden vedbliver at være den samme, saaledes at Forholdet kan blive som 1 : 7—8.

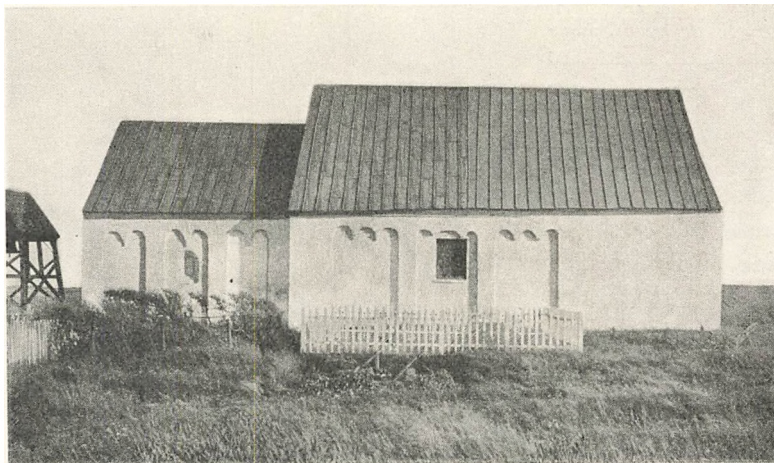

Fig. 67. Maarup Kirke.

Og ved de større Kirker, hvor denne Stil rigtig udfolder sig — først og fremmest da Klosterkirker som Dalum, Søndersgns Kirke i Viborg og Tvilum —, sammenstilles de ikke blot paa Korets Østgavl, men ogsaa paa Kirkens Langsider regelmæssig i Grupper paa to eller tre. Vi træffer noget lignende paa Teglstenskirker i Marskegnene (Klangsbøl, Nykirke), der ligeledes har oprindelige Hvælvinger, hvis hele Form viser hen til Slesvig Domkirke. Paa kongeriske Landsbykirker findes to- eller tre-koblede Vinduer derimod ene paa Korets Østvæg, men her synes de til Gengæld tidlig at have faaet Borgerret. De møder os allerede paa den 1191 indviede Gumløse Kirke, hvor Østvæggen dog kun har to Vinduer, og betegnende for Udviklingen er det, at den smukke Kirke i Tikøb, der oprindelig — som atter nu — kun havde ét Østvindu, næppe længe efter sin Opførelse fik dette ændret til en rundbuet Tregruppe.

Sammenlignet med vore andre Smaakirker, det være sig af Tegl- eller Natursten, gør Størsteparten af de lolland-falsterske Kirker et ret fremmedartet Indtryk. Endnu mere end Udsmykningens Overdaadighed skyldes dette den store Forskel, der er med Hensyn til Bygningens Dimensioner og den derved fremkaldte Helhedsvirkning. Næsten uden Undtagelse er de langt højere i Forhold til Længden end ellers vanlig, og da Kirkerne

tilmed gennemgaaende er smaa, og Tagene meget stejle, bliver Indtrykket rankere og stoltere end det noget lavstammede, undersætsige Præg, der ellers er over vor hjemlige romanske Arkitektur. Man sammenligne saaledes Lillebrænde (Fig. 72) med Maarup (Fig. 67) og Hover (Fig. 12).

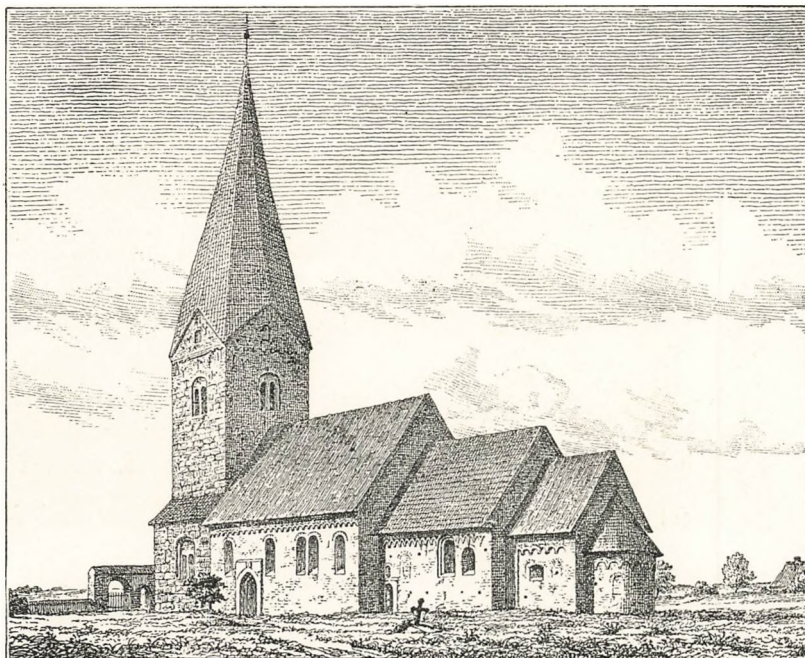

Fig. 68. Hatsted Kirke.

Dette Indtryk forstærkes yderligere ved, at der meget almindelig paa Gavltoppene og Hjørnerne af Kor og Skib er muret Smaatinder, som vistnok er oprindelige, og i hvert Fald gaar langt tilbage (jfr. Fig. 72).

Den høje, stejle Rejsning peger afgjort sydpaa, og herfra stammer ogsaa Enkeltheder som de krydsende Rundbuer og Diagonalfrisen; andre som den almindelige

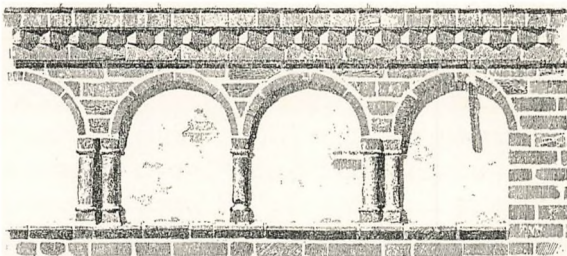

Fig. 69. Teglstensfrise fra Uvelse Kirke.

Rundbuefrise, Savsnit og Tandsnit er Teglstensarkitekturens Fælleseje, medens Stavene under Vinduerne og den mærkelige Trekantsdekoration paa Gavlene kun kendes fra Lolland-Falster. Øernes Kirker er altsaa et

lokaltpræget Blandingsprodukt, hvor der jævnsides med Indflydelse nordfra gør sig et umiskendeligt og stærkt tysk Indslag gældende. Men ligesaa lidt som det hidtil er lykkedes at finde en tilfredsstillende Opdeling i samhørende Grupper af disse, gennemgaaende fra samme Tid (ca. 1200—1250) stammende Bygninger, ligesaa lidt kan man nærmere stedfæste dette Indslags Kilde. Blot saameget kan siges, at Paavirkningen ikke, som det

Fig. 70. Ø. Ulslev Kirke paa Lolland.

ligger nær at tro, kan komme fra Mæklenborg, da denne Landsdels romanske Kirker snart sagt kan tælles paa fem Fingre. Et Forsøg paa at søge Kilden i en enkelt Kirke (Ratzeburg) lader sig sikkert ikke opretholde, og tilbage bliver da vist kun Lybæk eller Brandenburg, hvor der i visse Egne findes en rig Teglstensarkitektur¹).

Medens de lollandske Teglstenskirker trods alt dog endnu overvejende tilhører den romanske Tid, har man paa Falster løbet Linen ud, og navnlig de nordfalsterske Kirker har en overordentlig Interesse ved at vise, hvorledes den romanske Stil jævnt og gradvis glider over i sine Efterfølgere. Intetsteds — det skulde da være i Tønderegnen — er der som her paa et Par Kvadratomile Land samlet en tilsvarende Repræsentation af samtlige Stilarter fra senromansk til fuldt udviklet Gotik. Medens det ellers ganske ligger udenfor dette Arbejdes Plan at give Enkeltskildringer af en bestemt Egns Kirker, lønner det sig derfor i dette Tilfælde at gøre en Undtagelse fra Regelen og følge denne mærkelige Udviklingskæde fra Begyndelsen til Enden.

Ældst er vel nok Stadager, hvor saavel Planen som de meget enkle Former er helt romanske.

Den næste i Rækken bliver Maglebrænde tæt syd for Stubbekøbing

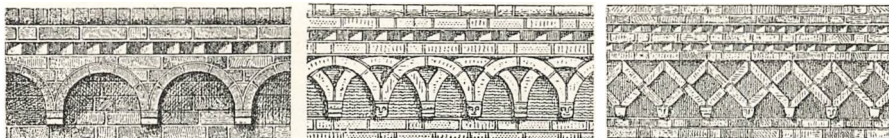

Fig. 71. Friser fra Teglstenskirker.

(Fig. 73), en henrivende lille, senromansk Bygning med lige afsluttet Kor med en overordentlig fin og smukt udformet Gavl.

Derpaa følger Brarup. Planen er den fuldt udviklet romanske med

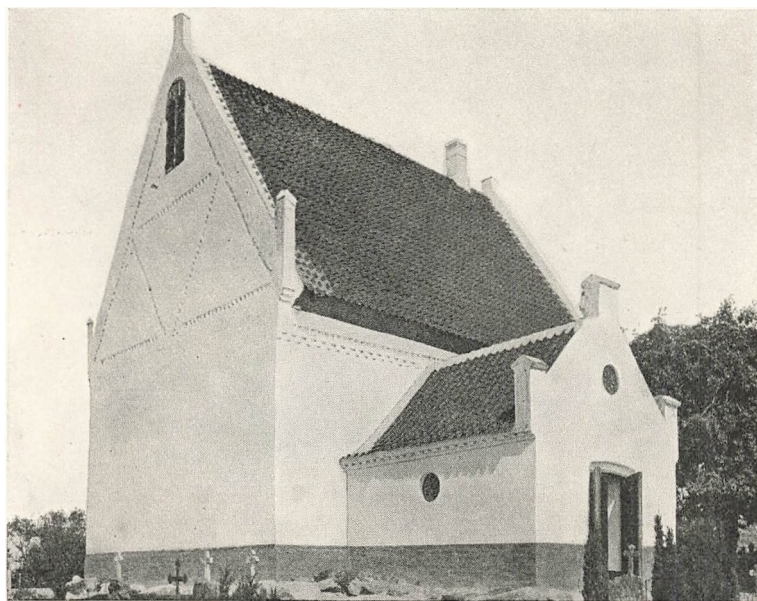

Fig. 72. Lillebrænde Kirke paa Falster.

halvrund Apsis, men Enkelthederne er gotiske; saavel Døre som Vinduer er saaledes spidsbuede.

Ved Eskildstrup (Fig. 76) er Vinduer og Døre endnu romanske, men Planen med den tresidede Apsis viser henimod Gotiken.

Modsat er paa Ønslev (Fig. 98) Planen romansk med lige afsluttet Kor, hvorimod alle Enkeltheder er spidsbuede, saavel Korgavlens smukke Blændingsdekoration som dens tre, tæt sammensiddende, ulige høje Vinduer og den bevarede Norddør med Blændinger.

Paa Nr. Alslev er Enkelthederne endnu mere udpræget gotiske (jfr. Fig. 96), men i Planen har man dog bevaret det særskilte Kor med tresidet Afslutning som i Eskildstrup. Kirken maa efter daterede Kalkmalerier være opført ca. 1300.

Ved Kippinge (Fig. 113) er saavel Enkeltheder som Grundplan typisk

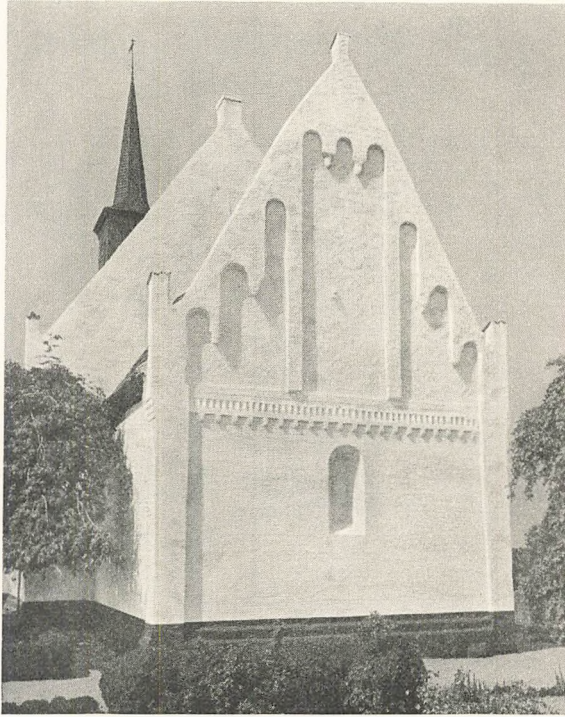

Fig. 73. Maglebrænde Kirke paa Falster.

gotiske, og Kirken udgør et enkelt, tresidet afsluttet Rum, hvor dog alene Koret er overhvælvet.

Endelig er Nr. Vedby et af de faa Eksempler paa en Landsbykirke i fuldt gennemført Højgotik (Fig. 77). Medens Vinduerne paa de to sidstnævnte Nabokirke endnu nærmest er lancetformede med romansk Tværnsnit, er de her store og spidsbuede, og det tresidig afsluttede Kirkerum dækkes helt af fint formede Hvælvinger, der er samtidige med Bygningen, hvis Mure støttes af Stræbepiller. At en af Hvælvingernes Kragsten er formet som et Tyrehoved, leder uvilkaarlig Tanken hen paa de meklenborgske Fyrster, der netop førte dette Mærke i deres Skjold. Er Gisingen rigtig, skulde Kirken altsaa være opført, mens de i Aarene 1326—48 havde Øen i Pant, en Tidsfæstelse der ikke modsiges af Bygningens Enkeltformer.

GOTIKEN

INDLEDNING OG NYBYGNINGER

Vor gotiske Bygningskunst, som den kommer til Orde i de store Kirker, kan ikke staa Maal med vor romanske. Den er mindre kultiveret, og jo mere man nærmer sig Middelalderens Slutning, jo enklere bliver den. Delvis hænger dette sammen med Kilden. Det var ikke mere fra de gamle Kulturlande England, Vesttyskland og Nordfrankrig, vi fik vore Impulser, men fra Østersøens Sydkyst. Vi blev i kunstnerisk Henseende snart sagt en Koloni af Nordtyskland og vel at mærke en Koloni, der i Velstand langt fra kunde maale sig med »Moderlandets« store og rige Stæder. For Landsbykirkerne kan Gotikens Betydning derimod ikke let overvurderes. Ikke paa Grund af de selvstændige Monumenter, den har skabt. Deres Tal er ikke stort og bortset fra en Snes hæderlige Undtagelser gælder det samme om deres kunstneriske Værd. Men ved det Præg den navnlig øst for Lillebælt mindre derimod i

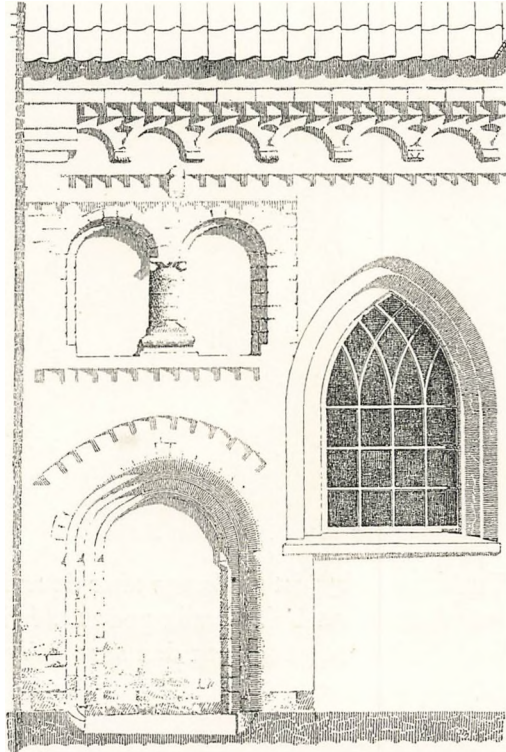

Fig. 74. Præstedør fra Skovlunge Kirke.

Jylland har forstaaet at sætte paa Fædrenes Arv. Med det romanske Kirkehus som Grundstamme har den skabt den Kirketype, der med sit høje, kamtakkede Taarn og sine talrige Tilbygninger med Rette staa for os som noget særlig nationalt. Det er derfor med Urette, at vor Landsbygotik lige til den sidste Tid er bleven yderst stedmoderlig behandlet eller rettere sagt slet ikke behandlet. Gør alene dette det ulige vanskeligere at give en Udsigt over de gotiske Landsbykirkers Bygningshistorie end over de romanske, kommer hertil yderligere to Forhold: Det næsten umulige i at forme en klar og udtømmende Definition af Stilen, saaledes som den kommer til Orde paa de af Nyt rejste Kirker, og paa den anden

Side den overvældende Mængde af Tilbygninger, hvis blændingsprydede Gavle paa sin Vis er vor Landsbygotsiks omend ikke vigtigste saa dog mest iøjnefaldende Indsats.

Som vi snart skal se, kan det ofte næsten være en Skønssag, om en Landsbykirke skal gaa og gælde for romansk eller gotisk. Holder vi os alene til de utvivlsomme Tilfælde, naar det absolute Tal paa den yngre

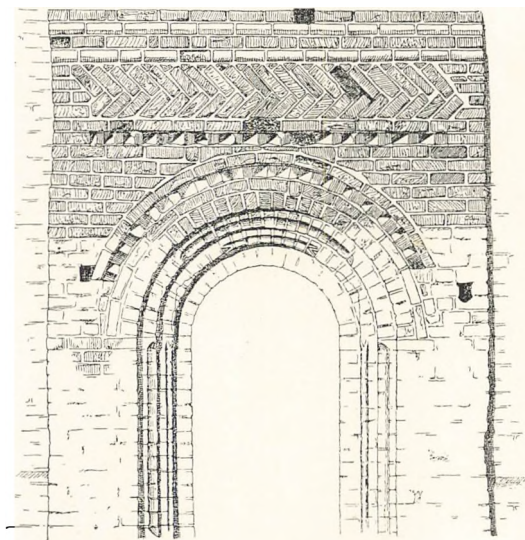

Fig. 75. Portal fra Vaalse Kirke.

Middelalders Smaakirker for Kongerigets Vedkommende ikke engang de 100, og procentvis ligger det mellem 6 og 7, der fordeler sig med 3.6 i Nørrejylland, ca. 12 paa Fyen, 7 paa Sjælland og 19 paa Lolland-Falster. Alene i Odenseegnen og paa Falster optræder disse Kirker i nogenlunde sluttede Grupper; ellers ligger de gennemgaaende spredt mellem de romanske, uden at det i Regelen er muligt at angive nogen bestemt Aarsag til, at dette Sogn saa sent er bleven kirkeforsynet eller har faaet sin

Trækirke ombygget saa længe efter de andre. I Sønderjylland er den samlede Procent ret høj, nemlig godt 14, hvilket dog ene skyldes de særlige Forhold i Marskegnene og den sene Bebyggelse i Dänischwold. I de paa-gældende Amter (Tønder Sdr. A., Husum A., Ejdersted og Ekernførde A.) udgør det gotiske Kirketal over en Tredjedel af det samlede; paa sin Vis et tydeligt Tegn paa, at vi her er udenfor vor Folkestammes gamle Grund. I de øvrige Dele af Sønderjylland er Procenttallet derimod snarere lavere end i Kongeriget. Skulde nogen af Gotikens Nybygninger fremhæves, maatte det blive Holmstrup (Fig. 83), Kirkehelsing og Boslunde paa Sjælland, Nr. Vedby paa Falster (Fig. 77), den haardtrestaurerede Kettinge paa Lolland, Bellinge og Vindinge paa Fyen, Ry i Midtjylland og Øsby (Fig. 81) paa Haderslev Næs.

Aarsagen til de gotiske Landsbykirkers ringe Mængde ligger lige for. Da den nye Stil i Løbet af 13. Aarhundredes 2. Halvdel fik fast Fod i Danmark, var Landet i alt væsentlig kirkeforsynet, og det er til Købstæderne, man maa søge, hvis man fuldt ud vil studere, hvorledes Gotiken udfoldede sig paa dansk Grund.

Hvorved adskiller nu de to Stilarter sig fra hinanden, hvilke Krav skal man stille til en Kirke for at kunne karakterisere den som gotisk? For de mere monumentale Bygninger volder Spørgsmaalet ingen Vanskeligheder, men ganske anderledes stiller Sagen sig for Smaakirkernes Vedkommende¹). Det ligger i selve det anvendte Materiale — Teglstenens — Natur, at Gotikens egentlige Aand, dens virtuosmæssige, konstruktive

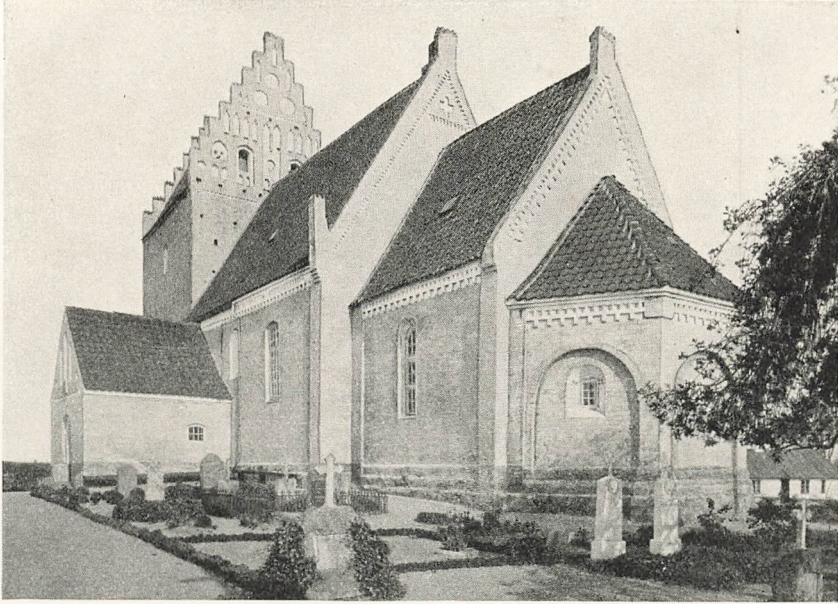

Fig. 76. Eskildstrup Kirke paa Falster.

Dygtighed, dens næsten fuldstændige Opløsning af Murfladerne i Vinduer næppe nok kunde komme til Orde i de større Kirker, end sige da i Landsbykirkerne. Men selv med en Række af Stilens andre Kendetegn er det smaat bevendt. Skulde man kortelig nævne de Hovedpunkter, der her sætter Skæl mellem de to Stilarter, maatte det blive følgende:

De flade Bjælkelofter afløses af Hvælvinger, opførte samtidig med Murene, der faar Stræbepiller for bedre at kunne modstaa Hvælvingernes Sidetryk.

I Planen bortfalder Koret efterhaanden som en selvstændig Bygningsdel, saaledes at Kirken udgør et samlet Rum med flersidet eller lige afsluttet Østmur.

Den spidse Bue fortrænger den runde som Afslutning paa Vinduer og Døre, Korbuer og Arkader samt i de dekorative Former (Blændingerne). Senere optræder Fladbuen jævnsides med Spidsbuen.

Der findes selvfølgelig Landsbykirker, der som det sig hør og bør viser alle disse Kendetegn, men der findes unægtelig mange flere, hvor Systemet svigter. Med Bondens hele konservative Sejghed har man holdt fast ved det engang tilvante; paa anden Maade lader det sig ikke forklare, at Marie Magdalene Kirke i Djursland, der efter samtidige Vidnesbyrd er bygget mellem 1424 og 1449, endnu har en fuldt udviklet romansk

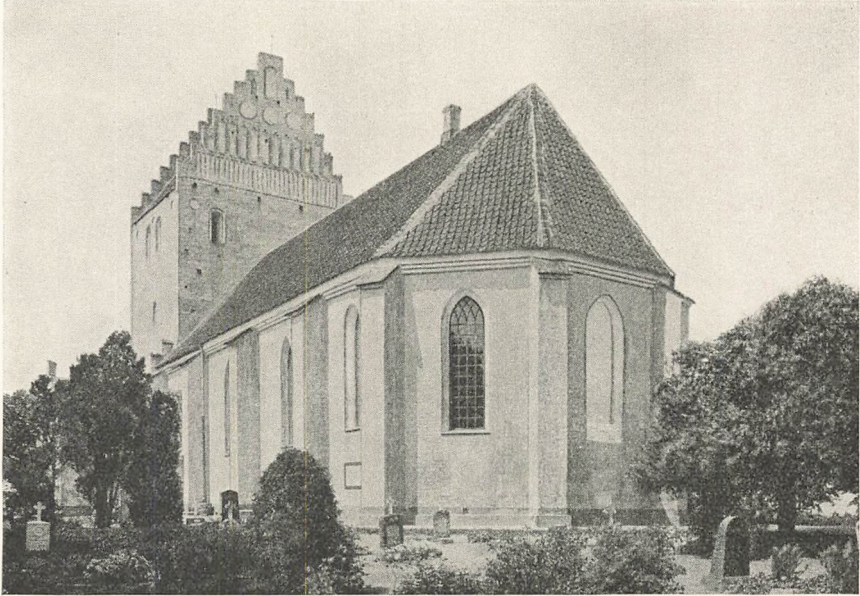

Fig. 77. Nr. Vedby Kirke.

Plan med halvrund Apsis, som paa god, gammel Vis er dækket med en Kwartkuglehvælvning, medens Skib og Kor oprindelig havde Bjælkelofter og smaa Vinduer. At disse er spidsbuede, er jo dog egentlig ikke tilstrækkeligt til at stemple Kirken som gotisk. En saa vidtdreven Konservatisme er vel nok en Undtagelse. Derimod foreligger der adskillige Eksempler paa, at man har bevaret Koret som en særskilt, lige afsluttet Bygningsdel ikke blot i 14. Aarhundrede, men langt ned i det 15. Dette gælder f. Eks. Kirkerne i Hjoldelund, Jørl (Fig. 78) og Treja i Mellem- og Sydslesvig, der alle maa tilhøre denne Tid, det gælder den lille Frydendal Kirke i Holbækegnen, der er opført o. 1460. Og det flade Bjælkeloft har en saadan Livskraft, at det hele Perioden igennem maa siges at være Regelen, Hvælvingerne Undtagelserne. I Virkeligheden stiller Sagen sig saaledes, at det i de allerfleste Tilfælde alene er noget saa underordnet som Vinduernes og Dørenes Form, der sætter os i Stand til at afgøre,

om vi staar overfor en Bygning fra gotisk Tid. Det er da ogsaa disse Kendetegn, der her er lagt til Grund for Klassificeringen, men det skal villig indrømmes, at de i og for sig er ganske utilstrækkelige til at karakterisere en Kirke som gotisk. Strængt taget tilkommer denne Betegnelse kun en 30—40 Landsbykirker, medens det om alle de øvrige vilde være det eneste rette at indskrænke sig til at sige, at de tilhører den yngre

Fig. 78. Jørl Kirke.

Middelalder. Naar alligevel den vanlige Benævnelse bruges, er det udelukkende for Nemheds Skyld.

Det følger af det foregaaende og da ikke mindst af det lille Rundskue over de nordfalsterske Kirker, at Gotiken ikke med et Slag gør det af med sin Forgænger, men at Overgangen mellem nyt og gammelt er jævn og glidende, saaledes at begge Stilarter er repræsenterede paa den samme Bygning. Det er ganske det samme Forhold, som iagttages ved Gotikens Vigen for den næste Stilart, Renæssancen. Ikke blot i den egentlige Ornamentik men ogsaa i Arkitekturen holder de gamle Former sig en Tid lang jævnsides med de nye, ja helt til omkring 1600 kan man træffe udpræget gotiske Blændingsgavle (jfr. S. 148). Uagtet det saaledes efter Sagens

Natur er umuligt at angive noget bestemt Tidspunkt for Gotikens Sejr, har det dog sin Interesse at undersøge, naar den eller rettere naar de forskellige Elementer, hvoraf den er sammensat, begynder at brede sig ud over Landet, efter at Stilen allerede ved 13. Aarhundredes Begyndelse saa smaat kommer til Orde i Roskilde Domkirke. Thi her som i romansk Tid er det naturligvis de store Kirker, ikke mindst de nystiftede Tigger-

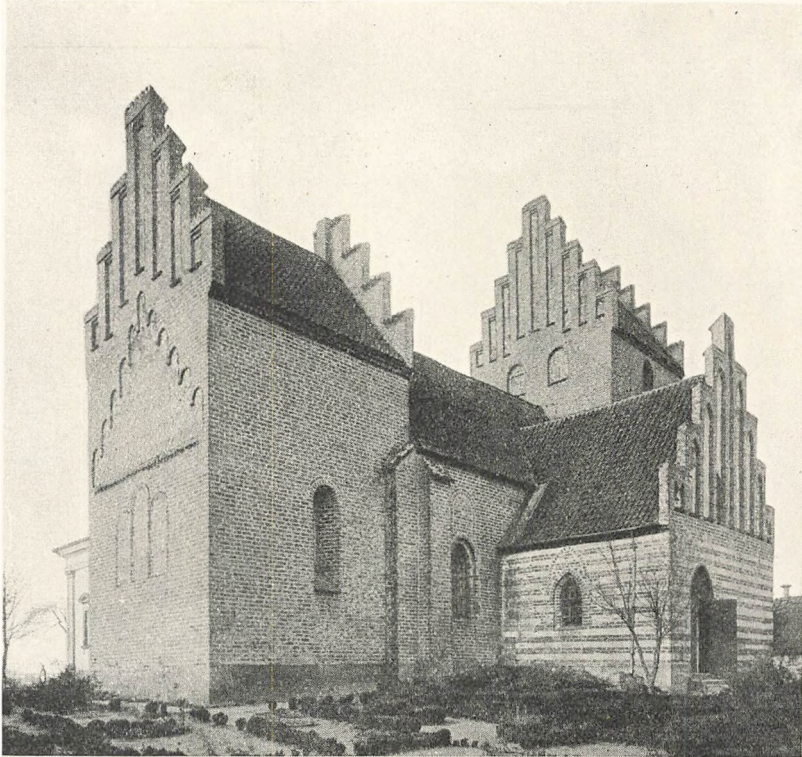

Fig. 79. Karise Kirke.

munkeordeners Kirker, der gaar i Spidsen, mens Landsbykirkerne danner Bagtravet. Modsat de ældste romanske Kirker er vi her saa heldige at have nogle daterede Monumenter, der kan danne det faste Udgangspunkt: Karise (Fig. 79), Allerup (Fig. 80) og Nr. Alslev. Den smukke Teglstenskirke i Karise ved Fakse maa være fuldendt kort efter 1260. Grundplanen er romansk, Vinduer og Døre rundbuede, men hele Kirken er dækket af Hvælvinger, samtidige med Bygningen og visende stor Lighed med Hvælvingerne i Roskilde Domkirke. Ligeledes har Kirken Stræbepiller, omend ganske vist kun mod Nord. Ved den S. 102 omtalte Nr. Alslev Kirke paa Falster, hvis Opførelsestid falder o. 1300, er Udviklin-

gen, som vi saa, skredet langt videre frem, hvorimod Kirken i Allerup i Odenseegnen, til hvis Opbyggelse af Sten der indsamles Aflad 1307—08, egentlig er ganske romansk med lige afsluttet Kor og oprindeligt Bjælkeloft. Kun i de smaa spidsbuede Vinduer, hvis smige Karme har en spidsvinklet Fals, er der et Tilløb til Gotik. De tre Eksempler viser os, at Udviklingen gik i forskelligt Tempo i de forskellige Landsdele. At man var

Fig. 80. Allerup Kirke.

videst fremme paa Lolland-Falster, er kun hvad man kunde vente; her var man jo Kilden nærmest. Men at Udviklingen paa Fyen er saa langt bagud, virker unægtelig forbavsende, da selve Øens Hovedkirke, den udpræget gotiske St. Knud, i det mindste delvis var færdig i 1301, det Aar Biskop Gisico lod opsætte den endnu bevarede Bygningsindskrift paa Højkirkens Mur.

Aarstallene for de tre Smaakirker betegner ligesaa mange Etapper i Gotikens Fremrykning. At fastsætte noget Tidspunkt for dens endelige Sejr lader sig af gode Grunde ikke gøre; i Virkeligheden lykkes det den nemlig aldrig helt at faa Bugt med den romanske Byggemaade. Eksempelvis har den 1520—22 opførte Kirke i Jordkær ved Aabenraa ganske vist gotisk Grundplan men samtidig et gammeldags Bjælkeloft. Højt regnet kan man vel sige, at det i Løbet af 14. Aarhundredes 2. Halvdel bliver Regelen at bygge i Gotik.

Som Oversigten S. 27 viser, er Teglén det fremherskende Materiale. Medens vi har ca. 89 pCt. romanske Kirker byggede af Natursten mod godt 11 pCt. Teglstenskirker, er Forholdet nu nøjagtig det omvendte: 89 pCt. af Mursten. Modsat i romansk Tid er glasserede Tegl ikke helt ualmindelige omend ganske vist næsten udelukkende paa de større Kirker. Og selv her naar man aldrig den Farvepragt, der

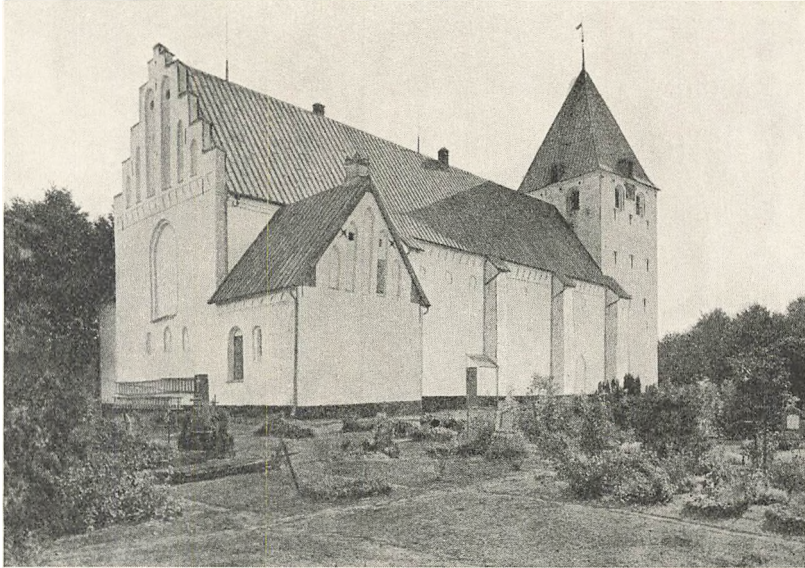

Fig. 81. Øsby Kirke.

kan være over den nordtyske Murstensgotik, og om hvilken Oluf Mortensens skønne, lille Vaabenhus ved Roskilde Domkirke er et desværre enestaaende Vidnesbyrd herhjemme. Paa Landsbykirkerne erstattedes de glasserede Sten med sorte, haardtbrændte. Vekslede med almindelige røde Sten anvendes de hyppig i Stik over Vinduer og Døre og paa Gesimser, men ikke sjældent gik man dog videre og gav Murfladen en spinkel Mønstermuring af haardtbrændte Bindere. Almindeligvis er det et Rudemønster, men ogsaa T-formet eller vejrmøllelignende Mønstermuring kan forekomme (Stenmagle ved Sorø, Vendslev ved Slagelse). Denne enkle men ganske smukt virkende Dekoration, der forøvrigt holder sig langt ned i Tiden — den træffes f. Eks. endnu paa Frederiksborg — synes navnlig at have været yndet paa Sjælland. En anden Form for Polykromi var at lade Bælter af gule og røde Tegl veksle, hvorpaa der haves adskillige Eksempler i Aalborgegnen og Sydvestslesvig (Enge, Bargum).

Medens Fraadstenene overhovedet ikke mere anvendes, fortrænges Graniten naturligvis ikke helt, men træder mere i Baggrunden og bruges gennemgaaende kun som underordnet Materiale til Syldsten, Murfyld og indvendig Beklædning af Taarne. Endvidere er der den Hovedforskel paa før og nu, at den kun anvendes i raå og kløvet Stand, aldrig forarbejdet til Kvadre. Naar der derfor meget almindelig paa gotiske Tilføjelser til ældre Bygninger træffes større eller mindre Kva-derstenspartier, kan man trygt gaa ud fra, at det er ældre Materiale, der er benyttet. Navnlig ved den saa hyppige Nedrivning af Koret og Skibets Forlængelse mod Øst maatte der jo indvindes talrige Kvadre, som det laa nær at tage i Brug paa Nybygningen, ligesom man paa Sjælland i lignende Tilfælde benyttede Kampestenene, der da jævnlig lagdes i vekslende Skifter sammen med Teglen. Ikke saa sjældent ser man ogsaa enkelte, oftest da meget store Kampesten indsat tilsyneladende ganske planløst i en ellers helt af Tegl opført Mur. Om disse Sten har skullet virke som Bindere, eller om vi blot staar overfor et Udslag af en primitiv Glæde over den store Stenblok, skal lades usagt. Som Hovedmateriale i

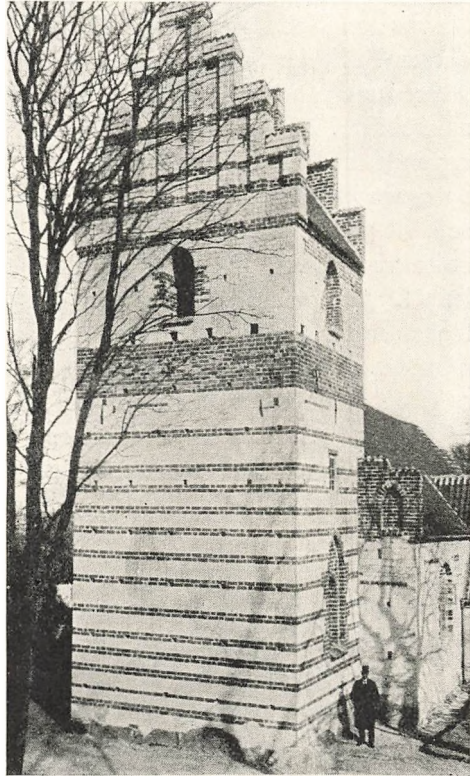

Fig. 82. Strøby Kirketaarn.

Facaderne anvendes Graniten derimod kun sparsomt. Bortset fra nogle fuldstændig holstenskvirkende Kirker i Dänischwold, der helt er opførte af raå firhugne Granitblokke (Bünstorf, Dänischhagen), findes der alt i alt ikke mere end en halv Snes gotiske Kampestenkirker, og Danmark adskiller sig i den Retning stærkt fra Nordtyskland, hvor der i Meklenborg og Pommern gøres en udstrakt Brug af Graniten. Vore gotiske Kampestenkirker ligger enten i fattige Hedesogne som det tidligere omtalte Hjoldelund eller i meget stenrige Egne som Sydfyen og Egnen omkring Jyderup, hvor f. Eks. Aunsø Kirke samt ikke faa Taarne, Kappeller o. l. er af Kamp. Ligesom i Nordtyskland er Indfatningen om

Vinduer og Døre, ofte tillige Gavlene paa disse Kampestensbygninger af Tegl.

Ulige bedre har Kridtstenen forstaaet at hævde sig paa sit sjællandske Omraade og navnlig da i Stevns, hvor den endnu i vore Dage bruges til Husbygning. De gotiske Kirker, der helt er opførte af Kridt, er af gode Grunde kun faa, indskrænker sig egentlig til den 1357 indviede Højerup. Derimod er vistnok Størsteparten af Tilbygningerne paa Stevns og i Naboegnene byggede af Kridt, og i langt videre Kredse spiller det en Rolle jævnsides med Teglen, idet man, som tidligere berørt, ved Murenes Opførelse lod Bælter af den hvide Kridt veksle med røde Teglstensskifter. Lige fra Møen til Nordsjælland træffes denne Polykromi, der anvendt med Maade kan virke fint og harmonisk (Fig. 82), men unægtelig ogsaa kan slaa Bygningen helt i Stykker, naar Tingen sættes paa Spidsen. Et godt Eksempel i saa Henseende er den 1441 opførte Kirke i Roholte ved Fakse, hvor Vekselvirkningen snart sagt er gennemført over hele Bygningen. Ogsaa Taarnet paa Ølsemagle Kirke ved Køge er betegnende for Arten. Ligesom i senromansk Tid kan man i Gavlens Zigzagmønster bruge de to Materialer jævnsides f. Eks. i Kippinge paa Falster, og stundom møder man en ret kompliceret Mønstermuring som i Smerup paa Stevns, hvor lodret og vandret stillede Tegl ligesom er indfældede mellem Kridtet. Ret almindeligt er det ogsaa at dele Kridtstensbælterne med lodret stillede Tegl.

Som allerede bemærket holder man endnu langt ned i det 15. Aarh. haardnakket fast ved det romanske Anlæg med det særskilte, lavere og smallere, lige afsluttede Kor. Ret ofte er Forholdet mellem de to Bygningsdele dog noget afvigende fra, hvad der var Normen i romansk Tid, idet Koret er vokset stærkt i Bredden, saaledes at Forskellen mellem det og Skibet er ret ringe. Naar det en sjælden Gang er højere end Skibet, er Forklaringen vistnok den ganske simple, at man har slaaet større Brød op, end man kunde bage. Eksempler herpaa er Valfartskirken Kliplev ved Aabenraa og Tibirke, Sognekirken for Helene Kilde ved Tisvilde, hvis høje, gotiske Kor maa have en paatænkt men aldrig udført Forhøjelse af Skibet til Forudsætning¹).

Kuriøse Mellemløber kan optræde. Den i 1460'erne opførte lille Valfartskirke Kappel ved Nakskov har saaledes ganske vist særskilt Kor, men dettes Mure er ikke paa vanlig Vis parallelle. Dette Anlæg leder saa at sige over til det næste Stadium, hvor Korets Østvæg ikke er ret, men udgør de tre Sider af en Ottekant. Eksempler paa denne alt i senromansk Tid kendte Byggemaade (jfr. S. 33 og Fig. 76) er dog ikke synderlig talrige, alt i alt kendes kun en 7—8 Stykker. De betegner Overgangen til den

typiske gotiske Plan, hvor Kirkens Indre udgør ét samlet Rum med tresidet eller lige Altervæg. Rent typologisk er den tresidede Afslutning sikkert den ældste, den er jo en naturlig Udvikling fra ældre Former, men den bruges dog jævnsides med den lige afsluttede Plan gennem hele Middelalderen. Saavel Nørre Vedby Kirke paa Falster fra c. 1350 som den anseelige Valfartskirke i Holmstrup ved Jyderup (Fig. 83), der er opført

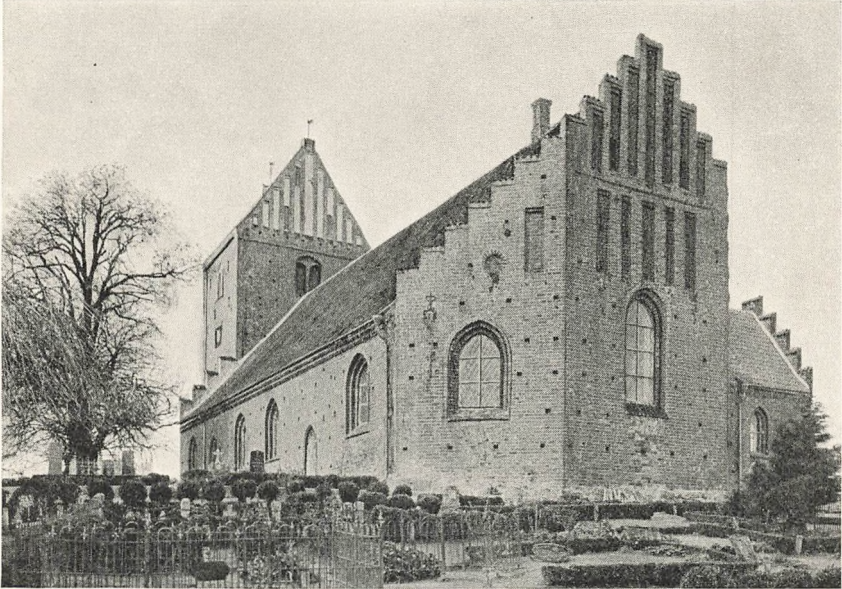

Fig. 83. Holmstrup Kirke.

c. 1490, har saaledes tresidet Afslutning; den omtrent en Menneskealder ældre Kirke i Herlev ved København lige Østvæg. Rent talmæssigt set optræder de to Former omtrent lige hyppig, men at den rette Altervæg har været den mest yndede, synes at fremgaa af, at de overordentlig mange Kirker, der i den yngre Middelalder er bleven udvidede mod Øst, overvejende har faaet denne Afslutning. Alene i Ejdersted har man konsekvent foretrukket den tresidede Planafslutning saavel ved Nyanlæg som ved Kirkeudvidelser, og ogsaa paa Djursland er den yndet. De fleste Kirker med tresidet Afslutning har nu afvalmede Tage; en Gang imellem (Holmstrup, Fanefjord, Alsønderup) kan Sidemurene dog være fortsat op over Gesimsen, saaledes at der fremkommer en brudt, tresidet Gavl.

OMDANNELSE AF DE ROMANSKE BYGNINGER:
UDVIDELSER, TILBYGNINGER OG OVERHVÆLVING

Den gotiske Grundplan vandt ogsaa Indpas paa de ældre Bygninger¹⁾. Thi selvom godt og vel de 90 pCt. af vore Landsbykirker tilhører den romanske Stil, maa det dog ikke glemmes, at overmaade mange af dem

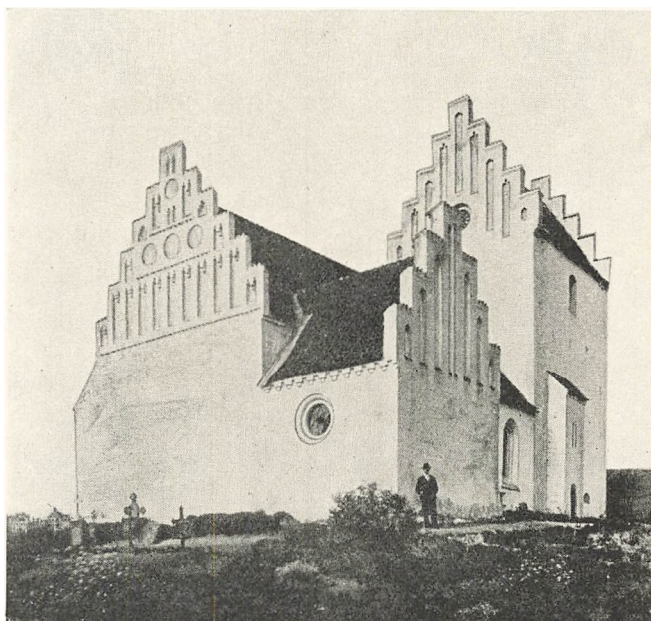

Fig. 84. Ejby Kirke.

baade i det Indre og Ydre er bleven stærkt gotisk prægede. Navnlig gælder dette for Øerne, hvor mangfoldige Kirker i Virkeligheden er saa indspundne i Gotik, at man ofte maa se meget nøje til for at finde det romanske. Bortset fra Lolland-Falster, hvor Kirkerne næsten alle har deres oprindelige Anlægsplan, var Gotikens Indflydelse saa overvældende, at paa Sjælland har kun en Tredjedel, paa Fyen endog kun en Fjerdedel af de romanske Kirker deres Grundplan i Behold. Og selv naar den lod den gamle Kærne urørt, lagde den udenom den en Krans af Tilbygninger som Taarne og Vaabenhuse, Kapeller og Sakristier, der ganske ændrede dens Karakter. Helt anderledes stiller Forholdet sig i Jylland. Af Nørrejylland knap 900 romanske Kirker har ca. 87 pCt. — i Nordslesvig dog kun ca. 75 pCt. — endnu deres Grundplan, og Tilbygningerne er gennemgaaende baade færre og uanseligere end paa Øerne. I en ganske anden Grad end de samtidige Gudshuse paa Fyen og Sjælland har derfor de

jydsk Kvaderstenskirk bevarer det romanske Præg. Man sammenligne blot Billedet S. 26 af Hover Kirke i Vestjylland med det her gengivne af Ejby Kirke ved Køge (Fig. 84). Oprindeligt har deres Udseende sikkert været nogenlunde ens, nu staar de som typiske Repræsentanter for den forskellige Udvikling i de to Landsdele. Den ene undersætsig solid, forsigtig holdende sig til Jorden, som vilde den ikke udæske Vestenvinden; den anden borgagtig, stolt knejsende med Taarn og Tinder. Men ogsaa i Jylland findes der selvfølgelig adskillige stærkt gotiserede Kirker, og for hele Landet gælder det, at det i Virkeligheden mere er disse senere Ændringer og Tilføjelser end de selvstændige Monumenter, der giver vor Landsbygogik Interesse og gør det nødvendigt at inddrage den under Studiet i en ganske anden Grad, end det hidtil har været Skik og Brug. Materialet er dog som tidligere bemærket saa stort og med Undtagelse af de i »Danmarks Kirker« behandlede Amter, Sorø, Præstø og Thisted, saa lidet gennemarbejdet, at hvad der her kan gives, kun bliver et første Udkast, en Skitse, der senere maa uddybes og underbygges. Vi skal i det følgende først gennemgaa de forskellige Ændringer af selve Kirkebygningen, derpaa de forskellige Tilføjelser.

Skibet kunde forlænges mod Vest, hvilket har fundet Sted ved godt 200 Kirker. Allerede fra senromansk Tid haves der adskillige Eksempler paa denne Udvidelsesmaade, der i det hele synes at have været mest almindelig i ældre gotisk Tid, omend den naturligvis kendes gennem hele Perioden. Et sikkert meget sent Eksempel er saaledes Valløby. Utvivlsomt staar den i Forbindelse med det stigende Folketal og den deraf følgende mere intense Udnyttelse af Jorden. Det er saaledes næppe tilfældigt, at denne Øgning i det dengang skovrige Sydsjælland er saa almindelig, at den i Baarse Herred findes paa Halvdelen af Kirkerne. Man fristes til at sætte dette i Forbindelse med den i »Kong Valdemars Jordebog« omtalte Rydning af den store Stensved Skov. Ogsaa i Nordsjælland er den sikkert af samme Grund meget hyppig. Karakteristisk for Forholdet er en Sammenligning mellem de mere eller mindre udprægede »Skovherreder« Holbo, Strø og Horns, og de to ganske skovløse Herreder Øst og Syd for Roskilde: Sømme og Tune. Af den første Gruppes 31 Kirker er de 15 udvidede mod Vest (deraf 7—8 før 1300), af den andens 24 derimod kun 2. Blandt andre Egne, hvor Vestudvidelser er meget udbredte, kan nævnes Ringsted Hrd., Strøget omkring Faaborg og Middelfart, Hindsholm og Holmans Hrd. Syd for Vejlefjord.

Endnu hyppigere blev Kirkerne dog udvidede mod Øst. Ved en 80—90 Kirker har man forlænget selve Koret, en Fremgangsmaade, der navnlig har været yndet i Egnen mellem Slagelse og Næstved samt i Vestfyen, men som er lidet heldig, da den forrykker det gode Forhold

mellem Skib og Kor. Da tilmed den Plads, der vandtes, kun var ringe, ligger det nær at tro, at det var de gamle Apsider, man vilde tillivs. En langt smukkere og mere rationel Løsning, opnaaede man ved de knap 200 Kirker, hvor man helt nedrev Koret og forlængede Skibet mod Øst oftest med et, ret almindelig dog med to og en Gang imellem med tre Hvælvingsfag. Man havde jo hermed skabt det store, samlede Kirkerum

Fig. 85. Drøsselbjerg Kirke.

uden Adskillelse mellem Kor og Skib, der for Gotiken stod som Idealet. Medens der kendes en Del Korforlængelser fra Overgangstiden og Unggotiken, — Tufstenskirkene Aal og Sdr. Bork i Vestjylland, Kvaderstenskirkene i Agerskov og Bevtoft er Eksempler herpaa — tilhører den anden Udvidelsesmaade praktisk talt helt den senere Middelalder. Hvad var nu Grunden til, at man gik saa radikalt tilværks? Øgedes Kirken kun med ét Fag, hvad der ubetinget var det almindeligste, maa det have været Ønsket om at fejre Gudstjenesten med større Pomp og Pragt, og den direkte Anledning kan have været Anskaffelsen af en af Sengotikens store Fløjaltertavler, til hvilke Pladsen i de gamle, smalle Kor ofte kunde være kneben nok. Drejer det sig derimod om en Udvidelse paa to eller flere Fag, synes det tillige at tyde paa et voksende Folketal i Sognet, saa-

vistsom en almindelig Landsbykirkes Gejstlighed ikke havde Brug for mere end ét Fag til Messetjenesten. For en Ordens Skyld skal det sluttelig nævnes, at en halvthundrede Kirker baade blev forlængede mod Vest og mod Øst, ligesom det kan hælde, at en Kirke to Gange er forlænget i samme Retning (Ø. Egesborg, Snesere).

Ulige sjældnere end disse Udvidelser i Længderetningen er en Øg-

Fig. 86. Toreby Kirke.

ning i Bredden, der naturlig maatte omfatte baade Skib og Kor, som jo ellers vilde komme til at ligge skævt for hinanden. At Østgavlen i saa Tilfælde undertiden har flere Sæt Blændingsdekorationer jævnsides hinanden kunde tyde paa, at Bygningen har haft et dobbelt Saddeltag. Hvor upraktisk et saadant Anlæg end maatte være for Sne og Slud, har det dog faktisk eksisteret paa enkelte Kirker, saaledes Drøsselbjerg ved Slagelse (Fig. 85) og den fra en almindelig romansk til en anseelig treskibet, gotisk Kirke forvandlede Toreby i Østlolland (Fig. 86), hvor det nordre Side-skib langt ned i Tiden har staaet med et selvstændigt Tag. Udvidelser i Bredden er som sagt sjældne — alt i alt kendes kun en halv Snes Tilfælde — og som oftest er de kombinerede med en Udvidelse i Længderetningen. At der i saa Tilfælde ikke blev meget tilbage af den oprindelige Bygning, er en given Sag. Som et lærerigt Eksempel skal Haslev

Kirkens Udviklingshistorie ganske kort skitseres (jfr. Planen i D. K. Sorø A. S. 566). Alt i tidligromansk Tid stod her en lille Kirke, udvendig af Faksekalk, indvendig af Kridt. I senromansk Tid nedbrødes dennes Apsis, og Koret udbyggedes mod Øst, vistnok samtidig med at Skibet forlængedes mod Vest og fik den som Fig. 17 afbildede smukke, mønstremurede Gavle af Kridt og Tegl, af hvilket sidste Materiale begge Forlængelser blev opførte. Men en hundrede Aar senere blev ogsaa denne Kirke for lille, og man greb nu til den radikale Udvej helt at nedbryde Sydturen, saaledes at den ombyggede Kirke blev c. 2½ M. bredere end den gamle. Da der tilmed senere rejstes baade et Sakristi og et stort Kapel mod Nord, var den oprindelige Kirke unægtelig bleven godt skjult. En saa indviklet Bygningshistorie falder naturligvis udenfor det dagligdags, men en Undtagelse er det ikke. Boslunde ved Skelskør og Drøsselbjerg kan opvise noget tilsvarende, og for at tage et Eksempel fra Købstæderne har St. Olai i Helsingør haft en meget lignende Udvikling som Haslev, blot med den Forskel at Afstanden mellem de enkelte Byggeperioder er adskillig større.

Men ogsaa paa de romanske Kirkers Indre satte Gotiken sit Præg. Som tidligere fortalt fik næsten alle de i Gotikens første Tider opførte Kirker fladt Loft. Enkelte blev dog straks overhvælvede, enten helt eller i det mindste for Korets Vedkommende; Nr. Vedby er Eksempel paa det første, Nabokirken Kippinge paa det andet. Men allerede saa smaat i Løbet af det 14. og navnlig i det 15. Aarhundrede blev det en ren Modesag at indbygge Hvælvinger i Kirkerne. Gennemgaaende næppe til Gavn i æstetisk Henseende, thi det lader sig ikke nægte, at Hvælvingerne ofte giver de i sig selv ret lave Kirkerum noget trykket, næsten kælderagtigt. Grunden til denne ivrige Byggevirksomhed kan selvfølgelig være ren og skær Efterlignelseslyst, Trangen til ikke at staa tilbage for Naboerne, men den skyldes sikkert ogsaa praktiske Hensyn. I Tilfælde af Ildebrand ydede de faste Stenhvælve jo en ganske anderledes Betyggelse end Bjælkelofterne. Det er sikkert næppe noget Tilfælde, at i flere af de store Klosterkirker, hvis Historie er bedre kendt end Landsbykirkernes, følger Indbygningen af Hvælvinger efter en Brand, saaledes baade i Sorø og Ringsted.

Ligesom i romansk Tid findes der i det mindste Vest for Sundet kun tre Eksempler paa treskibede gotiske Landsbykirker: Kirkehelsing og Holmstrup Kirke (Fig. 83) paa Sjælland samt Toreby paa Lolland (Fig. 86), af hvilke den første og den sidste i Virkeligheden ikke er Nybygninger, men stærkt ombyggede romanske Anlæg. Langt almindeligere er derimod toskibede Kirker¹⁾, idet man aabenbart jævnlig har fundet Skibet for bredt til at turde dække det med en enkelt Række Hvælvinger (Fig. 87).

Navnlig paa Sjælland er dette ganske ejendommeligt virkende, men i det mindste for den protestantiske Gudstjeneste ret upraktiske Anlæg ingenlunde sjældent: Søborg, Skibby, Drøsselbjerg, Egeslevmagle, Boslunde, Skelby, Herlufmagle, Ørslev og Fanefjord er Eksempler herpaa og ogsaa paa den anden Side Sundet kendes det fra flere Kirker. Pillerne er næsten altid lave, firkantede — i Søborg og Egeslevmagle dog slanke og runde — og

Fig. 87. Skibby Kirke.

Arkadebuerne mellem de enkelte Skibe spidsbuede, stundom med False.

Overgangstidens tidligere (S. 70) skildrede Helstenschvælvning lever endnu en Tid lang videre¹). Kapperne bliver dog mere og mere indskaarne, og medens de ældre Hvælvinger er murede i Ring, hvorved hvert enkelt Skifte ligger i samme vandrette Plan, mures nu efterhaanden hver Kappe for sig, saaledes at Ribben faar virkelig konstruktiv, ikke som tidligere blot dekorativ Betydning. Udviklingen lader sig ikke studere paa nogen enkelt Landsbykirke, derimod nok paa Købstadskirker, f. Eks. St. Peder i Slagelse, hvor alle Overgangsstadier er repræsenterede (D. K. Sorø A. S. 222 f.). I Løbet af 14. Aarhundrede — nærmere bestemt i dettes an-

den Halvdel — afløses Helstenshvælvingen af den almindelige gotiske Krydshvælving, der altid kun er en halv Sten tyk, og hvis Kapper ofte er overordentlig puklede. Er Hvælvingerne samtidige med Bygningen, turde det være Regelen, at Kapperne gaar direkte over i Murene, er de senere indbyggede, hviler Kapperne næsten altid paa en opad Væggen muret Bue, Skjoldbuen. Et absolut afgørende Kendetegn for Hvælvingernes senere Tilkomst er dette dog ikke, da der kan paavises Tilfælde, hvor langt yngre Hvælvinger mangler Skjoldbue og omvendt. De ældre gotiske Hvælvinger kan være ret pyntelige. Ribberne er jævnlig profilerede — oftest pærestafformede eller tredelte —, og som i Overgangstiden løber de ned paa smaa Halvsøjler med mer eller mindre trapezformede Kapitæler, medens Sammenstødet mellem Hvælvingen og Muren eller Skjold- og Gjordbuer (de fra Væg til Væg slaaede Buer, der adskiller de enkelte Hvælvingfag) markeres af fine Rundstave. Alt som Tiden gaar, bliver Formerne dog mere ukultiverede. Hjørnesøjler og Rundstave falder bort, og den alt beherskende Ribbeform bliver den simple, retkantede Halvstens, som forøvrigt allerede kan forekomme paa Hvælvinger, der efter Kalkmalerier maa sættes tilbage til 14. Aarh.s anden Halvdel (Birkerød, Vester Broby ved Sorø). Ribben kan løbe af paa Smaahoveder, formede af Tegl eller huggede i Kridt, men mest almindelig fortsættes den, ligesom Gjord- og Skjoldbuen, ned til Gulvet. Den herved fremkomne Pille har jævnlig Kragsten af Tegl. Paa enkelte sjællandske Kirker er Ribber og Gjordbuer delvis affasede (Ondløse, Havrebjerg, Faardrup, Egeslevmagle), paa andre kan der med visse Mellemlum være indsat tværstillede Sten (Bakkendrup, Haarslev og Fensmark). En Slutsten i Ribbernes Skæringspunkt mangler jævnlig eller er kun simpel kvadratisk. Findes der Kalkmalerier, er den ofte fremhævet, hvorimod plastisk Dekoration eller de i Udlandet saa almindelige, i Træ skaarne Rosetter, der kendes fra Helligtrekongers Kapel ved Roskilde Domkirke, saa godt som aldrig forekommer; højt regnet kan der i Teglen være udskåret en Stjerne, et Skjold med Bomærke (Lojt) eller med en korslagt Hammer og Murske (Toksværd). En Undtagelse er f. Eks. Spjellerup (Fig. 88), hvor Ribberne som andetsteds i Stevns og det øvrige Østsjælland er af Kridtsten. Ikke ganske sjældent er den nederste Del af Ribben Kvartstens, og ved Middelalderens Slutning er Kvartstensribber almindelige. I mangfoldige Hvælvinger ser man nederst i hver Kappe enten en lille fremspringende Tud, dannet af to sammenstillede Munketagsten, eller en lille Aabning, der da jævnlig, naar der findes Kalkmalerier, er benyttet som Mund i en malet Vrængemaske. Mulig kan de have tjent som en Slags Ventilatorer.

Langt den største Part af vore gotiske Hvælv er firdelte, men ikke sjældent har man dog ottedelte Hvælv eller »Stjernehvælvinger« med et

mere eller mindre sammensat Ribbenæt, der alle synes at tilhøre den yngste Middelalder (Fig. 88). Navnlig i Sydsjælland er slige Stjernehvælvinger ret udbredte. Som en misforstaaet Form af Stjernehvælvinger maa sikkert opfattes de højst besynderlige Hvælv, der træffes i flere østfynske Kirker (f. Eks. Bovense), hvor Hovedribberne paa de mest tilfældige Steder er forbundne med Biribber. Tøndehvælv, der spiller en

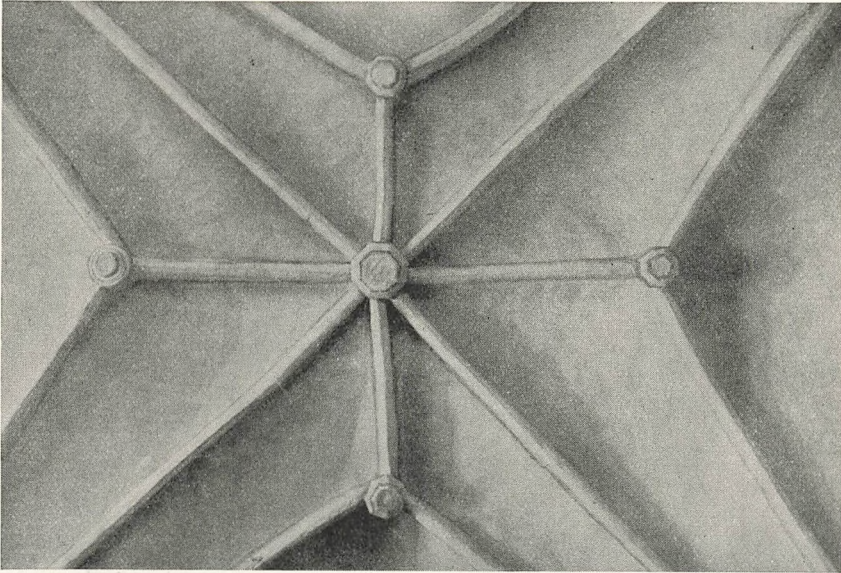

Fig. 88. Hvælvingsparti fra Spjellerup Kirke.

ikke ringe Rolle i Renæssancens Bygningskunst, anvendes kun sparsomt og da udelukkende til Afdækning af mindre Rum særlig Sakristier, hvor de som i Vørslev ved Kalundborg kan være spidsbuede.

Virkningen af de ofte meget plumpt murede og formede Hvælvinger er i Middelalderen bleven stærkt mildnet af Kalkmalerier, der har været overmaade hyppige¹). Selv i den tarveligste Kirke kan Ribberne være prydede med et eller andet geometrisk Mønster, en Sparre eller lignende, og strakte Pengene til, fyldtes Kapperne med Fremstillinger af den hellige Skrift, af Helgenlegenderne, der nu ret vandt Indpas, eller af de saayndede Allegorier. De gotiske Malerier (Fig. 89) kan ikke maale sig med de romanske i storladen Værdighed, staar ogsaa tilbage for dem i teknisk Henseende; Fremstillingerne er ofte plumpe og naive, ikke sjældent tilige drastiske i en for os forbløffende Grad. Men deres Helhedsvirkning, der yderligere fremhæves ved det rige Rankespind, som omslutter og indrammer de enkelte Scener, kan være overmaade dekorativ, og i kul-

turhistorisk Henseende er de af den største Interesse. De er ikke blot, som Hensigten var, en »Fattigmandsbibel«, men tillige en folkelig Billedbog, der spænder fra Bonden bag Ploven til Ridderen paa sin Ganger, fra Stodderen foran Kirkedøren til Bispen for Alteret.

Til det fuldt udviklede Hvælvingsystem hører i den store Kunst altid Stræbepiller, der skulde optage Hvælvningernes Sidetryk og derved

Fig. 89. Keldby Kirke.

Vægmalerierne er fra ca. 1300; Hvælvingsmalerierne fra ca. 1450.

aflaste Murene. I vor landlige Gotik er de dog saa langt fra at være Regel, at de snarest maa siges at være Undtagelse, i det mindste for alle de Kirker — det være sig romanske eller gotiske — der har senere indbyggede Hvælv. Noget anderledes stiller Forholdet sig for de meget faatallige Kirker, der fra første Færd er overhvælvede, men selv her er der dog flere, der mangler Stræbepiller (Herlev, Frydendal). Selve Stræbepillerne er forøvrigt ganske lige op og ned; kun paa enkelte Kirker, som Kippinge, Højerup, Mern og Tingjellinge, er de tre- eller tvedelte med mere kulte-
verede Former.

Dette var den egentlige Kærne, men udenom den rejste Gotiken en Række Tilbygninger.

Navnlig paa de sjællandske Kirker savnes sjældent et Sakristi, hvor Præsten kunde opholde sig, og som kunde bruges til Gemmested for Messeklæder og de hellige Kar, hvor disse ikke fandt Plads i et særligt Monstranshus. Det er smaa, ret uanseelige, næsten altid overhængede Bygninger, der regelmæssig ligger paa Nordsiden af Koret og staar i Forbindelse med dette ved en gennem Nordvæggen brudt Dør. Oftest har det selvstændigt Tag med Gavl mod Nord, men kan dog ogsaa være et simpelt Halvtagshus. Stundom har man hjulpet sig paa anden og billigere Maade, nemlig ved at afskildre Apsiden fra Koret ved en Mur, en Ordning der ikke er ualmindelig i jyske Kirker, som meget ofte mangler selvstændigt Sakristi, og kan gaa tilbage til Slutningen af 15. Aarhundrede som i Jetsmark i Vendsyssel. I Nordslesvig er det ikke ualmindeligt, at der paa Sakristiets Nordvæg er anbragt en Kamin med murede Vanger og mer eller mindre rigt profilerede Knægte af Tegl. I Kongeriget er den umiddelbart efter Reformationen byggede Kirke i Raklev et af de vistnok meget faa Eksempler herpaa. Ganske enestaaende er den Maade, hvorpaa Sagen er løst i Siversted i Nr. Angel. Der er her fra Korets Syd-væg til dets Østvæg muret en hul, kvartcirkelformet Pille, paa hvilken Hvælvingsribben løber ned, og i hvis underste Del er udsparet Aabning til en Kamin, der efter Soden paa Loftet at dømme har været flittigt i Brug.

Hvor upraktisk det end har været, synes man ikke blot fra første Færd, men langt ned i Tiden, at være gaaet fra det fri lige ind i Kirken. Ganske vist findes der i Aakirkeby og ved forskellige sjællandske Kirker som Krummerup ved Skelskør, Greve ved Køge og Asminderød ved Fredensborg Vaabenhuse, der kan gaa tilbage til senromansk Tid, men dette er en Undtagelse. Langt de fleste tilhører Sengotiken, Tiden 1450—1550, kun enkelte som Hjørlunde og Farum i Nordsjælland, Magleby og Hol-tug paa Stevns, gør Indtryk af at være fra 14. Aarhundredes ældre Del. Selve Navnet kan i det mindste føres tilbage til Reformationstiden. Den gængse Tolkning af det som midlertidigt Opbevaringssted for Kirkegængernes Vaaben er sikkert rigtig. Et Spyd var jo dengang et ligesaa almindeligt Tilbehør, naar man færdedes udendørs, som nuomstunder en Spaserestok, og den svenske Ærkebiskop Olaus Magni fortæller i sit 1555 udgivne, store Værk om de nordiske Folks Historie (XVI, 21), at Bønderne gik væbnede til Kirke, men lagde Vaabnene enten udenfor Kirken eller i dennes »Forhal«. I anden Retning peger det sønderjydske Navn »Karnhus«, der maa sættes i Forbindelse med det tyske »Karn«, »Benhuset« hvor de paa Kirkegaarden opgravede Ben henlagdes. Hertil fandtes sine Steder en lille muret Kasse i Vaabenuset, hvor ogsaa Ligbaarerne almindelig havde deres Plads. Særlige »Benhuse« er derimod

yderlig sjældne, kendes nu vist kun fra Øsby ved Haderslev, efter at Benhusene ved Resen Kirke ved Skive og Søndersogns Kirke i Viborg er nedrevne. Det jydsk Navn »Skriftes« tyder paa, at der har været holdt Skriftemaal i Vaabenhusene, og i senere Tider har de i Nordslesvig tjent til Skolelokaler, hvor Degnen lærte Ungdommen Kristendomskundskab; Kirkeinventarer fra o. 1700 omtaler nemlig udtrykkelig Borde og Bænke til dette Brug.

Vaabenhusene er gennemgaaende ret beskedne Bygninger, hvis Plads normalt er foran Syddøren. Det Indre, der kun faar sparsomt Lys gennem Smaavinduer i Sidevæggene, har almindeligvis Bjælkeloft, undertiden dog ogsaa Hvælvinger, saaledes i Taarnby og i Tune ved Roskilde, hvor en muret Trappe fører op til Kirkeloftet. En Gang imellem kan de dog være mere anseelige, ofte fordi man, som lavtsiddende Savsnitskifter eller anden Murdekoration viser, har forhøjet den oprindelige Bygning. Et smukt Eksempel herpaa er Sørbymagle ved Slagelse, andre Bavelse i samme Egn og Ø. Egesborg ved Præstø, der har haft to Stokværk. Det øvre maa vel have tjent til Lagerplads; at det, som Sagnet stundom ved at berette, har været Bolig for Degnen eller Præsten, er lidet troligt, omend der enkelte Steder som Udby ved Holbæk er en Kamin paa Loftet. De Kaminer, der kan findes nede i Vaabenhusene (Lyngby ved Grenaa, Nustrup og Vonsbæk i Haderslev A.), har vel været brugt til Blystøbning, naar Kirketaget skulde omlægges.

Den stigende Tilbedelse af Helgener fremkaldte Trangen til Kapeller, hvor de nye Helgenaltre kunde opstilles, og som samtidig tjente til Lejersted for den Herremand, der havde funderet Kapellet. Deres Antal er ikke sjældent saa betydeligt, at de danner et helt Sideskib, der kan være af stor malerisk Virkning, naar som i Mern ved Præstø og Ejsing i Vestjylland (Fig. 90) hvert Kapel har sit selvstændige Saddeltag. Meget almindelig anbringes de ogsaa ligeoverfor hinanden, saaledes at Kirken faar Korsform. Kapellerne staar regelmæssig i Forbindelse med Kirken ved en gennem Skibets Mure udbrudt spids eller rund Bue; de er gennemgaaende altid overhvælvede med samtidige Hvælv og synes at tilhøre den yngre Middelalder. En sjælden Gang, som i Vallensved ved Næstved og i Øsby, er de paa to Stokværk, hvilket sidstnævnte Sted sikkert skyldes en Indflydelse fra Vor Frue i Haderslev, hvis Domkapitel var Patron for Øsby, og hvor der findes et lignende Dobbeltkapel.

Endelig er der Taarnene. Den Omstændighed, at der er bevaret en Del romanske Taarne, og at flere nok vil komme for Dagen, afkræfter ikke det Faktum, at langt den største Del af vore Kirketaarne stammer fra den senere Middelalder og tilmed fra dennes sidste Del. Det synes at fremgaa af deres Stil, det bekræftes af de forøvrigt ikke mange Taarne,

der er direkte daterede (Korup 1472, Haraldsted 1478, Skærbæk 1509, Gjevninge 1514), og det bestyrkes yderligere ved, at Størsteparten af vore gotiske Landsbykirker den Dag i Dag enten er kullede eller har senere tilbyggede Taarne, i hvis Indre de oprindelige Vestgavle staaer bevarede. Dette gælder ikke blot forholdsvis gamle Monumenter, som Kirkerne paa Nørrefalster, der er fra Gotikens ældste Dage, men ogsaa langt

Fig. 90. Ejsing Kirke.

ynge Bygninger. Kappel paa Lolland, der er bygget i 1460'erne, er saaledes kullet, den nogenlunde samtidige Herlev har et senere tilføjet Taarn, ja selv paa Holmstrup, der stammer fra 1490'erne, er Taarnet ikke opført i én Støbning med Kirken.

Medens Vaabhuse og Sakristier er smaa og overkommelige Bygninger, der næppe kan have kostet synderligt at opføre, er Taarnene store og sikkert ret kostbare Anlæg. Det ligger da nær at spørge, hvorfor man har sat sig i denne Udgift. Det kan ikke have været af Hensyn til Kirkeklokkerne. De hang ligesaa godt i et Klokketaarn af Træ, som de sønderjydske, eller i en simpel Klokkestapel, saaledes som man endnu ser dem mange Steder i Jylland, omend deres Lyd naturligvis hørtes videre om, naar de kom saa højt til Vejrs. Forsvarshensyn kan heller ikke have spillet nogen Rolle, saavist som Theorien om, at vore Kirketaarne samtidig har været Fæstningstaarne, hviler paa meget svage Fødder (jfr. S. 54). At praktiske Bevæggrunde har ligget bagved, anser jeg i det hele for lidet troligt; den rette Forklaring turde vistnok være, at det er sket

»Gud til Ære og Kirken til Beprydelse«, som det hedder med en staaende Vending paa Renæssancens Epitafier. Muligvis ogsaa »sig selv til Amin-delse«, for at medtage Formulærens tredje Led! Endvidere hørte et Taarn nu engang med til en anseelig Kirke, og var man først begyndt det ene Sted, skulde Efterlignelseslysten og Lokalstoltheden nok faa Naboerne til at følge efter. Faktum er i hvert Fald, at Taarnene fik en overordentlig Udbredelse, omend der her som paa flere andre Omraader er en Del Forskel mellem Landets forskellige Egne. Mest almindelige er de paa Sjælland og Fyen, hvor næsten alle Kirker har middelalderlige Taarne. Kun henholdsvis 11 og 13 er endnu kullede eller har Taarne fra Renæssancen eller endnu senere Tid, som i det mindste for de ældres Vedkommende helt følger det middelalderlige Skema. Paa Lolland-Falster er Tallet derimod 28, hvad der omtrent svarer til en Tredjedel af det samlede Kirketal, og vel at mærke er disse 28 Kirker næsten alle kullede. Forklaringen er vel den, at man i disse gennemgaaende meget smaa Sogne simpelthen ikke har magtet Opgaven økonomisk. I Nørrejylland findes ca. 750 Kirker, der har eller har haft middelalderlige Taarne, mod en 200, der, ligesom de lolland-falsterske, næsten alle er kullede. Den geografiske Fordeling er dog ret ujævn. Medens nemlig de kullede Kirker under ét udgør godt en Femtedel af det samlede Antal middelalderlige Landsbykirker, naar de Nord for Limfjorden op til en Tredjedel, men synker Syd for Fjorden til en Sjettedel uden nævneværdig Forskel i de forskellige Amter. I Sønderjylland hersker der paa dette Omraade den største Modsætning mellem Nordslesvig og Syd- og Mellemslesvig. Mod Nord har nøjagtig tre Fjerdedele af Kirkerne middelalderlige, murede Taarne, mod Syd derimod ikke engang en Tredjedel (35 af 117); Resten har enten fritstaaende Klokketaarne eller Vesttaarne af Træ.

Taarnenes Plads er normalt ved Skibets Vestende. Uagtet dette er saa gennemført, at det endog nævnes som Orienteringsmiddel i de militære Lærebøger, er der i Virkeligheden ikke ganske faa Kirker — ialt op imod de halvhundrede —, hvis Taarne er »desorienterede«, altsaa anbragte alle mulige andre Steder paa eller ved Bygningen; mod Nord, mod Øst, mod Syd. Aarsagerne til denne Afvigelse fra hævdvunden Skik og Brug maa i de fleste Tilfælde søges i Terrænforholdene, idet Pladsen simpelthen ikke har tilladt at gaa videre mod Vest, hvad enten Kirken nu ligger paa en Bakke (Lyngby, Kregme, Pedersborg, Kværndrup) eller som Jungshoved (Fig. 10) saa tæt ved Søen, at denne vilde skylle ind paa Taarnets Mure. Er det rejst over Koret, Vaabehuset eller en Vestforlængelse (jfr. Fig. 91), har økonomiske Hensyn naturligvis spillet med ind. Alene i Haderslevgnen synes man med Forsæt at have forladt den traditionelle Plads. Her findes der nemlig 5 Kirker (Halk, Grarup, Hierndrup, Step-

ping og den ombyggede Tyrstrup), hvis Taarne regelmæssig er opførte i Forlængelse af Koret, uden at der kan paavises ydre Grunde dertil.

Fritliggende murede Taarne af ganske normalt Byggesæt har ikke været ualmindelige i Skaane (Ø. Ingelstad, Valleberga). I det nuværende Danmark kendes kun ét Eksempel, Kerte i Vestfyen, der er middelalderligt i Form og Type, men muret i Krydsforbandt og saaledes ikke ældre end

Fig. 91. Baarse Kirke set fra Sydøst. Taarnet er opført over Vaabenhuset.

c. 1550—75. Ogsaa Gaverslund i Vejleegnen har haft et fritliggende, muret Taarn, der dog er nedrevet i forrige Aarhundrede ligesom et ejendommeligt lille Taarn ved Slesvig Domkirke, der kun kendes fra ældre Billeder.

En særlig Type af fritliggende Klokketaarne hører hjemme paa Bornholm og er ligesaa karakteristiske for Øen som afvigende fra al øvrig dansk kirkelig Arkitektur*). Uagtet de fleste Kirker med almindelig Grundplan har eller har haft endog meget gamle Vesttaarne findes — eller fandtes — der dog saavel ved flere af disse Kirker som ved Rundkirkerne selvstændige Smaataarne. De ligger regelmæssig i Kirkegaardsmuren, er paa tre Stokværk og bestaar af en høj Kampestensunderdel og

*) Kun én Kirke, Vantinge ved Faaborg, har nu et lavt Taarn af Egebindingsværk, men efter Jacob Madsen var der o. 1600 7 fynske Kirketaarne, hvis Overdel var »muret mellem Stænger«, altsaa svarende til de bornholmske.

en lavere Bindingsværksoverbygning. I denne hænger Klokkerne, medens Underbygningen, hvis Mure ofte er yderst solide, synes at have tjent som Gennemgangsport og Kirkelade. Da de er ganske enkle og fuldstændig mangler al arkitektonisk Udsmykning, er det vanskeligt at tidsfæste disse mærkelige, i æstetisk Henseende udmærket virkende Bygninger. Antagelig gaar dog de ældste og anseeligste som Taarnet ved Ruts-

Fig. 92. Poulskirkes Klokketaarn.

kirke, der endnu flankeres af Rester af den meget svære Kirkegaardsmur, og det her afbildede Taarn ved Poulskirke (Fig. 92) tilbage til Tiden nærmest efter Reformationen.

De Smaaspir eller Tagryttere, der af og til træffes paa vore Landsbykirker og navnlig er ret almindelige paa de sønderjydske, tilhører vist alle Tiden efter Reformationen. Alene Fyen danner en Undtagelse. Det er nemlig karakteristisk for denne Ø, at Kirkerne foruden det sædvanlige Vesttaarn har et lille Taarn, Spir eller Tagrytter paa eller ved Koret til Ophængning af de Smaaklokker, der

brugtes under Messen. Disse Smaataarne, der alle maa henføres til den senere Middelalder, kan saaledes som det f. Eks. er Tilfældet i Nyborg hvile paa selve Korets Østgavl, men i Regelen bæres de af en selvstændig, ved Østgavlen muret Pille, rund, firkantet eller mangesidet, der som ved det her afbildede Eksempel fra Horne Kirke ved Faaborg (Fig. 93) er udvidet til en hel selvstændig, lille Bygningsdel. Foruden ved Horne kendes slige Smaaspir fra Mesinge og Viby Kirke paa Hindsholm og Ullerslev, medens ved flere andre Kirker (Fangel og Brændekilde, Herrested og Haarslev) kun selve Pillen er i Behold. At de tidligere har været langt almindeligere, ser vi af Jacob Madsens Visitatsbog, der nævner dem ved godt en Snes Kirker.

Selve det normale sengotiske Vesttaarn er i Modsætning til de romanske af en meget ensartet Type. For at tage de sjællandske, der er de bedst undersøgte, er de hyppigst lidt smallere end Skibet, paa hvis Vestgavl de oftest hviler, har kvadratisk Grundplan og, som Snittet Fig. 29 C viser, 3 Stokværk. Det nederste, der regelmæssig er hvælvet, er sat i Forbindelse med Skibet ved en gennem Vestmuren brudt Aabning, og for at spare Sten har man jævnlig givet Murene store, spidsbuede Blændinger, der undertiden som i Tjæreby ved Skelskør kan være helt dekorativt udformede. Over det kommer et altid meget sparsomt belyst Mellemstokværk, hvorfra der er Adgang til Kirkeloftet, og øverst et Klokkeloft med Glamhuller til alle 4 Verdenshjørner, snart formede som et stort, spidsbuet eller fladbuet Vindu med Midtpost, snart som to eller tre tæt sammensiddende spids- eller fladbuede Aabninger. Noget

Fig. 93. Horne Kirke med Østspir.

afvigende er en i Midtfyen ikke ualmindelig Type, der ogsaa forekommer paa Als, som til 1819 hørte til Odense Stift. Taarnet er her jævnbredt med Skibet, og da Gavlene vender i Nord og Syd, faar dets brede, svære Masse uvilkaarlig en vis Lighed med et Tvillingtaarn (Fig. 94). Karakteristisk for visse Egne af Østjylland, navnlig Mols og Djursland, er nogle ofte ret spinkle og uanseelige Taarne, hvis nederste Stokværk er helt aabent mod Vest, saaledes at det ser ud, som Bygningen stod paa Stylder (Fig. 95).

Adgangen til de øvre Stokværk, der i de ældre Taarne skete ad lige-løbende Trapper i Murtykkelsen, foregaar paa Øerne nu regelmæssig ad en Vindeltrappe, indbygget i et særligt Trappehus. En sjælden Gang kan det ligge i selve Taarnrummet, saaledes at Opgangen altsaa er inde i Kirken (Hjørlande, Ø. Egesborg), aabenbart en Overgangsform der alt træffes i romansk Tid (Sorø, Søborg). Normen er dog, at Trappehuset ligger udenfor Bygningen, hyppigst ved Taarnets Nordøsthjørne; i Rege-

len er det samtidigt med Taarnet, undertiden dog ogsaa senere tilføjet. I sidstnævnte Tilfælde maa en Trætrappe eller Stige have ført op til Indgangsdøren i andet Stokværk, saaledes som det endnu er overmaade almindeligt ved nørrejydske Taarne, og som det var Skik og Brug ved middelalderlige Forsvarstaarne.

Hvad Taarnenes øvre Afslutning angaar, er Saddeltaget afgjort

Fig. 94. Paarup Kirke.

det mest udbredte, og navnlig paa Øerne er det næsten eneraadende. Bortset fra de nysnævnte midtfyenske Taarne ligger Gavlene her normalt i Øst og Vest, og Undtagelserne fra denne Regel er saa sjældne, at de i Folkemunde hedder »de forkerte Taarne« (Borup). Derimod er det — uvist hvorfor — meget almindeligt, at vestjydske Taarne har Gavlene i Syd og Nord. Jævnside med Saddeltaget træffes i Nørrejylland og den østlige Del af Nordslesvig hyppig et Pyramidetag, formet som en lav, firsidet Hætte. Ogsaa paa Lolland er dette meget almindeligt og skyldes vist her Paavirkning fra Egnene Syd for Østersøen. I Nordslesvig (Tørninglen) har denne udviklet sig til et stundom ret slankt Spir, der skyder sig op mellem fire anseelige Kviste med blændingsprydede Gavle (jfr. Fig. 64), en Type som muligvis kan føres tilbage til Ribe, hvor Domkirkens store Taarn efter ældre Billeder synes at have haft et lignende Spir. Høje, ottesidede, gotiske Spir forekommer egentlig kun i Sønderjylland og da navnlig i Østlesvig fra Aabenraaegnen og sydefter; alt efter

dets Placering paa Taarnet løber Spiret enten af i en fladere, ligesom udsvejet Underdel (Bjolderup, Sottrup) eller i flere Spidsgavle, der giver det en vis Lighed med Tørninglentyper (Løjt og Broager, Eskris og Bøl i Angel). Fra Østslesvig er de vandrede over til Sydfyen (Svanninge ved Faaborg), Ærø (Bregninge, Rise) og Langeland (Magleby). Medens Tørninglentaarnene regelmæssig er blytækkede, har de egentlige gotiske

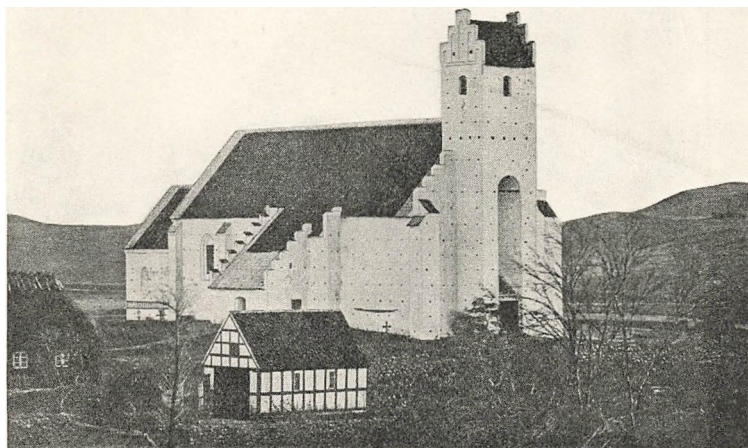

Fig. 95. Draaby Kirke paa Mols.

Spir vistnok oprindelig været tækkede med Spaan, der nu til Skade for Virkningen næsten overalt er afløst af Skifer.

BYGNINGENS ENKELTHEDER, KIRKEGAARDSPORTE OG KIRKELADER

Fra denne Oversigt over Gotikens Nybygninger og Tilbygninger til den foregaaende Periodes Kirker vender vi os til dens Enkeltheder.

Ligesom i romansk Tid synes man at have haft Døre saavel mod Syd som mod Nord; en sjælden Gang (f. Eks. Brændekilde paa Fyen) kan det dog siges med Sikkerhed, at Bygningen kun har haft Indgang fra Syd. En Præstedør paa Koret er meget almindelig i ældre Tid og kan holde sig hele Perioden igennem som paa Holmstrup. Forøvrigt lever man i Begyndelsen ganske naturlig videre paa Traditionerne fra de senromanske Teglstenskirker. Dørene sidder nu som da i Fremspring og er ved de rigere Monumenter profilerede, som oftest med talrige Kwart-

stave, saaledes at de egentlig kun adskiller sig fra deres Forgængere ved at være spidsbuet afsluttede (Fig. 96). Men i Tidens Løb indtræder der her som overalt i Stilen en Simplificering eller Forgrovning. Fremspringet forsvinder, og Rundstavene afløses af retvinklede False eller, naar det kommer højt, af hulede eller affasede Led. Fra Midten af 15. Aarhundrede bliver selve Døraabningen oftest fladbuet — senere

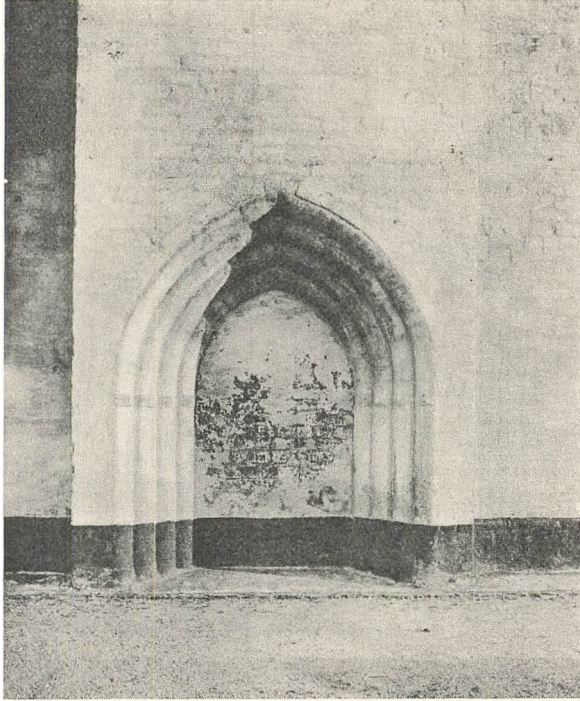

Fig. 96. Nørre Alslev Kirkes Nordportal.

jævnlig rundbuet —, og den almindelige Type paa en sengotisk Dør er den fladbuede Aabning i en Blænding, der normalt er spidsbuet, men ogsaa kan antage andre Former som f. Eks. en Trekløverbue (Taarn-dørene i Tusse og Jungshoved).

Mere interessant er det at følge Vinduets Udviklingshistorie.

Ogsaa de ældste gotiske Vinduer repræsenterer en direkte Fortsættelse af den foregaaende Stilperiodes, dels af det lille romanske Vindu, dels af Overgangstidens højere og slankere, der dog naturligvis begge bliver spidsbuede. Saavel de slanke, lancetformede — vel nok vor middelalderlige Bygningskunsts smukkeste Vindustype — som de smaa, spidsbuede optræder samtidig, og begge undergaar de den samme tilsyneladende

ubetydelige, men i Virkeligheden meget gennemgribende Ændring. I Stedet for som i romansk Tid at lade de skraa Karmsider gaa helt ud til Murflugten, giver man Smigen et lille Tilbagespring, almindeligvis en retvinklet Fals paa en halv Stens Bredde, sjældnere en spidsvinklet (Allerup, Holebøl). Dette »Indsnit«, der forøvrigt allerede kan forekomme i senromansk Murstensarkitektur (Roskilde Domkirkes Kor, Understed i

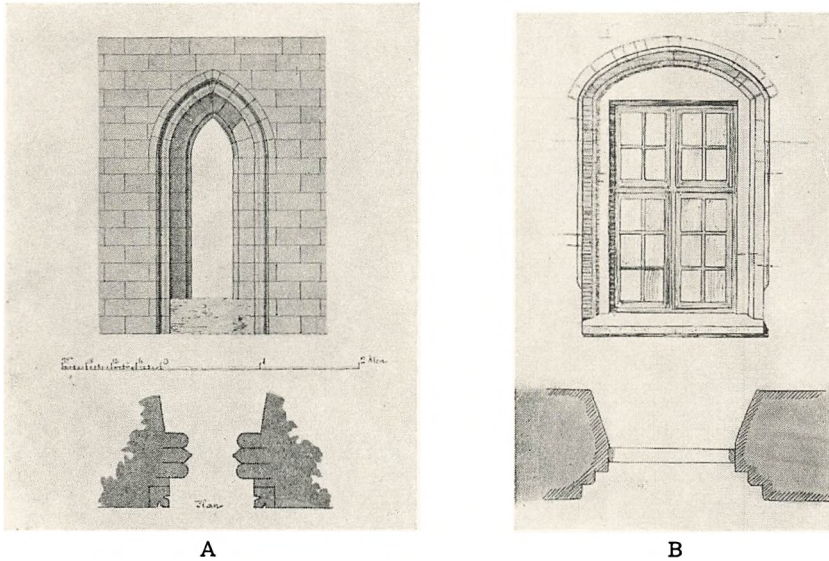

Fig. 97. A Tidliggotisk Vindu fra Baarse Kirke.
B Sengotisk Vindu fra Brændekilde Kirke.

Vendsyssel), har nemlig tilføje, at man efterhaanden helt forlader det romanske Tværnit og fører de i retvinklede False opløste Lysningssider lodret gennem Muren, saaledes at den i Murflugten siddende Vindusaabning stadig er betydelig større end selve Glaslysningen. Der kan her findes Overgangsformer som i Oddens Kirke, hvor de smaa spidsbuede, ganske romansk prægede Vinduer indvendig har Smig, men udadtil retvinklede False. Derimod træffes rigere profilerede Vinduer som det her gengivne fra Baarse (Fig. 97 A) kun rent undtagelsesvis. Ligesom i senromansk Tid har Korets Østgavl meget almindelig tre tæt sammenstillede Vinduer, hvoraf det midterste da er det højeste (Ønslev, Veterslev, Højerup), sjældnere derimod to (Abbild og Skovbøl i Sønderjylland). Indrammes disse trekoplede Vinduer af en fælles, stor, spidsbuet Blænding, faar man det saakaldte »Trefoldighedsvindu«; erstatter man i et saadant Murpillerne mellem de enkelte Vinduer med profilerede eller retvinklede Stave, fremkommer et spidsbuet Stavværksvindu, og bort-

kastes endelig Stavene, har man Senmiddelalderens typiske store, brede, spidsbuede Vindu. Den her skitserede Udvikling kan dog ene følges paa rigere Monumenter, og kun sparsomt kan de enkelte Trin skimtes paa Smaakirkerne. Trefoldighedsvinduer kendes saaledes kun fra faa Kirker som

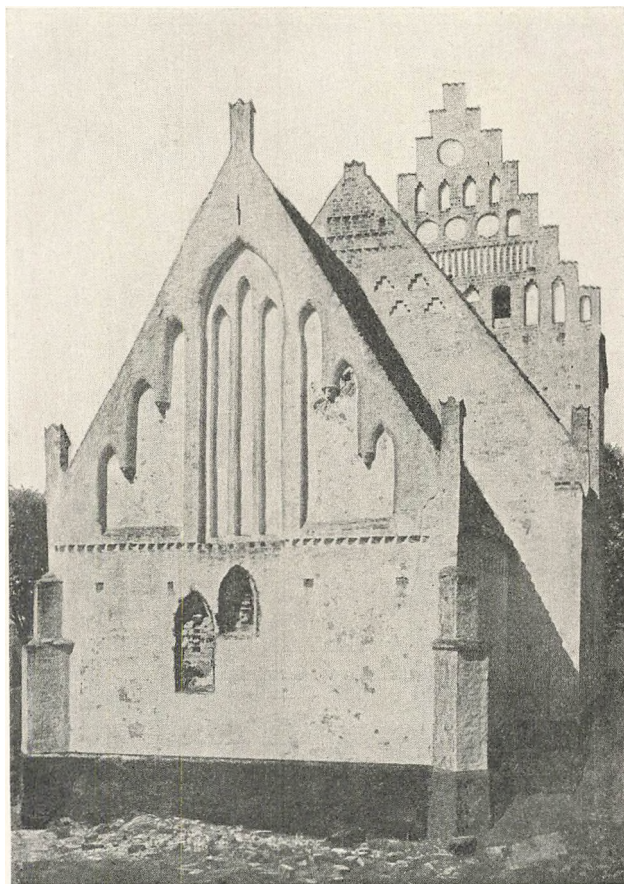

Fig. 98. Ønslev Kirke.

Munkbrarup i Angel, hvor det er senere indsat paa Korets Østvæg, Køng og Hyllested paa Sjælland, hvor der kun er to Vinduer i Blændingen, men en Parallel til det haves dog i flere Blændingsdekorationer (jfr. Fig. 98). Ogsaa Stavværksvinduer er nu sjældne Gæster i vore Landsbykirker. Smukke, tilmurede Eksempler forekommer i den ganske under tysk Indflydelse staaende Kirke i Gettorf og i St. Hans paa Før, længere nordpaa i Slesvig er der Kliplew, i Kongeriget Rester i Kettinge paa Lolland og ganske enkle i Kongsted, Ø. Egesborg og Skensved paa Sjælland.

De store, spidsbuede Vinduer, der naturligvis kan have haft senere fjærnet Stavværk, har i Regelen retvinklede False, undertiden dog ogsaa af-fasede eller hulede; rigere Profilerung forekommer kun i Ny og Næ.

Paa Ravnkær i Angel er de ret slanke, spidsbuede Vinduer samlede i Grupper paa 2 eller 3, omfattede af en stor, fladbuet Blænding, uden at det dog skal paastaas, at de fladbuede Vinduer i Analogi med de spids-

Fig. 99. Testrup Kirkes Vaabenhús.

buede har udviklet sig ad denne Vej. Selve Fladbuen kendes allerede i romansk og Overgangstid (Blændingsdekorationer paa Tveje-Merløses Taarne, oprindelige Døre over Karises Hvælvinger). De fladbuede Vinduer synes derimod først at vinde Indpas i den kirkelige Bygningskunst ned i det 15. Aarhundrede; et af de ældste daterede Tilfælde er vistnok Kappel Kirke paa Lolland fra 1460'erne. De optræder i to Hovedformer, dels forholdsvis smaa, brede og lave, som paa Fig. 78, dels ret høje, ikke sjældent ganske fint profilerede, der ikke er ualmindelige i Odenseegnen (Brændekilde (Fig. 97 B), Bellinge og Marslev). Lidt vanskelige at tidsfæste, men antagelig ligeledes senmiddelalderlige, er de smaa rundbuede eller snarere elipsebuede, med False forsynede Vinduer, der er ret hyppige.

Alle disse Vindusformer, og da naturligvis i første Række de større, mere lysgivende, findes ikke blot paa Gotikens Nybygninger eller Til-

bygninger, men indsættes ogsaa paa selve den gamle, romanske Kærne. Man har i Middelalderens senere Tid aabenbart følt Trang til at faa Kirkerne bedre belyste, en Bevægelse der af praktiske Grunde (Salmesangen) fortsættes i Tiden efter Reformationen, og navnlig paa Bygningernes Sydside er de gamle Vinduer i stor Udstrækning bleven erstattede med nye og større, mere »moderne«. Langt bedre er de derimod bleven

bevarede paa Nordsiden, hvor navnlig i jyske Kirker talrige af dem er i Brug den Dag i Dag.

Gotikens Bygninger har saa at sige aldrig en udformet Sokkel, men nøjes med en ganske raa Kampestenssyld af ofte forbausende Dimensioner, hvor Stenene springer langt udenfor Muren. Ogsaa de rigt udformede Gesimsfriser, der udmærkede den senromanske Teglstensarkitektur, forsvinder hurtigt paa nær Savsnittet, der holder sig gennem hele Perioden. Mest levedygtig er jævnsides det en »Trappefrise«, dannet af svagt fremtrædende, aftrappede Led, som forøvrigt allerede dukker op i senromansk Tid, f. Eks. i Idestrup Kirke paa Falster. Paa senmiddelalderlige Bygninger træffes af

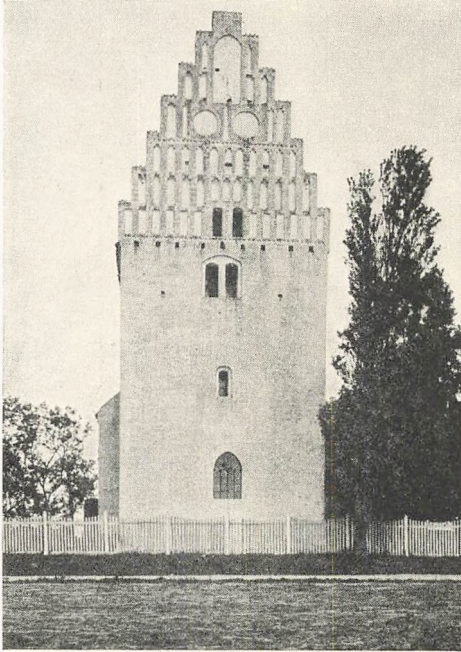

Fig. 100. Stadager Kirketaarn.

og til en Fladbuefrise (Krummerup, Valløby), men næsten altid nøjes man med en ganske tarvelig Gesims bestaaende af to fremspringende Murskifter. Saare sjældent møder vi derimod som i Ørslev, Fjelstrup og Ryden i den store Arkitektur saa almindelige »Firpasfrise«, hvor særligt formede Sten danner et fortløbende Firkløvermønster.

Til Gengæld indføres to nye dekorative Elementer: Gavlenes Kamtakker og Blændingsdekoration, det Felt, hvor vor hjemlige Landsbygotik ubetinget fejrer sine største Triumfer, og som først og fremmest giver den sit Særpræg. Det svære, firkantede Kirketaarn med Sadeltaget og de kamtakke, blændingsprydede Gavle hører uopløselig sammen med Billedet af et dansk — nærmere bestemt et østdansk — Landskab. Det er da ogsaa saa typisk dansk, at det saagodtsom ikke kendes i

det øvrige Norden — Skaane naturligvis undtaget — eller i Nordtyskland, hvorfra dets enkelte Elementer dog er komne.

De romanske Gavle synes at have haft lige Taglinjer, der højt regnet har været markerede med et Karnisprofil eller lignende. Synes, thi hvor de er bedst bevarede, nemlig indvendig i de senere tilbyggede Taarnes Østside, er netop Taglinjerne bleven forvaskede ved Paabygning af Taarn-

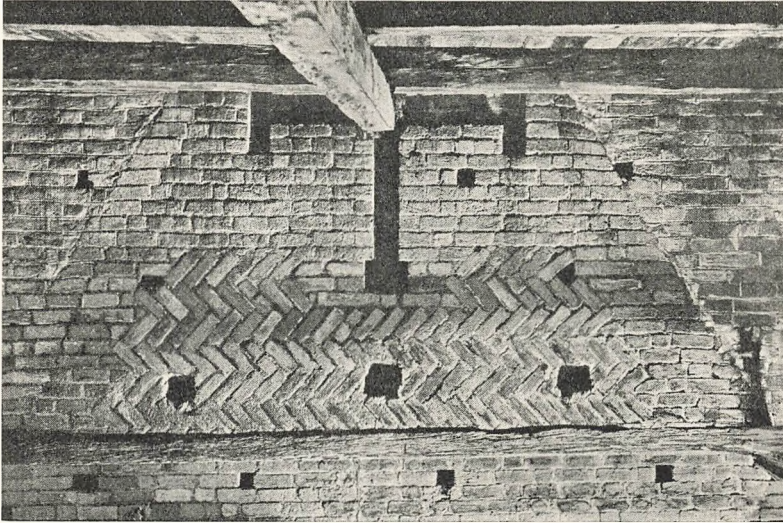

Fig. 101. Ønslev Kirkes oprindelige Vestgavl.

muren, saaledes at det er vanskeligt at komme til noget sikkert Resultat. Med fuld Vished at fastslaa, naar Kamtakkerne begynder at holde deres Indtog, lader sig næppe gøre; selv paa forholdsvis gamle Monumenter som Karlebo Kirkes Udvidelser (Fig. 34) kan de jo være senere tilsatte. Adskilligt taler dog for, at det er sket paa et nogenlunde tidligt Tidspunkt. Ganske vist ser det ud til, at samtlige romanske Murstenskirker har haft lige Gavllinjer, men selve Motivet er dog kendt, idet det en sjælden Gang anvendes som Afslutning paa Dørfremspring, saaledes f. Eks. ved en Præstedør paa Nykøbing i Ods Herred. Den Omstændighed, at talrige romanske Gavle, der nu gemmes bag Taarnmurene, paa et Overgangsstadium har faaet Kamtakker, tyder ogsaa paa, at de forholdsvis tidlig har faaet Borgerret her i Landet, omend man paa den anden Side kan træffe udpræget gotiske Gavle (f. Eks. Nr. Vedby), hvor det tydelig kan ses, at de ikke er oprindelige. Paa Vestgavlene, der altsaa repræsenterer det ældste Stadium, er Kammene store og ret faa i Tal, senere aftager Størrelsen, og vokser Antallet i tilsvarende Grad. De er

oftest kun en Sten tykke, og er regelmæssig afdækkede med Munketegl, der har Fald bag ud, saaledes at Regnvandet altsaa ikke løber ned paa Murene, men paa Hovedtaget. Mangfoldige jyske Taarne mangler nu Kamtakker, men i de fleste Tilfælde viser Blændingerne tydeligt, at de

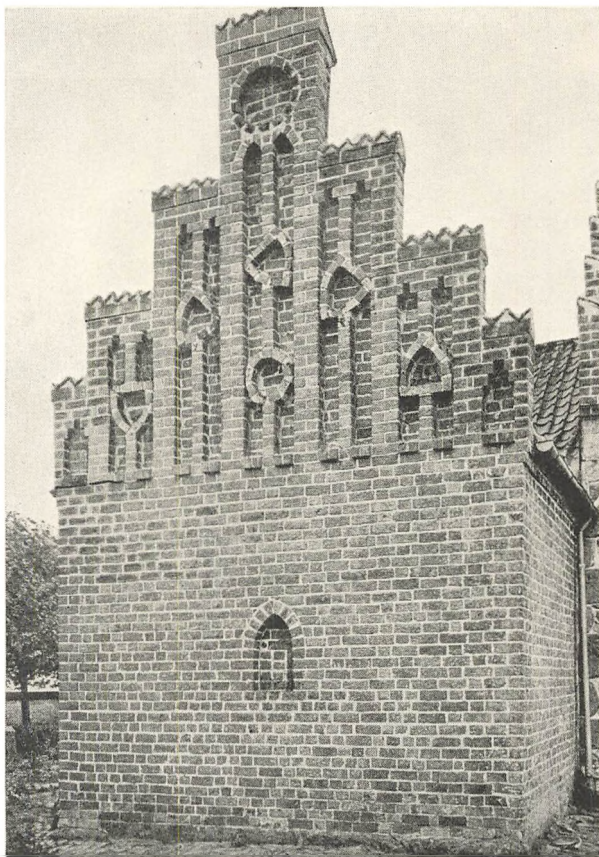

Fig. 102. Oppesundby Kirkes Sakristi.

engang har været der. De er altsaa senere nedtagne, sikkert af Hensyn til Vejrliget. Ikke at forveksle med Kamtakkerne og vist uden Betydning for deres Udvikling er de Smaaspir (Pinakler), der kan forekomme paa de glatte Gavles Top, ved Gavlens Fod, undertiden ogsaa paa Gavllinjens Midte. Som et Laan fra Nordtyskland, hvor de er overmaade udbredte, er de særlig hyppige paa de lollandske Teglstenskirker, men kan ogsaa forekomme paa 14. Aarh.s Kirker som Højerup og Allerup (Fig. 80) og et Kapel ved Fyrendal. Senere hen, i Gotikens allersidste Dage, er de meget almindelige paa Fyen, men vel at mærke nu i Forbin-

delse med Kamtakker, altsaa ganske som paa Oluf Mortensens Vaabenhus ved Roskilde Domkirke, hvor de naar deres højeste Udvikling. Navnlig er de et fast Tilbehør paa vestfyenske Taarngavle, hvor de sidder diagonaltstillede paa samtlige Takkers Yderhjørner (Fig. 103), medens de andetsteds, som paa Svindingegavlen fra 1577 (Fig. 110), er indskrænkede til Top- og Fodkammen.

Ligesom Stilens øvrige Enkeltheder er ogsaa Blændingerne et Laan fra den nordtyske Murstensgotik. Men med den største Virtuositet arbejder man videre paa det engang overtagne og lokaliserer dem, saaledes at til Slut snart sagt hver Egn faar sin bestemte Type. Vi har ovenfor (S. 87 ff.) set, at Blændingerne spiller en saa betydelig Rolle i vor romanske Arkitektur, at de endog kan betegnes som et Særmærke for visse Grupper af Kirkebygninger. Der er imidlertid den Hovedforskel paa deres Brug i de to Stilarter, at medens de i romansk Tid, bortset fra de alleryngste Monumenter, udelukkende anvendtes som Dekoration paa Bygningens Mure, møder vi dem

nu kun sparsomt som egentlig Murudsmykning. En Rundblænding kan hist og her bryde Fladen, og i Vestfyen har adskillige Taarne paa Mellemsstokværket en eller flere Rækker af tvedelte Spids- eller Rundbueblændinger (Fig. 103), der kuriøst nok undertiden gentages paa Murenes Iderside. Den i en forbløffende Grad om romansk Tid mindende Fagdeling af Murene ved Lisener forbundne med Rundbuefriser, der ikke har været hel ualmindelig i vor senmiddelalderlige verdslige Bygningskunst og i Klosterarkitekturen (Koldinghus, »Budolfi Kloster« i Viborg, »Kong Hans' Gaard« i Aalborg), har ikke rigtig vundet Indpas i den egentlige kirkelige Bygningskunst, omend der er Eksempler herpaa, saaledes et Kapel ved Skovby Kirke og et Vaabenhus ved Føns, begge paa Fyen og med fladbuede Bueslag. Blændingernes egentlige Tumbleplads er derimod Gavlene, og her slaar man sig til Gengæld rigtig løs. Naar man betænker, at i det mindste paa Øerne snart sagt enhver ny Tilføjelse til Kirkerne ligefra

Fig. 103. Haarby Kirketaarn.

Taarnet til Sakristiet fik Blændingsgavl, der tilmed kan være forskellige paa Taarnets Øst- og Vestgavl, og at tillige overmaade mange af de gamle romanske Gavle blev ommurede og moderniserede, vil man kunne forstaa, hvor overvældende stort Materialet er. Det er ingenlunde ualmindeligt at træffe 5 forskellige Blændingssæt paa en enkelt Kirke, og undertiden kan Tallet blive endnu større. Da Stoffet tilmed endnu kun er bearbejdet for

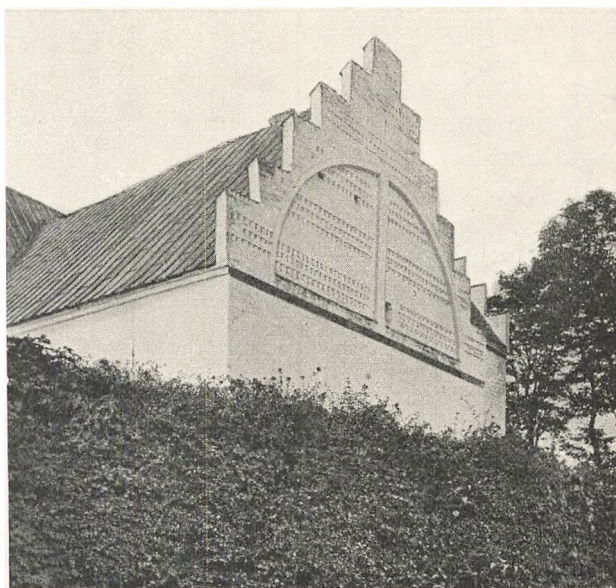

Fig. 104. Sanderum Kirkes Nordkapel.

Sorø og Præstø Amter, kan der her kun tegnes et meget løst Billede af denne ofte saare hjemmegjorte, men altid yderst fornøjeligt virkende Dekoration. Og ovenikøbet har denne Skitse væsentlig kun Gyldighed for Sjælland, den eneste Landsdel hvor Stoffet er indsamlet i en saadan Udstrækning, at man kan danne sig en nogenlunde Oversigt, men ganske vist ogsaa den Landsdel, hvor Systemet udfolder sig rigest. Først et Par Ord om dets enkelte Bestanddele. Den gotiske Blænding er et i Murfladen udsparet Felt. Hovedformerne er den spidsbuede Blænding med dens mangfoldige Varianter, der dog alle kan karakteriseres som »Højblændinger«, og Rundblændingen. Foruden nogle særlige Former, der senere skal blive omtalte, kommer hertil i Middelalderens Slutning en vandret liggende, rektangulær »Langblænding«, der anvendes øverst paa Murene og ved Gavlfoden. Højblændingerne er altid $\frac{1}{2}$ Sten dybe, de cirkulære mærkværdig nok derimod oftest kun $\frac{1}{4}$ Sten. De synes hyppigst at have været pudsede og hvidtede i Bunden, men der forekommer dog

ogsaa mønstermurede Blændinger, der naturligvis maa have staaet i blank Mur.

Den ældste Type er ubetinget en af spidsbuede Blændinger sammensat Dekoration, der er en direkte Arv fra senromansk Tid, hvor nogle Teglstenskirker som Testrup og Skørpinge paa Sjælland, Føvling i Horsens-egnen havde deres Gavlfelter prydet med tre ulige høje, store, rundbuede Blændinger. Dette Motiv, der antagelig maa opfattes som en Gentagelse af Korgavlens trekoplede Vindusgruppe, lever videre, dog naturligvis saaledes at Blændingerne nu bliver spidsbuede, ligesom man engang imellem som paa Gundslevs og Nr. Vedbys gamle Vestgavle og Ønslevs Korgavl direkte efterligner »Trefoldighedsvinduet« ved at samle Blændingsgruppen i en større, spidsbuet Blænding, i og for sig et meget talende Bevis for hele Dekorationssættets typologiske Udvikling af Vinduet (Fig. 98). Denne Type er ikke blot den ældste, den er tillige den mest udbredte og har været saa yndet, at den holder sig hele Middelalderen igennem, ja endog længere. I Tidens Løb finder der dog en Udvikling Sted. Thi medens man oprindeligt nøjes med tre og senere hen med fem Blændinger (jfr. Fig. 91), stiger Antallet efterhaanden ganske svarende til Kamtakkerne, saaledes som man ofte kan overbevise sig om ved at sammenligne Blændingsdekorationen paa Vestgavlene med Dekorationen paa de senere tilbyggede Taarne, hvor det er Regelen, at der svarer en Blænding til hver Kamtak. Endvidere opstaar der i Tidens Løb et Utal af Varianter. Ganske naturlig kan Blændingen saaledes faa False eller antage Karakter af et smalt Stavværksvindue, tvedelt og med en rund eller firkantet »Glug« foroven, en Form, der vist tilhører Tiden omkring 1400. Ved Middelalderens Slutning nøjes man ikke med Spidsbuen, men murer Blændinger, hvis Afslutning er fladbuet, rundbuet, tagformet, aftrappet eller retlinjet, ligesom de ofte faar False. Og alle disse Former kan atter kombineres i det Uendelige, saaledes at samme Gavlf. Eks. godt kan have spidsbuede, lige afsluttede og aftrappede Blændinger. Medens nogle Former og da først og fremmest den spidsbuede har Hjemstedsret overalt, ikke blot paa Sjælland men i hele Landet, er andre stærkt lokalbundne eller i det mindste særlig yndede i visse Strøg, fra hvis Købstad de har bredt sig. Fremherskende i Nordvestsjælland er saaledes den lige afsluttede Blænding (jfr. Fig. 83, 107), der forekommer paa senere Tilbygninger til Kalundborg Kirke. Undertiden er disse tværdelte med Rækker af vandret stillede Sten, saaledes at Gavlen synes dækket af et Utal af smaa kvadratiske Blændinger. Køgeegnens spidsbuede Blændinger, der øverst har et lille Reliefkors, kan føres tilbage til Bykirken, og ligeledes har de smukke Gavle paa de helsingørske Kirker sat sig Spor i Omegnen (Helsingø, Græsted, Grønholt, Karlebo). Fælles

for al denne Mangfoldighed er det dog, at det er det vertikale Princip, der er det raadende. Alle Blændingerne har samme Fodlinje og er næsten uden Undtagelse førte helt op til den tilsvarende Kamtak; kun sjældent (Aversi, Sottrup i Sundeved) træffes galleriformet ordnede Blændinger med Toppunkterne i samme Højde, altsaa en simplificeret Udgave af de smukke, maskerede Vestgallerier paa Overgangstidens Kloster-

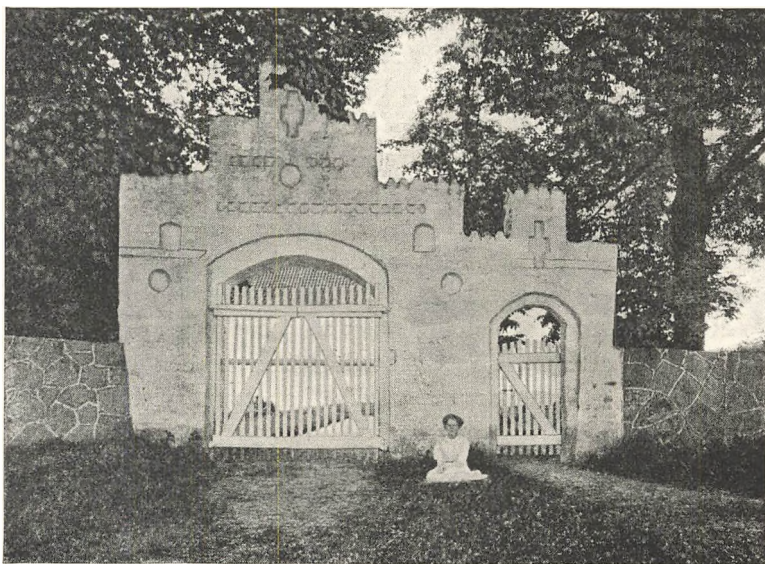

Fig. 105. Kirkegaardsport fra Avnslev.

kirker: Dalum og Søndersogns Kirke i Viborg. Men jævnsides dem møder vi en hel anden Type, hvor Accenten ligger paa det horisontale, saaledes at Gavlen i større eller mindre Grad er etagedelt med vandrette Rækker af højst forskelligtformede Blændinger: fladbuede, aftrappede, rektangulære, kvadratiske samt endelig og ikke mindst cirkelrunde. De sidste kan ligesom de øvrige sidde i Række og Geled, men meget almindeligt er det dog at anbringe dem i Trekantform øverst i Gavlen. Der er i denne stærke Fremhæven af de vandrette Linjer noget, der peger bort fra Goticen henimod Renæssancen, og det falder da ogsaa godt i Traad hermed, at en af de faa nogenlunde daterede af disse Gavle (Sakristiet ved Borre Kirke paa Møen) er bygget saa sent som ca. 1517. Disse »Etagegavle« er strængt stedbundne. Deres egentlige Hjem er Østsjælland indtil København, hvorfra de synes at være vandrede over til Skaane, endvidere Møen og Falster, hvor de er meget yndede, medens de derimod mærkelig nok ikke er synderlig udbredte paa Lolland. Anvendt med Maade kan Dekorationen virke overmaade smukt (Fig. 99), men overdrives den, kommer

der noget underligt smaatskaaret og gnidret over den (Fig. 100). De runde Blændinger, der spiller saa stor Rolle i Systemet, er dog ingenlunde en senmiddelalderlig Opfindelse. De forekommer af og til i Slutningen af den romanske Kunst, og anvendes ogsaa, omend sparsomt, i den nærmest følgende Tid; Vestgavlen paa St. Mortens Kirke i Næstved har saaledes tre meget store Rundblændinger grupperede i Trekant om en Spidsbue-

Fig. 106. Kirkegaardsport fra Døstrup i Vestslesvig.

blænding. En Arv fra Fortiden er ligeledes den korsformede Blænding, der er almindelig i senromansk Murstensarkitektur, hvor det snart sagt er Skik og Brug at anbringe slige Smaablændinger allerøverst i Spidsgavlen. Som Hovedmotiv i anseelig Størrelse og mere kultiveret Form træffes den f. Eks. paa Eskildstrups og Ønslevs gamle Vestgavle (Fig. 101). Kombineret med en stor Rundblænding anvendes et Reliefkors paa flere, dog ikke oprindelige Gavle i Egnen mellem Køge og Ringsted (Dalby, Sneslev og Vigersted). Ikke overdreven hyppige er de skjoldformede Blændinger, der enten bruges som selvstændigt Motiv eller lægges hen over en Midtstav, saaledes at de deler denne (Fig. 102). Endnu sjældnere er de trapeformede, der som et smalt forsænket Baand følger Gavlkammenes Linjer.

Ogsaa paa Fyen har Blændingerne fundet vid Udbredelse, men ofte gør Gavldekorationerne et mere tilfældigt og planløst Indtryk end de sjællandske, de er mere individuelle, tit saa at sige ret »sprælske«. Da over Halvdelen af Kirkerne tilmed er utilfredsstillende eller slet ikke undersøgte, kan kun nogle af de vigtigste Typer nævnes. Den almindelige spidsbuede Blændingsdekoration er selvfølgelig overmaade hyppig — i Odenseegnen forekommer en Variant, hvor der over Midtstavene

er lagt en Reliefring — men mest karakteristisk for Øen er vel nok de høje, slanke, foroven tvedelte spids- eller rundbuede Blændinger (Fig. 103). Man møder dem fra Storebælt (Avnslev, Svindinge, Fig. 110) til Lillebælt, men deres egentlige Hjemstavn synes at være Vestfyen, hvor de som omtalt S. 139 ogsaa anvendes paa selve Murfladerne. At de findes paa saa sene Monumenter som Svindinge (1577) og Helnæs (1617), viser, at de tilhører Middelalderens Slutning. En etagedelt Variant af dem har hjemme i Nordfyen, og saavel her som i Vestfyen optræder en Rudeblænding med aftrappede Sider ofte i Forbindelse med et Kors. Den kendes vist kun fra Fyen, og typisk fyensk er det ogsaa, at Blændingerne i adskillige Tilfælde er erstattede med Savsnittet, der i det hele synes at have været meget yndet. Det anvendes saaledes hyppig paa selve Kamtakkerne, og navnlig i Øst- og Midtfyen forekommer der Gavle, hvis Udsmykning bestaar i 10 til 20 Savsnitsskifter anbragte i vandrette Bælter med større eller mindre Mellemlum (Fig. 104, jfr. Fig. 94).

Uagtet det staar endnu slettere til med vort Kendskab til de jyske Kirkers senere Bygningshistorie, kan det dog med Sikkerhed siges, at Blændingerne har spillet en langt mindre Rolle paa Halvøen end paa Øerne. I og for sig er dette kun, hvad man kunde vente. Som tidligere anført har Gotiken jo langt fra omformet de jyske Kirker i samme Grad som de øvrige. Vaabenhusene er oftest grumme ubetydelige Bygninger, Sakristier er lidet hyppige, og Taarnene mangler jævnlig Gavle, da Sadeltaget er afløst af en Hætte. Det er næppe overdrevent at paastaa, at Størsteparten af de jyske Gavle er glatte, og har de endelig Blændinger, er Systemet næsten altid det simplest mulige, nemlig en Række spids- eller fladbuede Blændinger. I Østjylland og Nordslesvig møder man dog af og til en Dekoration, der har en vis Lighed med den vestfyenske, og de tørninglenske Taarnes Spidsgavle har foruden de tre obligate Spidsbueblændinger jævnlig flere Savsnitsskifter.

Ikke blot selve Kirkebygningen, ogsaa dens Omgivelser maatte give sig Gotiken i Vold. Som viet Grund har Kirkegaarden naturligvis altid været hegnet, og fra Middelalderens sidste Del er der endnu paa Sjælland bevaret talrige Kirkegaardsmure opførte af Tegl eller i Østsjælland af Kridtsten og navnlig udadtil ofte af en anseelig Højde. Et overmaade smukt Eksempel er saaledes Oddens Kirkegaard, der helt har bevaret sin middelalderlige Hegnsmur. Et Par Mure i Holbækegnen (Holmstrup og Kundby) har skydeskaarlignende Spalter, der i Forbindelse med Kirkens Beliggenhed kunde tyde paa et Befæstningsanlæg. Selvom befæstede Kirkegaarde kendes fra Tyskland, synes den Maade, hvorpaa Skaarene er anbragte helt nede ved Jorden, dog afgjort at tale herimod. Paa Fyen

er Hegnsmurene ofte og i Jylland næsten altid erstattede med et almindeligt Kampestensdige, der i Egnene syd for Aarhus kan naa en ganske forbavsende Højde — i Malling saaledes $2\frac{1}{2}$ m —, og som passer saa udmærket i Landskabet, hvad enten Kirkegaarden ligger paa flad Mark eller paa stigende Terræn. Det er derfor afgjort ingen Vinding, naar man har afløst de gamle, mosgroede Diger med moderne, kedsommelige Mure

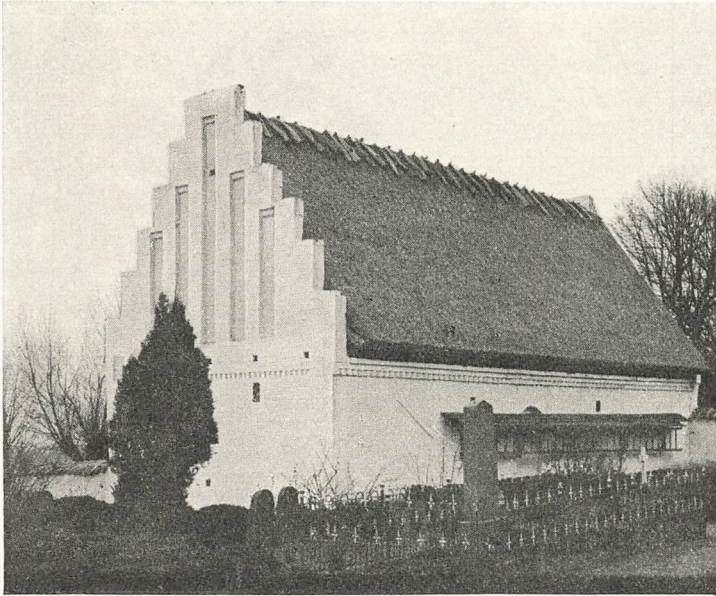

Fig. 107. Svallerup Kirkelade.

af kløvet Kamp. Endelig har de Tjørnehække, der nu undertiden danner Kirkegaardens eneste Lukke, forsaavidt gammel Hævd, som de allerede forekommer i Synsforretninger over lollandske Kirker fra en Menneskealder efter Reformationen. Adgangen til Kirkegaarden skete gennem murede Porte eller Laager, hvis Tal undertiden kan stige til hele fire, en mod hvert Verdenshjørne (Taastrup). Almindelig nøjedes man vel med en Hovedport og en Udgang til Præstegaarden. Hovedporten er altid dobbelt, bestaar af en større Port, beregnet til Kørsel, og en mindre Laage, begge afsluttede med en muret flad eller rund Bue. Paa Øerne har de hyppig kamtakkede Gavle med Blændinger og kan virke meget stateligt (Fig. 105), hvorimod den typiske jyske Kirkegaardsportal samt mangfoldige fyenske er lige afsluttet, bred og mægtig (Fig. 106). I fordums Tider har de altid været forsynet med en »Kirkerist«, der spiller saa stor en Rolle i ældre Kirkeregnskaber. Det var en Jærnrist anbragt over en muret eller jordgravet Grube, og dens Formaal var at holde løs-

gaaende Kreaturer, Geder, Faar og Svin ude fra den viede Grund. Nu er de næsten overalt forsvundne, men kendes dog f. Eks. fra Bregninge paa Ærø.

Derimod træffer man navnlig paa Sjælland af og til endnu en lille, middelalderlig Bygning, liggende paa eller umiddelbart ved Kirkegaarden, saaledes at dens ene Side ofte dannes af selve Hegnsmuren. Det er de saakaldte Kirkelader, bestemte til at optage Tiendekornet, der jo skulde leveres i Kærven¹). De har derfor i fordums Tider været et ganske nødvendigt Tilbehør til hver Kirke — efter Jacob Madsens fynske Visitatsbog mangler de da ogsaa kun ved 3 af Øens o. 200 Kirker —, men alt eftersom det blev Skik og Brug at bortfæste Tienden, nedreves de fleste. Alt i alt kendes en 30 Stykker, der nuomstunder anvendes til Ligkapper, Materialskure eller simpelthen til Beboelse. Det er lave Smaahuse, opførte af Tegl, Kamp eller Kridt, ofte slemt medtagne, saaledes at kun selve Murene staar tilbage, men undertiden forholdsvis velbevarede med blændingsprydede Gavle, der naturligvis følger Egnens gængse Type. En af de mest anseelige er Kirkeladen i Tranebjerg paa Samsø, smukke og maleriske Eksempler er Vindinge paa Fyen, Ørslev, Ø. Egesborg og Svallerup paa Sjælland (Fig. 107), der endnu den Dag i Dag bruges som Lade for Præstegaarden.

TIDEN EFTER REFORMATIONEN

Omtrent samtidig med Reformationen viste de første Spor af den i Italien ved Studiet af den klassiske Oldtids Kunst fremkaldte nye Stil, Renæssancen sig i vort Fædreland, og i Løbet af Aarhundredet fortrængte den paa de fleste Omraader Gotiken. Paa vore Kirkers indre Udstyr med

Fig. 108. Voldum Kirke og Hospital.

Inventar og Gravminder, hvor Overgangen fra Katholicisme til Lutherdom nødvendig maatte medføre store Ændringer, har Renæssancen og dens Efterfølger Barokken sat deres altbeherskende Præg; Kirkernes Ydre har de derimod kun paavirket i ringe Grad. Af flere Grunde er dette fuldt forstaaeligt. Renæssancen, som vi skylder en Række af vore skønneste og mest folkekære verdslige Bygværker, naaede her i Norden ikke rigtig at faa fastslaaet en bestemt Kirketype, man levede i høj Grad videre paa den gotiske Tradition, omformede, naar det kom højest, kun det rent dekorative som Gavlprydelser o. l. Købstadkirker som Slingerup og Tøn-

der, der er fuldendte saa sent som 1588 og 1592, maa saaledes afgjort karakteriseres som gotiske, og gotisk er egentlig ogsaa den 1637—57 opførte Trinitatis Kirke i København. Ja selv paa saa udprægede Renaissancebygninger som Kronborg og Frederiksborg har Slotskirkerne spidsbuede Vinduer, der aabenbart er bleven ansete som de eneste rigtig »kirkelige«. Og gik det saaledes i Kulturcentrerne, undrer det ikke,

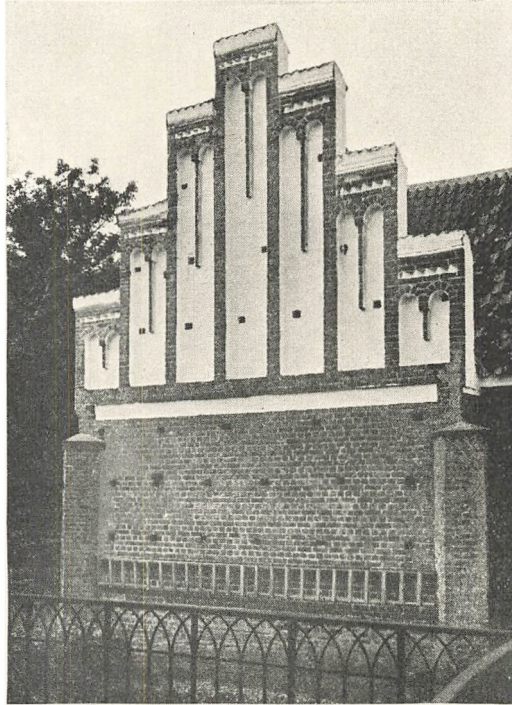

Fig. 109. Visborg Kirkes Østgavl.

at man ude paa Landet aldeles ikke fulgte med Tiden, men endnu ned i 17. Aarhundrede trolig holdt fast ved det gamle. Visborggaard i Himmerland opførtes 1575—77 som en statelig Renaissancegaard, men da dens Ejer og Bygherre 1593 ombyggede Sognekirken Visborg, fik flere af Gavlene en smuk, gotisk Blændingsdekoration (Fig. 109), og det som Fig. 108 afbildede Hospital i Voldum ved Randers er ligesom Kirkens med det sammenbyggede Østgavl fra 1606. Ja saa sent som 1637 fik et Kapel ved Everdrup Kirke i Præstøegnen store, rundbuede Blændinger. Der er derfor aldeles intet til Hinder for, at adskillige af de Taarne, Vaabenhuse og Sakristier, vi efter deres Blændingsformer henfører til Middelalderens Slutning, den sidste katholske Tid, først er rejst en rum

Tid efter Reformationen. Et sikkert Eksempel herpaa er Taarnet paa den 1617 opførte Kirke paa Helnæs i Lillebælt, der helt følger den vestfyenske sengotiske Taarntype (jfr. Fig. 103).

Men hertil kom endvidere, at den naturlige Trang til Nybygninger var og maatte være saare ringe. Da Helgentilbedelsen standsede eller i det mindste officielt blev forbudt, hvilket i denne Sammenhæng betyder

Fig. 110. Svindinge Kirke.

det samme, blev der ikke Brug for nye Kapeller til Sidealtre, og hvad selve Kirkebygningerne angik, havde man snarest for mange af dem. Navnlig var dette Tilfældet i Byerne. Højest naede man naturligvis i Stiftstæderne. Foruden Domkirken og talrige Klosterkirker havde saaledes baade Roskilde og Viborg ikke færre end 12 egentlige Sognekirker, medens Ribe maatte nøjes med 6. Men selv almindelige Købstæder kunde ikke klage. Randers havde saaledes 4 Sognekirker og 2 Klosterkirker, Slagelse 3 og 1, Holbæk 4 og 1. Da næppe nogen af disse Byer havde over en 2—3000 Indbyggere, er det klart, at man simpelthen ikke magtede

at holde denne Overflod vedlige, og de allerfleste blev derfor meget hurtig nedrevne — med eller uden kongelig Tilladelse¹⁾. Paa Landet var Forholdet mindre grelt, men ogsaa her forsvandt dog ikke faa Kirker i det første Aarhundrede efter Kultusskiftet. For Jyllands Vedkommende synes Tallet at ligge mellem 40 og 50, medens der saavel paa Sjælland som paa Fyen nedbrødes en halv Snes Kirker. Hertil kom endvidere de

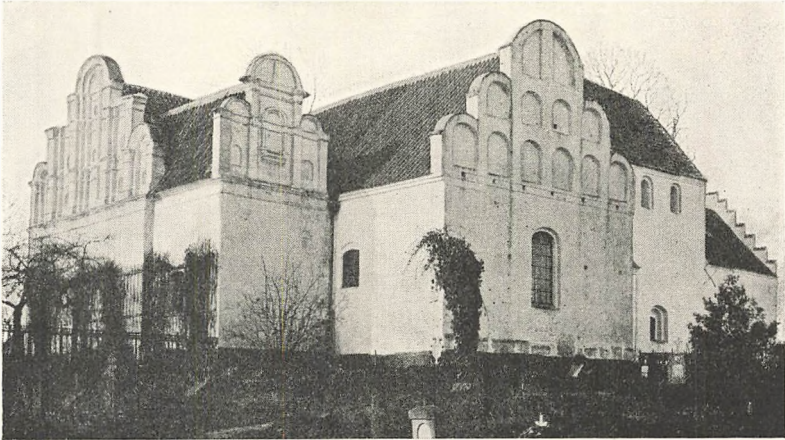

Fig. 111. Hesselager Kirke set fra Nordøst.

aabenbart ret talrige Smaakapeller ved hellige Kilder eller andre Valfartssteder, af hvilke nu kun enkelte Ruiner som Knud Lavards Kapel ved Haraldsted og Salomons Kapel paa Bornholm er tilbage. Var det gaaet efter Kongens Ønske, havde man dog ikke nøjedes hermed. I 1555 udstedte Christian 3. en Række Forordninger, hvorved Sogneforholdene og Sognepræsternes Stilling reguleredes over hele Riget, de saakaldte »Klemmebreve«, og efter disse skulde der f. Eks. paa Sjælland have været »ødelagt« endnu en halv Snes Kirker, hvoriblandt et saa værdifuldt Monument som Tveje-Merløse. Heldigvis gik det her som saa ofte ikke saa strengt til i Virkeligheden som paa Papiret; kun én af de 10 Kirker blev nedlagt, Resten staar den Dag i Dag. Materialerne fra de nedrevne Kirker skulde gennemgaaende anvendes til de tilbageblivendes »Bygning og Forbedring«, men ligesom Købstæderne fik Herremændene dog undertiden en Kirke i Foræring. Lensmanden i Holbæk fik saaledes 1573 Byens gamle Sognekirke, og Hjallesø Kirke ved Odense blev 1576 skænket Jørgen Marsvin til Opførelsen af hans nye Hus paa Hollufgaard. Sommetider synes man at have taget selv uden at spørge kongelig Majestæt om Forlov. Om Lensmanden paa Aarhusgaard, Peder Ebbesen Galt, fortælles det, at han roste sig selv af at have nedbrudt ikke færre end 18

Kirker, og noget maa der have været om det, da Kongen efter hans Død 1548 lod sine Krav mod Arvingerne falde for de Kirker og Kapeller, han havde nedbrudt, og »for hvad Sten, Kalk, Bly og Tømmer, som han havde brugt til sin Nytte deraf«.

I Tider, hvor Menighederne ofte maatte kæmpe haardt nok for at be-

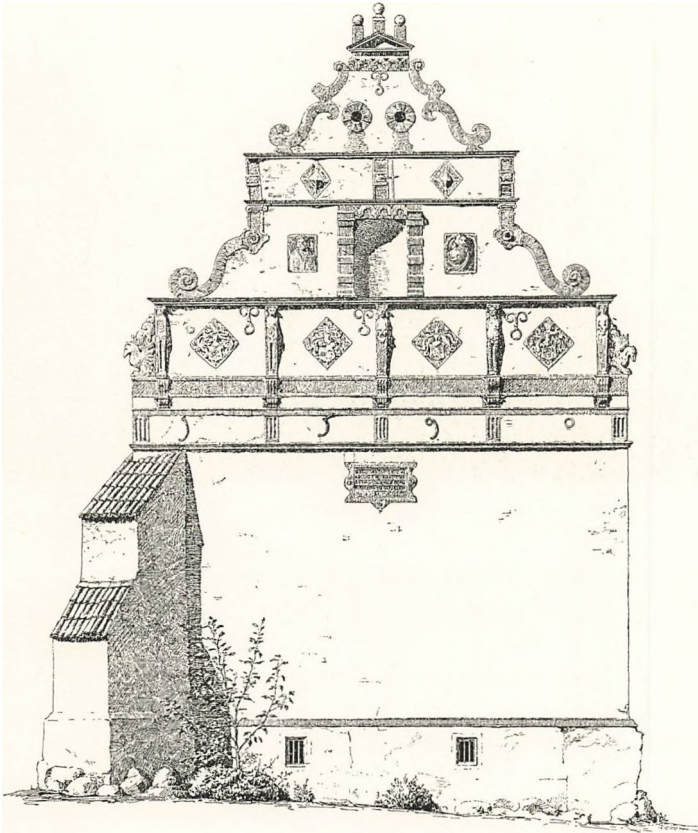

Fig. 112. Valløby Kirkes Østgavl.

vare deres gamle Kirke, vil det kunne forstaas, at Forholdene ikke var gode for Nyanlæg. Det er da ogsaa saare faa Kirker, der byggedes i 16. og 17. Aarhundrede, væsentlig kun paa Smaaøer og Udnæs som Avernakø, Drejø, Aggersø og Omø, Turø, Hirtsholmene og Helnæs eller paa Nyryd som Nykirke ved Angels Nordkyst (1623), tænkt som Kirke for den af Hertug Hans den Yngre planlagte Købstad Nyby, og dens Genbo, Kejnæs paa Als (1616). Uagtet begge disse Kirker altsaa først er rejst et Stykke ind i 17. Aarhundrede, har de dog romansk Grundplan med lige afsluttet Kor og Bjælkeloft. Langt betydeligere end disse gennemgaaende ret

uanselige Bygninger og end de Kirker, der i Hovedstadens Omegn opførtes i Stedet for de under Belejringen 1658—59 ødelagte (Rødovre, Hvidovre, Magleby), er den af Christoffer Valkendorf 1577 opførte Kirke i Svindinge (Fig. 110), den eneste Landsbykirke af virkelig Værd,

Fig. 113. Kippinge Kirke.

Renæssancen har efterladt os. Den Kirke, Mourids Podebusk i Slutningen af 16. Aarh. lod »statelig opbygge« ved sin Gaard Kørup i Nordfyen, blev nemlig nedbrudt 1784, og den i 1547 byggede Kirke i Raklev ved Kalundborg er heltud middelalderlig. Ogsaa Svindinge Kirke har et afgjort gotisk Præg. Gotisk er selve Grundplanen: Et lige afsluttet Rum med Stræbepiller, gotisk er det mægtige Vesttaarn, hvis Saddeltag til Overflod bærer en Tagrytter, sengotisk er endvidere Gavlenes Dekoration med Kamtakker og »romaniserende«, rundbuede, i Etager ordnede Blæn-

dinge. Men her titter den nye Stil dog frem i de Sandstensornamenter, der navnlig paa Vaabehuset er indsatte mellem Blændingerne, og den viser sig ogsaa i Vinduerne, der oprindelig har været afsluttede med en Kurvehanksbue, samt i Hvelvingerne, der af Jacob Madsen med Rette karakteriseres som »vælske«, Tidens almindelige Navn for den nye Stil. Svindinge var Sognekirke for Christoffer Valkendorfs nye Sædegaard

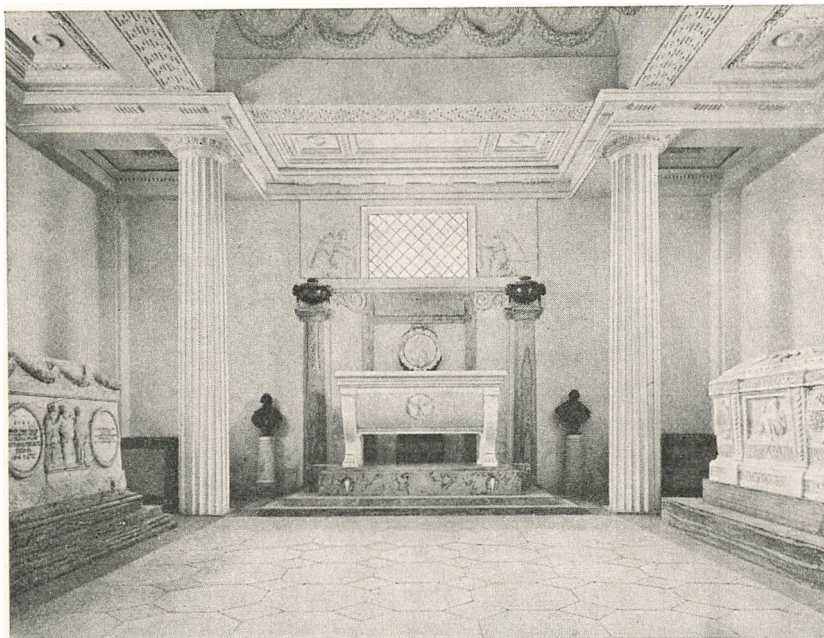

Fig. 114. Moltkernes Gravkapel ved Karise Kirke.

Glorup, og overhovedet er det til Herregaardenes Sognekirker, vi maa ty hen for i Landsbyarkitekturen at finde de bedste Prøver paa Renæssancens Bygningskunst. Den Byggeglæde, der fik Herremændene til at rejse de skønne Afløserne af Middelalderens oftest sikkert grumme uanseelige Gaarde, er aabenbart ogsaa kommen deres Kirker til gode. I Stedet for den gamle, romanske Kvaderstenskirk i Uth opførte den myndige og godskære Fru Karen Gyldenstjerne til Boller en treskibet Murstenskirke, der desværre i ny Tid er bleven omdannet til en »romansk« Basilika. Bregning, Sognekirken til Bregninggaard ved Ringkøbing, blev næsten helt ombygget 1581, og andre blev forlængede eller fik betydelige Udvidelser, saaledes Hesselager, Sandholt-Lyndelse, Valløby og Visborg, alle Sognekirker til Herregaarde af samme Navn, samt Visby, Sognekirke til Trøjborg, Nordslesvigs eneste, nu som Ruin staaende

Renæssanceadelsborg. Hesselager, hvis Kor blev fuldstændig ombygget og forsynet med to Korsfløje, fik Gavle, der ganske svarer til Herregaardens landskendte (Fig. 111), og overhovedet fortrænger Renæssancens Prydformer ofte de gotiske. Kamtakkerne afløses af svungne »vælske« Gavle, lodret delte ved Stave eller murede Pilastre, vandret ved profilerede Baand; undertiden smykkedes de med Sandstensbaand eller som ved den ypperste af dem, Valløby fra 1590, med rig Sandstensarkitektur (Fig. 112). Ofte har Udvidelserne skullet tjene som Lejersted for Herremanden og hans Slægt, hvortil ligeledes ikke sjældent de gamle Kapeller toges i Brug, men ved adskillige Kirker opførtes særskilte Gravkapeller, en Slags Aflosere af de middelalderlige Helgenkapeller, ganske paa samme Maade som i Kirkernes Indre Epitafierne snart traadte i Stedet for de bortfjernede Sidealtre. Eksempler herpaa er Kongsted (1575), Jomfruens Egede (1579), den apsislignende lille Rundbygning ved Tavlov Kirke (1581), Nr. Sandager (1590), Nørup (1621) og Radsted (1616), den stateligste af alle disse Smaabygninger med rigt svungne, sandstensafdækkede Gavle. Undertiden er det dog ogsaa Befolkningens Vækst, der har nødvendiggjort større Tilbygninger som ved Fakse (1638) og Kallehave (1652). Ikke ganske faa Kirker har desuden faaet nye Taarne eller de gamle moderniserede med svungne »vælske« Gavle, snart 2 snart 4 (Horne, Vindinge), der forudsætter et Midtspir, saaledes som det da ogsaa findes paa Horne. Navnlig Herregaardslandet Fyen indtager i saa Henseende en fremskudt Plads: Nørre Lyndelse (1584), V. Aaby (1591), Aastrup (1594), Skeby (1595), Stenstrup (1609), Ringe (1614). Paa Sjælland kan nævnes Ølsted og Skævinge, hvis Gavle meget minder om Slingerups, men dog er en god Snes Aar yngre, samt fra Aar 1700 Skibby, endnu helt middelalderlig kamtakket. I Jylland er der Aalum, Fussingøs Sognekirke, hvor Murene har en ejendommelig, om østfyensk Herregaardsarkitektur mindende Kvadring, og de to enestaaende ottekantede Taarne paa Astrup (1542) og Sdr. Kongerslev i Himmerland. Antagelig skyldes de begge Villestrups Bygherre, Axel Juel, der ligeledes har opført Vaabenhuset ved Astrup Kirke, hvis Portal er stærkt paavirket af nordtysk Murstensarkitektur fra Overgangen mellem Middelalder og Renæssance. Astruptaarnet har senere faaet et Spir, der dog langt fra kan maale sig med de stolte Spir paa flere lolland-falsterske Kirker: Kippinge (Fig. 113), Gedesby (nedrevet), Radsted (1621), alle ligesom Nysted Bykirkes 1649—51 opførte Spir i Renæssancekarakter, medens derimod Landet og Magleby paa Stevns (1592) har gotiserende Spir.

Selvom Rækken af Renæssancebygninger kunde udvides betydelig, bliver Summen dog kun ringe i Sammenligning med Sengotikens Mangfoldighed. Det allermeste tilhører ovenikøbet Tiden før 1630, jo længere

vi kommer ned i Aarhundredet, jo mere ebber Virksomheden ud, utvivlsomt en Følge af den synkende Nationalvelstand. Maalt med den næste Perodes Arbejder er det dog al Ære værd. Thi hvad der byggedes af virkelig Betydning i 18. Aarhundrede, er snart sagt. Enkelte Steder som Krarup og Viby afløstes de gamle, fritstaaende Klokketaarne af Taarne eller Smaaspir, og af og til opførtes eller indrettedes der endnu Grav-

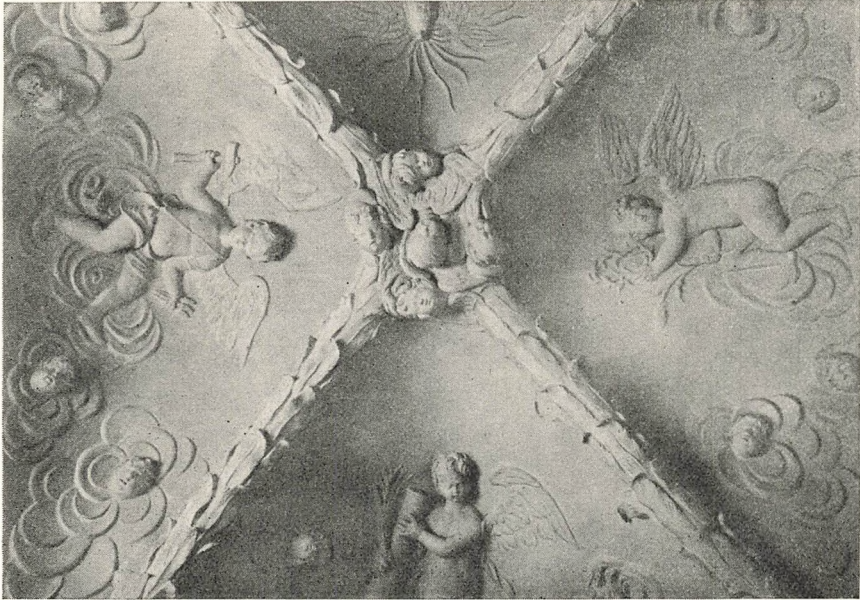

Fig. 115. Korhvelving fra Hørning Kirke.

kapeller. Rokokoen er saaledes repræsenteret ved det smukke, lille Barnerske Gravkapel ved Rudsvedby og et Kapel ved Højbjerg, medens vor Bygningskunsts ypperste Mester, Harsdorff 1766 ff. byggede Moltkernes Kapel ved Karise Kirke (Fig. 114), hvis skønne Indre forsoner med, at dets Ydre unægtelig ikke klæder den lille, senromanske Murstenskirke. Det samtidige Eichstedtske Gravkapel under Taarnet ved Ringe er derimod med Urette henført til ham¹). Den Modernisering af ældre Kirker, hvorpaa der fra den foregaaende Tid er anført en Del Eksempler, møder vi ogsaa af og til. Taarnet paa Vedelsborgs Sognekirke, Husby, har saaledes faaet et stateligt, senbarokt Ydre med Kuppelspir, ligesom flere jyske Kirker fik lave, løgformede Spir. Koret i Hammel Kirke ved Frijsenborg udstyredes i Rokokostil, og i Hørning Kirke ved Randers smykkedes Hvælvingerne med pragtfulde, senbarokke Stukdekorationer (Fig. 115). Skulde nogen Enkeltmand nævnes, maatte det

være den rige og kunstinteresserede Horsenskøbmand og Godsejer Gerhard de Lichtenberg, det Lichtenbergske Palæes Bygherre. Han viste sig meget rundhaandet overfor de talrige Kirker, der efterhaanden kom i hans Eje. Ikke blot udstyredes de med nyt Inventar, men den gamle middelalderlige Kærne fremtraadte ved flere i en stærkt fornyet Klædning, saaledes Nørup (Fig. 116) og Bredsten i Vejleegnen, der begge fik

Fig. 116. Nørup Kirke.

Spir¹). Af ikke ringe Betydning for Helhedsvirkningen var det, at paa adskillige Kirker blev Østgavlen nedrevet og erstattet med et afvalmet Tag. Af nyt rejstes der i 18. Aarh. vist kun syv Kirker: Hatting ved Horsens (1787), hvor Taarnet dog er gammelt, Fiskerkirkerne i Hornbæk (1737) og Gilleleje (1746), Manø (1727), Sønderho og Nordby paa Fanø (1782 og 1786) og den af Philip de Lange 1741 tegnede Damsholte paa Møen (Fig. 117). Til Kirken, hvis Plan og Facader helt afviger fra det vanlige, føjedes senere det klassiskrene Calmette'ske Gravkapel.

Der var dog et Sted indenfor det danske Rige, men ganske vist udenfor den danske Folkegrund, hvor der netop i 18. Aarh. udfoldedes en ikke ringe Byggevirksomhed, nemlig i Sydslesvig og først og fremmest i Nordfrisland. Paa Grund af Landvinding ved Inddigning fik saaledes alene i Bøking Herred Fartoft, Niebøl og Dagebøl nye Kirker (1703, 1721, 1731),

medens Lindholm, Dedsbøl og Risum forlængedes mod Øst. I Nabolaget blev Aventoft og navnlig Langhorn ombygget; i Emsbøl rejstes 1768 en ny Kirke, ligesom flere af Halligerne fik Smaakirker (Langenæs 1725, Oland 1769, Grøde 1779). Alle disse Nybygninger er kullede og saare simple. De er opførte af røde Tegl, har rektangulær Grundplan, glatte Gavle prydede med »Trekantsmuring« og Stenkugler i Toppen og ved

Fig. 117. Damsholte Kirke.

Gavlfoden, store rund- eller fladrundbuede Vinduer med en eller flere retvinklede Fals og stundom en Rundstav over Stikket. Større Interesse har den helt gotisk virkende Kirke i Bergenhusen i Stapelholm (1713) med stemningsfuldt og velbevaret Interiør samt Nørs statelige Sognekirke Krusendorf i Dänischwold fra 1733. Et smukt Eksempel paa Louis XVI-Arkitektur er det Indre af Herregaardskirken Gelting i Angel, hvor den gotiske Kirke blev næsten fuldstændig ombygget 1793 og fik en rig jonisk Pilasterdekoration.

Vi føres gennem den over til Nyklassicismen. Allerede fra Aarhundredets Slutning er Dreslette paa Vestfyen (1787) og Kæng ved Vordingborg (1792) ejendommelige og herhjemme enestaaende Eksempler paa, hvorledes romanske Kirker omdannes i klassicerende Stil med en antikiserende Portal og Taarnkuppel. Ved selvstændige Værker er Stilen paa et noget mere fremrykket Trin repræsenteret mellem vore Landsby-

kirker ved Hørsholm (Fig. 118) (1820—22) og Vonsild (1824—25), der begge skyldes Tidens Førstemand, Frue Kirkes berømte Bygmester C. F. Hansen. De Par Landsbykirker, der ellers byggedes i Aarhundredets første Halvdel som Erstatning for ældre, der var ødelagte af Krig (Anholt) eller Naturbegivenheder (Agger), eller paa Smaaøer som Nyord, Aggersø og Omø er det næppe Umagen værd at nævne. Noget efter Aarhun-

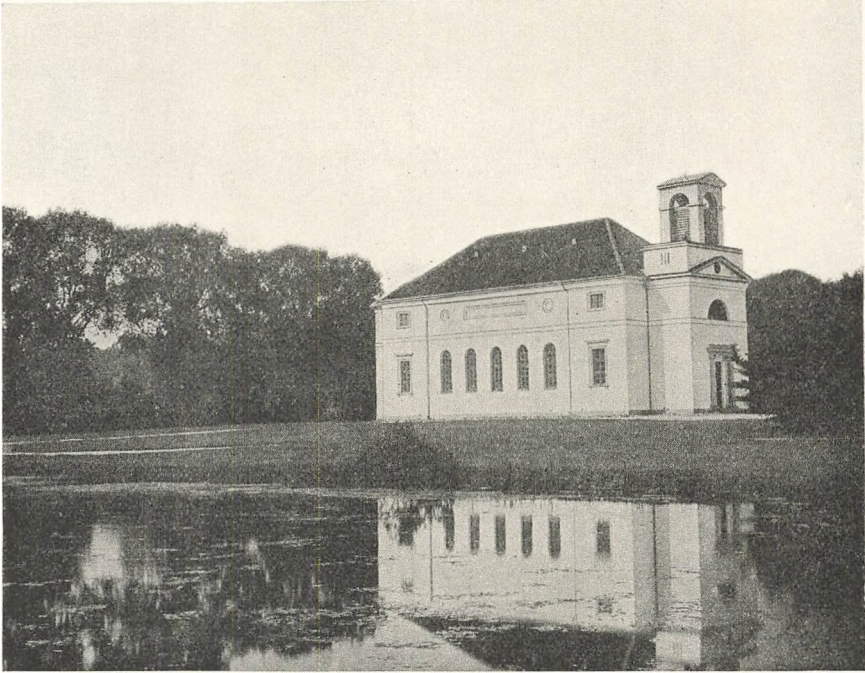

Fig. 118. Hørsholm Kirke.

dredets Midte indledes derimod en ny Byggevirksomhed, der voksede fra Aarti til Aarti, fremskyndet dels af Befolkningens naturlige Tilvækst og den Forskydning, der var en Følge af de nye Samfærdselsmidler (Stationsbyerne), dels af det stærkere religiøse Liv, Grundtvigianismen og Indre Mission havde vakt. Omkring 70 gamle Kirker ombyggedes, og talrige nye Filialkirker samt Fri- og Valgmenighedskirker rejste sig rundt om i Landet.

Om adskillige af disse Kirker og navnlig da om de første Forsøg gælder det, at jo mindre man taler om dem, jo bedre er det. I Tidens Løb har man dog mere og mere søgt at arbejde sig ind i vor egen gamle Arkitektur og stræbt at forme det nye i det gamles Aand, og mindre paa Landet end i Hovedstaden er der af Arkitekter som Martin Borch (Andreaskirken),

A. Clemmensen (Immanuelskirken), Martin Nyrop (Eliaskirken) og P. V. Jensen Klint (Grundtvigskirken) skabt en Række Kirker, der stadig vil hævde sig som god og lødig Kunst. Ligesom de talrige nye Kirker paa Landet og i Stationsbyerne — onde som gode — er de historisk prægede, bygger mer eller mindre paa de to middelalderlige Stilarter. Men i den sidste Snes Aar er adskillige Arkitekter gaaet bort herfra og har søgt at bringe vor Tids Kirker i Forbindelse med de Idéer, der præger vor Tids verdslige Bygningskunst. Paa Landet vil disse i og for sig rigtige og sunde Bestræbelser foreløbig sikkert møde en strid Modvind. Den Konservatisme, der jo ogsaa ved Overgangen fra Middelalder til Renæssance gjorde sig gældende paa dette Punkt, præger ganske forstaaelig i høj Grad Landbefolkningen, der jo nok foreløbig vil se paa »den nye Stils« Kirker paa samme Maade, som Møenboerne i sin Tid sikkert saa paa Philip de Langes Damsholte, og foretrække det gamle og velkendte. Blot Skade, at Taarne og Kamtakker, Blændinger og spidsbuede Vinduer nu engang ikke er nok til at skabe en »rigtig dansk Landsbykirke«. Altfor ofte maa man overfor disse Efterligninger mindes en gammel Arkitekts Ord: Jomfruen mangler!

Hellere end i Enkelthederne at gennemgaa denne ikke altid lige lystelige Mangfoldighed, vil vi til Slutning dvæle lidt ved den Skæbne, vore gamle Kirkebygninger har haft gennem Tiderne, og den Omsorg, de skiftende Slægter har vist for deres Bevaring.

Alt i Middelalderen laa Tilsynet med Kirkerne i Provsternes Haand. medens hver Kirke havde sin Værge eller sine Værger, der f. Eks. nævnes i talrige Klokkeindskrifter. Allerede Sjællands første lutherske Biskop, Peder Plade, indleder sin bekendte »Visitatsbog« med et Afsnit om Kirkeværgernes Pligter, men faste Lovregler fik man først under Christian IV. En Forordning fra 1621 om Kirkernes Indkomst og Bygning bestemmer, at fremfor alt skal Kirkens »Mur, Tag, Døre, Vinduer, Loftte eller Hvællinger holdes ved Lige, og før end saadan sket er, ingen anden Bekostning paa Kirkens Vegne anvendes.« Aarlige Visitatser indførtes 1634, og skete dette end fornemmelig paa Grund af »den store Grovhed, som findes iblandt Ungdommen paa Landsbyerne udi deres Saligheds Børnelærdom,« paalagdes det dog samtidig Provsterne at gøre Patronerne opmærksom paa Kirkernes Bygfældighed. Den saakaldte »Store Reces« af 1643, en Kodifikation af tidligere Tidens spredte Lovgivning, indeholder talrige Bestemmelser om Kirkernes Bygning og indførte desuden et fast aarligt Syn, hvilket fik saameget større Betydning, som Ordningen uforandret optoges i Christian V's Danske Lov. Det paabødes her, at naar Provsten aarlig visiterede Kirken, skulde han forfare, hvad Brøst der

var paa dens Bygning, og lade optage et Syn derover af Præsten og 4 vederhæftige Sognemænd.

Paa disse Bestemmelser levede man videre indtil Begyndelsen af forrige Aarhundrede, men Tilstanden maa da være bleven for slem. I en Mindetale fra 1764 over den nysnævnte Gerh. de Lichtenberg tilraaber Taleren de »uværdige Kirkeejere«: »Hældende Taarne, aabne og halvt afblæste Tage, revnede Hvælvinger eller Lofte, oprevne Gulve, Afdelinger lignende mere Baase end Kirkestole vidne om Eders altfor skammelige Gerrighed.« Er der end heri en Del Smiger for den Afdøde, foreligger der dog tilstrækkelige Vidnesbyrd om, at det stod ilde til. Det er en sjælden Undtagelse, hedder det i en Indberetning fra 1799, »naar en Kirke har et efter sin Bestemmelse fuldstændig anstændigt Udseende«; de forfaldt og forvandlede efter en Provst drastiske Udtryk til »Hø- og Hakkelsesmagasiner«. Provsterne var naturligvis ikke mere bygningskyndige, end Folk er flest, og det samme gjaldt om de af Sognemændene valgte Synsmænd, der tilmed ofte, efter hvad der paastodes, »skjule omhyggeligen de Brøstfældigheder, som findes ved« Kirken, enten for at være Patronerne til Vilje eller spare Menigheden for Udgifter, naar denne selv ejede Kirken. Et Kancellireskript af 19. Novbr. 1802, af hvis Forarbejder de anførte Citater er hentede, erstattede dem derfor med tvende »uvildige Mænd«, en Tømrer- og en Murmester, der udnævntes af Herredsfogeden, og paabød tillige, at Synene skulde indføres i en Embedsbog, gennemførte med andre Ord den Ordning, der i store Træk gælder den Dag i Dag.

I første Række stod Kirkernes daværende slette Tilstand sikkert i nøje Forbindelse med deres usle økonomiske Kaar. Paa faa Undtagelser nær var — og er — de ludfattige. Reformationen havde gjort Slut paa den rige Indtægt, de havde haft gennem Sjølemesserne, og samtidig inddrog Staten deres Jordegods. Tilbage blev da kun den Tredjedel af Tienden, der fra gammel Tid var tillagt dem. Det blev her af skæbnesvanger Betydning, at Kirkerne efterhaanden gik over i Privateje, idet Kronen, der havde Patronatsretten til det langt overvejende Flertal, dels bortskænkede, dels og navnlig solgte denne og den dermed følgende Tiende. Endnu de første Enevoldskonger holdt igen. Et Forslag om Likvidering af en Kreditors Fordringer gennem Overdragelse af Patronatsrettigheder fik saaledes den karakteristiske Paategning af Christian V: »Lad mig Kirkerne uplukket«. Men ved de store Krongodssalg i 18. Aarh. blev alle Sluser aabnede. Kirkerne gik i stor Stil over til at blive en Handelsvare, og at Skøderne paabød Patronerne at holde dem »ved Magt og lige«, tog man sig grumme let.

Men hertil kom naturligvis endvidere, at den almene Interesse for

Kirkerne som historiske Mindesmærker var minimal, for at bruge et mildt Udtryk. Om man er gaaet saa vidt hos os som i Lund, hvor Krypten var bleven overladt Professorerne til Flæskeskælder, skal lades usagt, men vi har saavist Synder nok paa vor Samvittighed.

Reskriptet af 1802 var helt igennem et Barn af den store Reformtids Lovgivning og tager, som man kunde vente, udelukkende Sigte paa de praktiske Forhold. Kirkerne er for det alene Bygninger til gudstjenestelig Brug, ikke tillige historiske Fortidsminder. Erkendelsen heraf var forbeholdt Romantiken med dens stærke Fremhæven af det historiske og nationale, og den Mand, der her blev den banebrydende, var Kunsthistorikeren N. L. Høyen (1798—1870). Ved de Rejser, han omkring 1830 foretog i hele det daværende danske Monarki, lagdes Grunden til den danske Bygningskunsts Historie, og endnu den Dag i Dag er hans i Nationalmuseet bevarede Notebøger fra disse Rejser en Kilde, hvortil man ofte og gjerne tyer. Gennem hele sit Liv bevarede han en brændende Kærlighed til vore gamle Kirker, og ved sine Skrifter og Foredrag paa det i 1849 stiftede Kirkehistoriske Selskabs Møder rundt om i Landet viste han, hvilken Skat vi besidder i dem. Høyen var Nyrødderen, Pioneren. Hans Arbejde fortsattes og uddybedes af hans Elev, Pastor J. Helms (1824—1906), samt af de to Arkitekter J. B. Løffler (1843—1904) og den altfor tidlig afdøde O. V. Koch (1852—1902).

Men Høyen var ikke blot Videnskabsmand. Selvom det ikke dokumentarisk lader sig bevise, er der ingen Tvivl om, at han har haft stor Indflydelse paa den af hans nære Ven Monrad i 1861 gennemførte Lov om Kirkesyn.

Denne indtil 1922 gældende Lov bevarede Ordningen fra 1802, saaledes at det aarlige Syn foretoges af Provsten i Forbindelse med en Murer og Tømrer. Men jævnsides med dette ordinære, egentlig rent haandværksmæssige Syn skabte den mere sagkyndige »Særlige Syn«, dels ekstraordinære, naar der ved en Kirke skulde foretages saadanne Arbejder, at Ministeriet skønnede, at de oversteg Provstesynenes Kompetence, dels faste, nedsatte en Gang for alle for Domkirkerne og andre »fortrinlig vigtige« Kirker, som det hedder i Loven. Stærkest kommer den ændrede Opfattelse af Kirkerne frem i en Bestemmelse om, at Kirkebygningen saavidt gørligt skal vedligeholdes i Overensstemmelse med »dens oprindelige Stil«, og at der efter Ævne skal arbejdes hen til, »at den føres tilbage til samme Stil«.

I Praksis viste Regeringen og Rigsdagen deres stigende Interesse ved meget rundhaandede Restaureringsbevillinger, der ikke blot kom de store Kirker til Gode. Saaledes er de mærkelige Landsbykirker i Hee, Skarpsalling, Bjernede og Tveje-Merløse bleven restaurerede paa offent-

lig Bekostning under Ledelse af H. B. Storck, dengang ubestridt vor Førstemand paa dette vanskelige Felt, og hvor utidig følgestrængt han end kunde lægge den rent historiske Betragtning til Grund for sine Restaurationer — f. Eks. ved Bjernede — alligevel et Hoved højere end sine samtidige Fæller mod Nord som mod Syd.

Kirkesynsloven af 1861 har utvivlsomt haft megen Betydning for Kirkernes rent bygningsmæssige Bevaring og Vedligeholdelse. Derimod har den i kunstnerisk og historisk Henseende ikke virket fuldt tilfredsstillende. At den ovenfor anførte Bestemmelse om Tilbageførelse til den »oprindelige Stil« ikke altid har været til Baade, er en Sag for sig, og det var kun godt, at den ikke optoges i den nugældende Lov. Kan man end beklage, at meget værdifuldt gammelt har maattet vige Pladsen for misforstaaet »Middelalder«, maa man dog huske, at Bestemmelsen nøje gengav de Tanker, der laa til Grund for Tidens Restaurationer. »Tilbageførelsen« var dengang god Latin, medens man nuomstunder har Blikket mere aabent for, at ogsaa det senere tilkomne har sin Betydning, og maaske som en naturlig Reaktion mod det foregaaende Slægtleds Opfattelse er tilbøjelig til at gaa for vidt i sin Bevaringslyst. Blot fordi noget er gammelt, behøver det jo i og for sig ikke at fortjene at bevares!

Hovedfejlen laa derimod i, at Provstesynene ikke var og efter deres hele Sammensætning ikke kunde være i Besiddelse af den tilstrækkelige Sagskundskab paa dette Omraade. Ved en Række fortræffelige Cirkulærer søgte Kirkeministeriet at raade Bod herpaa og anviste Synene sagkyndig Bistand: De kgl. Bygningsinspektører for selve Bygningernes, Nationalmuseets 2. Afdeling for Inventarets og Kalkmaleriernes Vedkommende. Meget er sikkert vundet herved, men helt godt blev det nu alligevel ikke. Hvad skal man f. Eks. sige til, at det sentmiddelalderlige, toskibede Kirkerum i Borup faa Mil fra København i 1880—82 uden videre forvandlede til en Mellemting mellem en Forsamlings- og Gymnastiksal med Jærndragere, gipset Loft og cementeret Gulv, uagtet et Cirkulære af 17. Januar 1878 paalagde Provsterne, »hvor der kunde blive Spørgsmaal om betydeligere Foretagender«, at henvende sig til Ministeriet, »for at den kgl. Bygningsinspektør kan komme til at ytre sig om Sagen.« Og saa hedder det tilmed Aaret efter i Synsprotokollen: »Kirkens indvendige Restauration er fuldendt paa tilfredsstillende Maade«!¹⁾

Den nye Kirkesynslov af 30. Juni 1922 understregede yderligere sin Forgængers Opfattelse af Kirkerne som historiske Mindesmærker, der i Mellemtiden havde vundet almindelig Hævd. Rent organisatorisk betød den derimod en ret kraftig Ændring af den tidligere Ordning, idet der indskødes et nyt Led, Menighedsraadene, forøvrigt en ret naturlig

Følge af den Betydning, disse havde faaet. De skulde for Fremtiden vaage over Kirkernes Vedligeholdelse paa Tag og Fag og én Gang aarlig i Forbindelse med en bygningskyndig Mand foretage et »fuldstændigt Eftersyn« af Kirkebygningen, hvorimod Provstesynd kun skal afholdes hvert tredje Aar. »Udsættelser af rent kunstnerisk Art« maa dog kun finde Sted ved denne Lejlighed, og de af Menighedsraadet foretagne Udsættelser skal indsendes til Provstiudvalget, der, »hvis Sagens Beskaffenhed kræver det«, kan forelægge dem for Ministeriet. Som almindelig Regel fastsloges det nemlig, at ingen »Ombygning eller Forandring ved Kirkebygningen eller dens Tilbehør« maa finde Sted uden Ministeriets Tilladelse, der lader de nødvendige Undersøgelser foretage af sine Konsulenter, de kgl. Bygningsinspektører og Nationalmuseet. Denne i Almindelighed holdte Bestemmelse uddybedes i Enkelthederne ved et meget vigtigt Supplement til Loven, den kgl. Anordning af 14. Maj 1923, der bl. a. paa Grundlag af de ovenfor omtalte Cirkulærer gav meget detaljerede Anvisninger og Regeler for snart sagt alle forekommende Enkeltilfælde¹⁾.

I og for sig skulde saavel Kirkerne som deres Udstyr være fuldtud beskyttede ved denne Lovgivning, men alligevel er dette ikke Tilfældet. Navnlig i Begyndelsen var det aabenbart ikke rigtig gaaet op for Folk, at det gamle Ord: »Lov er Lov, og Lov skal holdes« ogsaa gjaldt paa dette Omraade, saaledes at Ministeriet endogsaa ved et Cirkulære maatte indskærpe, at Arbejder, hvortil dets Tilladelse krævedes, ikke maatte paabegyndes, før denne forelaa. Men rent bortset herfra, er der et andet Punkt, hvor Skoen trykker. Selv tilsyneladende ubetydelige Indgreb og Ændringer paa en gammel Kirke kan forringe dennes Værdi som Mindesmærke og udlette værdifulde Spor af dens Historie. Og netop paa dette Punkt syndes der ofte, ikke af ond Vilje, men af Uvidenhed. Kun undtagelsesvis sidder nemlig Synets bygningskyndige Mand inde med historisk eller arkæologisk Viden om Kirkebygningerne. Og bedre staar det som oftest heller ikke til med Provst og Præst, af den gode Grund at de hidtil ikke har faaet nogensomhelst Vejledning paa dette Omraade.

Selvom der i nogen Grad raades Bod herpaa ved det Kursus om Kirkerne som historiske Mindesmærker, der nu endelig er bleven et fast Led i de vordende Præsters Uddannelse, og selvom der baade hos Præster og Menighedsraad er en stigende Interesse for de gamle Kirker, er der dog langt igen, før disse ærværdige Mindesmærker kan betragtes som helt sikrede. Hvad det stadig skorter paa er nemlig ikke Love og Anordninger — her kan man sikkert ikke naa meget længere — men en paa sagkyndig Undersøgelse paa Stedet bygget Vejledning og Tilsyn.

LITTERATUROVERSIGT OG HENVISNINGER

Af Middelalderens kirkelige Bygningskunst foreligger en solid og ret indgaaende Behandling i Fr. Becketts *Danmarks Kunst* I—II. Kbh. 1924—26. For den romanske Tids Vedkommende har dog Løfflers 1883 udgivne *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder* stadig bevaret sin Betydning. En kortfattet Redegørelse er givet af Vilh. Lorenzen i det store Samleværk *Nordisk Kultur*. Kortfattede Beskrivelser af samtlige Kirker med Litteraturhenvisninger i »Trap« 4. Udg. Udførlige haandskrevne Beskrivelser med Fotografier og Opmaalinger af en meget betydelig Del af Kirkerne findes i Nationalmuseet som Forarbejder til en Inventarisering af samtlige Kirker: *Danmarks Kirker* (D. K.), af hvilket foreløbig Præstø, Sorø og Thisted Amter er udkommet. Foruden Beskrivelser af de enkelte Kirker giver det en kunsthistorisk Oversigt over Materialet fra hvert Amt, Bygninger saavel som Inventar. For Sønderjyllands Vedkommende foreligger et lignende, men langt mere kortfattet Inventarværk i Haptops *Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein* I—III. Kiel. 1887—89, jfr. det 1924 udgivne 5. Bind *Geschichte und Art der Baukunst im Herzogtum Schleswig*. En Nyinventarisering paabegyndtes 1935 af E. Sauer mann: *Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein*. For Skaane maa indtil videre henvises til Brunius, *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund. 1850, samt til Monica Rydbecks to værdifulde Skrifter: *Skånes stenmästare före 1200*. Lund 1936 og *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor*. Lund. 1943. Talrige Afhandlinger vedrørende Kirkebygningerne og deres Udstyr findes i *Aarbøger (Annaler) for nordisk Oldkyndighed og Historie* (her forkortet til *Aarbøger*) samt i *Architekten*. Opmaalinger i *Tegninger af ældre nordisk Architektur*, Blade udgivne af Foreningen af 3. Decbr. og i de store, af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet udgivne Folioværker, der nævnes under Enkelthenvi sningerne. Her skal blot fremhæves Jacob Helms, *Danske Tufstens-Kirker*. Kbh. 1894, det eneste af disse Værker, hvor Opmaalingerne er ledsagede af en fuldtud videnskabelig Tekst, der giver langt mere end Titlen lover, og i Virkeligheden er en hel Udsigt over vor romanske Kirkebygningskunst.

- S. 9. ¹⁾ Om Kirketallet og nedrevne Kirker: Forf. i *Architekten* XX, 197 f. Jfr. W. Scharling, *Kirketallet og Folketallet i Danmark*. (Historisk Tidsskrift 6. R. II, 264 f.) og A. D. Jørgensen, *Sognetallet i Jylland i Middelalderen*. (Sstds. S. 634 f.)

- 2) Jfr. Kornerup, Om den tidlige Middelalders Trækirker i Danmark. (Aarbøger 1869 S. 185).
- S. 10. 1) Om danske Stavkirker: Henry Petersen, Bygningslevninger af Træ fra Danmarks tidlige Middelalder. (Aarbøger 1894 S. 377 f.). Hovedværket er Ekhoft, Svenska stavkyrkor. Stockholm. 1914—16, der ogsaa behandler de danske Stavkirkerester.
- S. 12. 1) St. Jørgensbjerg: Løffler, Sjællands Stiftslandsbykirker. Kbh. 1880. Folio. S. 18 f. T. 24—25 og D. K. København A. S. 98 f.
- S. 14. 1) Mester Jakob Madsens Visitatsbog. Udg. af A. Crone. Odense. 1853.
- S. 15. 1) Gellerup: H. Storck, Jydske Granitkirker. Kbh. 1903. Folio. S. 5. T. 20—24.
- S. 16. 1) St. Ib: Sjællands Stiftslandsbykirker. S. 15. T. 26 og D. K. Kbh. A. S. 47 f.
2) Jfr. C. G. Schultz, Nogle tidligromanske Landsbykirker i Aarbøger 1934 S. 194 f., der behandler saavel Asfærg og Virring som de to sjællandske Kirker.
- S. 17. 1) Hovedindlæggene er J. Helms Indledning til »Sallinglands Kirker. Rødding Herred« (1884). V. Kochs Indledning til »Sallinglands Kirker. Nørre Herred« (1893). Helms, Til Belysning af en Kritik (1894). (Danske Tufstenskirker S. 117 f.). Kochs Gensvar i Aarbøger 1895 S. 179 f.; Løffler, Fra hvilken Tid skriver Hovedmassen af vore Brudstenskirkers sig? (Hist. Tidsskr. 6 R. V, 411 f.; Helms Replik steds. S. 739 f.; Løfflers Gensvar steds. VI, 519). Uldall, De jydske Granitkirkers Alder. (Aarbøger 1896 S. 197 f.). Medens Koch og Løffler henfører Hovedmassen af Kirkerne til 12. Aarh., er Helms og navnlig Uldall stemt for at henlægge dem til 13. Aarh. — Om Opførelsestiden for Borrie Kapel i Skaane, der har spillet en stor Rolle i Diskussionen, jfr. Historisk tidsskrift för Skåneland III, 226 f.
- S. 18. 1) Jfr. O. Rydbeck, Knut den heliges Laurentiuskyrka. (Medd. från Lunds Univ. hist. Museum 1942). S. 79 ff.
- S. 20. 1) D. K. Sorø A. S. 352.
- S. 21. 1) Jfr. P. Nørlund, Stormandstyper fra Valdemarstiden. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935 S. 1—25).
- S. 23. 1) Jfr. Henrik Pedersen i Hist. Tidsskrift 8. R. VI, 34.
2) Jfr. Monica Rydbeck, Skånes stenmästare. S. 166 ff. og S. 200 ff.
3) J. Roosval, Studier i Danmark. Sthm. 1918 S. 100 ff. og Forf.s Danmarks middelalderlige Døbefonte. Kbh. 1941. S. 203 f.
- S. 24. 1) Jfr. om de med Runer signerede Arbejder Lis Jacobsen og Erik Moltke, Danmarks Runeindskrifter. Kbh. 1942. Tekstbind S. 795—96.
2) Sophus Müller, Nogle Billeder af Bygmestre ved romanske Kirker. (Aarbøger 1888 S. 94 f.).
- S. 28. 1) Om Sønderjylland henvises en Gang for alle til Forf.s Afhandling »Sønderjyllands middelalderlige Landsbykirker« i Aarbøger 1914 S. 95 f., hvor der ogsaa gøres Rede for Forbindelsen mellem Fyen og Sønderjylland.
- S. 30. 1) Jfr. Forf. i Aarbøger 1914 S. 162 f.
2) Koch, Kridtstensformationens Stenarter i danske Kirker. (Aarbøger 1899 S. 170 f.).
- S. 31. 1) Jfr. H. Storck, Grenaaegnets Kridtstenskirkers. Kbh. 1896. Folio.
- S. 32. 1) Jfr. Kornerup i Aarbøger 1870 S. 145 og Helms i næste Note anf. Værk S. 106 f.
- S. 33. 1) Jfr. Helms, Danske Tufstens-Kirker. Kbh. 1894. Folio.

- S. 34. ¹⁾ Jfr. Uldall, De jyske Granitkirkers Alder i Aarbøger 1896 S. 197 f.
²⁾ Mogens Clemmensen, Slægtskab mellem lombardisk og dansk Teglstensarkitektur i Aarbøger 1922 S. 267 f. Jfr. desuden Stiehl, Der Backsteinbau romanischer Zeit besonders in Oberitalien und Norddeutschland. Leipzig. 1898 og Löffler, Aldersbestemmelser i vor romanske Teglstensarkitektur. (Aarbøger 1898 S. 1 f.). Jfr. f. ø. Anm. 2 S. 92.
- S. 36. ¹⁾ Den saakaldte »Falsterliste« kan ikke, som antaget i 1. Udg., stamme fra o. 1230, men maa være en Del yngre. Jfr. Kr. Erslev i Historisk Tidsskr. 4. R. V, 86 f. og E. Kromann, Kong Valdemars Jordebog. Kbh. 1936. S. 61.
²⁾ R. Mortensen, En middelalderlig Teglovn. (Vejle Amts Aarbøger 1916). — Paa Grundlag af C. M. Smidts Undersøgelser af en Teglovn i Lindeballe.
- S. 37. ¹⁾ Jfr. H. Ødum i »Naturens Verden« 1938 S. 193 f.
- S. 40. ¹⁾ Jfr. Forf. i Aarbøger 1914 S. 168 f.
- S. 41. ¹⁾ Mogens Clemmensen, Udvendig Murbemaling i Renæssancetiden. (Architekten XX, 428 f.).
- S. 42. ¹⁾ Af Erik Lundberg i Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. Sthm. 1940. S. 202 f. jfr. S. 235 f.
- S. 43. ¹⁾ Om irsk og engelsk Indflydelse jfr. V. Koch i Aarbøger 1895 S. 229 f. og Schultz' i Anm. 2. S. 16 anførte Afhandling i Aarbøger for 1934 samt D. K. Tisted A. S. 1064—65.
- S. 44. ¹⁾ Aakirkeby: Bornholms ældgamle Kirkebygninger. Kbh. 1878. Folio. S. 13. T. 31—35. — Ø. Marie: A. Clemmensen, Øster Marie Kirke. Kbh. 1894 og C. M. Smidt i Aarbøger 1940 S. 83 f.
- S. 45. ¹⁾ Skarpsalling: Kornerup i Aarbøger 1867 S. 145 f. og Jyske Kvaderstenskirker S. 7. T. 31—35. — Tamdrup: Löffler i Aarbøger 1881 S. 69 f. — Starup: Schleswig-holstein. Kunstkalender 1918—19 S. 38 f. — Spjellerup: D. K. Præstø A. S. 494 f.
- S. 46. ¹⁾ Jfr. D. K. Sorø A. S. 1202—10 og Tisted A. S. 1046 f.
²⁾ Jfr. herom Thorv. Köhl i Architekten XIX, 300 f.
- S. 49. ¹⁾ Jfr. W. Anderson, Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn. Lund. 1926.
- S. 50. ¹⁾ Kornerup, Gamle danske Landsbykirker med Tvillingtaarne. Aarbøger 1869 S. 13 f.
²⁾ Forf. i Aarbøger 1907 S. 45 f.
- S. 52. ¹⁾ Haupt, Wehrkirchen in den Elbherzogtümern. (Zeitschr. f. schleswig-holstein. Gesch. XXXII, 223 f.).
- S. 54. ¹⁾ O. Blom, Befæstede Kirker i Danmark. (Aarbøger 1895 S. 1 f.). Ekhoft, Om kyrkornas forna egenskab af försvarsverk. (Aarbøger 1899 S. 19 f.). Löffler og Mackeprang i Aarbøger 1902 S. 37 f. Jfr. desuden Haupts ovennævnte Afhandling og Fröléns i Anm. 1 S. 56 anf. Bog om Rundkirkerne.
²⁾ Jfr. Chr. Ax. Jensen, Lillehedinge, Storehedinge og Karise. (Aarbøger 1918 S. 1 f.).
³⁾ Ledøje: Ussing, Ledøje Kirke og de tyske Dobbeltkapeller. (Universitetets Festskrift 1879).
- S. 55. ¹⁾ Jfr. Claudi Hansen i Arkiv og Museum V, 423 f. og Aage Mathiesen i Aarbøger 1902 S. 54 f.
²⁾ De bornholmske Taarne, jfr. Bornholms ældgamle Kirkebygninger og C. M. Smidt i Aarbøger 1940 S. 99 f.

- S. 56. ¹⁾ Hovedværket om Rundkirkerne saavel de bornholmske som de øvrige danske er Frölén, Nordens befästa rundkyrkor I—II. Sthm. 1910—11. Jfr. desuden Ewert Wrangel i Tidskr. för konstvetenskap 1933 og Torsten Mårtensson, Borg och rundkyrkor. (Rig 1936 S. 255 f.), jfr. C. M. Smidt i Aarbøger 1934 S. 261 ff. Af de bornholmske findes Opmaalinger i Bornholms ældgamle Kirkebygninger, af Bjernede i Sorø Akademis Landsbykirker, af Thorsager i Danske Teglstenskirker, af Himlingøje i D. K. Præstø A. S. 340 f.
- S. 57. ¹⁾ Jfr. C. M. Smidt i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark« 1935 S. 59 f.
- S. 58. ¹⁾ Jfr. Smidts ovenfor anf. Afhandling S. 68.
- S. 60. ¹⁾ J. Sauer, Symbolik des Kirchengebäudes. Freiburg. 1902.
- S. 62. ¹⁾ Uldall, Om Vinduerne i de jyske Granitkirker. (Aarbøger 1894 S. 213 f.).
- S. 63. ¹⁾ Gumløse: Th. Wählin i Aarbøger 1905 S. 118 f.
²⁾ Koch, Vindusrammer af Egetræ i danske Landsbykirker. (Aarbøger 1898 S. 59 f.).
- S. 65. ¹⁾ Lavtsiddende Vinduer jfr. Archaeological Journal. Vol. LXII, 19 f. og Helms i Aarbøger 1895 S. 218 f.
- S. 66. ¹⁾ Randlev: Aarbøger 1896 S. 225 f. — Vildbjerg: Jyske Granitkirker S. 13 T. 64—67.
²⁾ Venge: Danske Mindesmærker I, 25 f. og Mogens Clemmensen i Ældre nordisk Arkitektur I. Kbh. 1921.
³⁾ Brøndum: Jyske Granitkirker S. 3 T. 9—14.
- S. 67. ¹⁾ Jfr. P. Nørlund og E. Lind, Danmarks romanske Kalkmalerier. Kbh. 1944 og for Skaanes Vedk. O. Rydbeck, Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor. Lund. 1904. Om de gotiske Kalkmalerier jfr. Anm. S. 122 Anm. 1.
- S. 68. ¹⁾ Jfr. E. Wrangel og O. Rydbeck, Medeltidsmålningarna i Dädesjö. Sthm. 1918.
²⁾ Sophus Müller, Om en aaben Tagstol i vore romanske Smaakirker. (Aarbøger 1887 S. 89 f.). Jfr. herimod Storck i Aarbøger 1890 S. 376 f.
- S. 69. ¹⁾ Efter Meddelelse af Arkitekt Mogens Clemmensen, der først har givet den rigtige Tydning af disse Spor. Jfr. D. K. Præstø A. S. 1051—52.
- S. 70. ¹⁾ Jfr. Forf. Lydpotter i danske Kirker. (Aarbøger 1905 S. 45 f.).
²⁾ Koch, Trækonstruktioner i danske Kirker. (Aarbøger 1899 S. 188 f.).
- S. 71. ¹⁾ A. Roland, Äldre taktegel. (Sveriges Tegelinstriförenings populära yrkesböcker. Nr. 6. Helsingborg. 1912).
- S. 72. ¹⁾ Gulvfliser: D. K. Sorø A. S. 1230 og »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark« 1934 S. 47 f. — Et enestaaende Mosaikflisegulv, der minder om italienske Kirkegulve, kom for Dagen ved Udgravningen af St. Laurentius i Roskilde. Jfr. Hugo Mathiessens Redegørelse i »Arbejdsmarken« for 1932 S. 5 ff.
- S. 74. ¹⁾ Jfr. Monica Rydbeck, Skånes stenhugare. Lund. 1936. S. 156 f.
- S. 76. ¹⁾ En indgaaende Redegørelse for vor Kvaderstensarkitektur findes ikke. Prøver i H. Storck, »Jyske Granitkirker« og »Sallinglands Kirker« I—II. Kbh. 1884 og 93. Folio.
- S. 77. ¹⁾ Jfr. Forf.s Oversigt »Jyske Landsbykirkers Portaler«. (Arkitekten VIII, 458 f.).
- S. 86. ¹⁾ En tabellarisk Oversigt over Motivets Forekomst findes i Forf.s Danmarks middelalderlige Døbefonte. S. 408—10.

- S. 92. ¹⁾ Jfr. Forf.s En romansk Teglstenskirkegruppe i Vendsyssel. (Aarbøger 1914 S. 139 f.).
²⁾ Et Udvalg af vor Teglstensarkitektur er givet i H. Storck, Danske Teglstenskirker. Kbh. 1918. Fol. Jfr. desuden Jan Steenberg, Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur. Kbh. 1935.
- S. 94. ¹⁾ Jfr. Steenbergs ovenfor anf. Bog S. 107 ff.
- S. 100. ¹⁾ Hans Lassen, Das romanische Lübeck. (Acta Archaeologica. XIV, 1—54.).
- S. 105. ¹⁾ Jfr. for dette og det følgende Forf.s Oversigt i Aarbøger 1914 S. 157 f.
- S. 112. ¹⁾ Jfr. N. Pedersen, Tibirke Kirke. 1903.
- S. 114. ¹⁾ M. H. t. Kirkeudvidelser henvises til Forf.s Afhandling i »Festskrift til Kristian Erslev«. Kbh. 1927 S. 187 f., idet dog bemærkes, at Grundlaget for den S. 196 givne topografiske Oversigt er noget spinkelt.
- S. 118. ¹⁾ V. Lorenzen, Toskibede Kirker i Danmark. (Architekten VI, 477 f.).
- S. 119. ¹⁾ Hvælvinger: Jfr. D. K. Sorø A. S. 1216 ff.
- S. 121. ¹⁾ En god Oversigt over de gotiske Kalkmalerier er givet i Fr. Beckett, Danmarks Kunst II, 290—421. Jfr. desuden Monica Rydbecks i Indledningen nævnte Bog.
- S. 146. ¹⁾ Jfr. om Kirkelader Forf.s Oversigt i Architekten XIV, 397 f.
- S. 150. ¹⁾ Jfr. V. Bang, Nedbrudte Kirker og nedlagte Sogne. (Theologisk Tidsskrift IX, 1—61).
- S. 155. ¹⁾ Fr. Weilbach, Architekten C. F. Harsdorff. Kbh. 1928. S. 40 f., 51 f.
- S. 156. ¹⁾ Om Lichtenbergs Byggevirksomhed se Fr. Schiøtt i Architekten IX, 437 f.
- S. 162. ¹⁾ Jfr. Forf.s Borup, En Landsbykirkes Historie. (Architekten VIII, 129 f.).
- S. 163. ¹⁾ Foruden naturligvis til selve Loven henvises til et af Forf. holdt Foredrag »Kirker, Provstesyn og Menighedsraad« (1934), der er udg. som Manuskript af Provsteforeningen og optrykt i Menighedsraadens Blad. 1935 S. 1 f.

BILLEDFORTEGNELSE

Hvor intet andet er anført, findes de benyttede Fotografier, Opmaalinger og Tegninger i Nationalmuseets Billedsamling.

- Fig. 1 S. 10. Hørningplanken i Nationalmuseet (Forf. fot.).
» 2 S. 11. Portalsøjle fra Sjørring (Forf. fot.).
» 3 S. 12. Portalsøjle fra Thorslev (Løffler, Danmarks Kirkebygninger).
» 4 S. 12. Karmsten fra Oddense Kirke (Tegning af J. Kornerup).
» 5 S. 13. Arkadefrise fra Hammelev (Grenaaegnens Kridtstenskirker T. 10).
» 6 S. 14. Kragsten fra Aaby (Forf. fot.).
» 7 S. 15. Klokketaarn i Nr. Brarup (Forf. fot.).
» 8 S. 17. Gellerup Kirke (Opmaaling af V. Koch).
» 9 S. 21. Stifterbillede fra Slaglille Kirke (Forf. fot.).
» 10 S. 22. Jungshoved Kirke og Voldsted (Forf. fot.).
» 11 S. 24. Døroverligger fra Gjøl (Tegning af Erik Schiødte).
» 12 S. 26. Hover Kirke (H. Rasmussen fot.).
» 13 S. 30. Portal fra Vejby (Forf. fot.).
» 14 S. 38. Ydermur og Murkærne fra en jydsk Kvaderstenskirk (V. Hermansen fot.).
» 15 S. 39. Middelalderlig- og Renæssance-Skiftegang (Danmarks Kirker. Tisted A.).
» 16 S. 40. Vindu fra Risby i Svansen (Forf. fot.).
» 17 S. 41. Fra Haslev Kirkes Vestgavl (Forf. fot.).
» 18 S. 42. Portal fra Lime (Chr. Ax. Jensen fot.).
» 19 S. 43. Virring Kirkes Korbue (Opmaaling af V. Koch).
» 20 S. 44. Plan af Hassing Kirke (Opmaaling af C. G. Schultz).
» 21 S. 45. Ø. Marie Kirkeruin (A. Clemmensen, Øster Marie Kirke).
» 22 S. 47. Plan af Hvidbjerg Kirke i Refs Hr., Thisted A. (Opmaaling af C. G. Schultz).
» 23 S. 48. Tveje-Merløse Kirke (Hude fot.).
» 24 S. 49. Hee Kirke før Restaurationen (Akvarel af J. Kornerup).
» 25 S. 50. Hvilsom Kirkes Taarnrum (Forf. fot.).
» 26 S. 51. Fjenneslev Kirkes Taarngalleri (Forf. fot.).
» 27 S. 52. Tirsted Kirkes Taarngalleri (Hude fot.).
» 28 S. 53. Oversø Kirke (Claudi Hansen fot.).
» 29 S. 54. Snit gennem Ibsker og Gyrstinge Kirketaarne (Bornholms ældgamle Kirkebygninger T. 24 og Sorø Akademis Landsbykirker T. VIII).

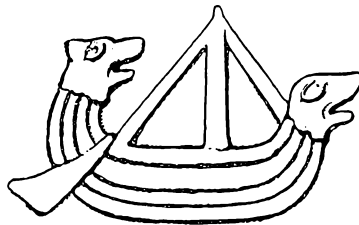

- Fig. 30 S. 56. Olskirke efter Restaureringen (O. Norn fot.).
- » 31-32 S. 57-58. Plan og Snit af Nylars Kirke (Bornholms ældgamle Kirkebygninger T. 5—6).
- » 33 S. 59. Bjernede Kirke før Restaureringen (Rich. Hansen fot.).
- » 34 S. 61. Karlebo Kirke (Forf. fot.).
- » 35 S. 62. Føvling Kirke, Ribe Amt (Jydske Granitkirker T. 16).
- » 36 S. 63. Sjællandsk Kampestensvindu (Sludstrup). (Opmaaling af C. M. Smidt).
- » 37 S. 64. Korbue med Sidealternischer fra Ørum Kirke i Vendssysel (Opm. af Erik Schiødte).
- » 38 S. 65. Jydske Korbuekragsten. Den øverste fra Lyngby Kirke ved Aarhus; den nederste fra Grønbæk Kirke (E. Moltke og Forf. fot.).
- » 39 S. 66. Ejstrup Kirkes Korbue (Forf. fot.).
- » 40 S. 67. Apsismaleri fra Alsted Kirke (E. Rothe fot.).
- » 41 S. 70. Lydpotter fra danske Kirker (Aarbøger 1905).
- » 42 S. 71. Romansk og gotisk Tagstol (Aarbøger 1899).
- » 43 S. 73. Middelalderlige Gulvfliser (A. og B. efter Tegninger af ældre nordisk Architektur, C—E efter Tegning af P. Linde og Elna Møller).
- » 44 S. 75. Portal fra Poulskirke (Forf. fot.).
- » 45 S. 76. Granitrelief fra Gamtofte Kirke (Forf. fot.).
- » 46 S. 77. Lime Kirkes Korparti (Hude fot.).
- » 47 S. 78. Sønderbæk Kirke (Forf. fot.).
- » 48 S. 79. Granitrelief fra Satrup Kirke i Angel (Forf. fot.).
- » 49 S. 80. Vindusoverligger fra en østjydsk Kirke (nu i Nationalmuseet) (Chr. Ax. Jensen fot.).
- » 50 S. 81. Portal fra Hvirring Kirke (Mogens Clemmensen fot.).
- » 51 S. 82. Portal fra Ørum Kirke ved Viborg (Forf. fot.).
- » 52 S. 83. Portal fra Munkbrarup Kirke (Forf. fot.).
- » 53 S. 84. Portal fra Taps Kirke (Forf. fot.).
- » 54 S. 85. Portal fra Vorning Kirke (Forf. fot.).
- » 55 S. 86. Portal fra Stjær Kirke (Forf. fot.).
- » 56 S. 87. Portal fra Lem Kirke ved Randers (Forf. fot.).
- » 57 S. 88. Portal fra Vejlbj Kirke ved Allingaabro (Forf. fot.).
- » 58 S. 89. Starup Kirkes Sydportal (Fot.).
- » 59 S. 90. Løverelief fra Starup Kirke (Forf. fot.).
- » 60 S. 91. St. Michaelsrelief fra Starup Kirke. (Jydske Granitkirker T. 43).
- » 61 S. 92. Portal fra Rom Kirke (P. Nørlund fot.).

- Fig. 62 S. 93. Løvetympanon fra Kristup Kirke (nu i Nationalmuseet).
(Forf. fot.).
- » 63 S. 94. Staby Kirkes Apsis (Hude fot.).
- » 64 S. 95. Roager Kirke (Helms, Danske Tufstens-Kirker S. 80).
- » 65 S. 96. Jernved Kirkes Apsis (Helms, Anf. Værk T. 25).
- » 66 S. 97. Nr. Jernløse Kirke (Hude fot.).
- » 67 S. 98. Maarup Kirke (Forf. fot.).
- » 68 S. 99. Hatsted Kirke (Trap, Slesvig).
- » 69 S. 99. Arkadefrise fra Uvelse Kirke (Danske Teglstenskirker T. 5).
- » 70 S. 100. Ø. Ulslev Kirke (Tegning af J. Kornerup).
- » 71 S. 101. Teglstensfriser (Løffler, Danmarks Kirkebygninger).
- » 72 S. 101. Lillebrænde Kirke (Forf. fot.).
- » 73 S. 102. Maglebrænde Kirke (Forf. fot.).
- » 74 S. 103. Præstedør fra Skovlænge Kirke (Danske Teglstenskirker T. 27).
- » 75 S. 104. Portal fra Vaalse Kirke (Opm. af Aa. Roussell).
- » 76 S. 105. Eskildstrup Kirke paa Falster (Fot.).
- » 77 S. 106. Nr. Vedby Kirke (Forf. fot.).
- » 78 S. 107. Jørl Kirke (Claudi Hansen fot.).
- » 79 S. 108. Karise Kirke (Hude fot.).
- » 80 S. 109. Allerup Kirke (Forf. fot.).
- » 81 S. 110. Øsby Kirke (Claudi Hansen fot.).
- » 82 S. 111. Strøby Kirketaarn (Forf. fot.).
- » 83 S. 113. Holmstrup Kirke (Forf. fot.).
- » 84 S. 114. Ejby Kirke (Forf. fot.).
- » 85 S. 116. Drøsselbjerg Kirkes Østgavl (P. Nørlund fot.).
- » 86 S. 117. Toreby Kirke (Forf. fot.).
- » 87 S. 119. Skibby Kirkes Indre (Hude fot.).
- » 88 S. 121. Hvælvingsparti fra Spjellerup Kirke (Forf. fot.).
- » 89 S. 122. Keldby Kirkes Indre (V. Hermansen fot.).
- » 90 S. 125. Ejsing Kirke (Fot.).
- » 91 S. 127. Baarse Kirke (Forf. fot.).
- » 92 S. 128. Poulskirkes Klokketaarn (K. Barfoed fot.).
- » 93 S. 129. Horne Kirke med Østspir (Tegning af Eckersberg i »Den gamle Gaard« i Faaborg).
- » 94 S. 130. Paarup Kirke (Forf. fot.).
- » 95 S. 131. Draaby Kirke paa Mols (Fot.).
- » 96 S. 132. Nr. Alslev Kirkes Nordportal (Forf. fot.).
- » 97 A og B. S. 133. Vinduer fra Baarse og Brændekilde Kirker.
(Opm. af Erik Schiødte og Chr. Borch).

- Fig. 98 S. 134. Ønslev Kirke (Aa. Roussell fot.).
 » 99 S. 135. Testrup Kirkes Vaabenhus (Forf. fot.).
 » 100 S. 136. Stadager Kirketaarn (Forf. fot.).
 » 101 S. 137. Ønslev Kirkes Vestgavl (Forf. fot.).
 » 102 S. 138. Oppesundby Kirkes Sakristi (Iv. Hertzsprung fot.).
 » 103 S. 139. Haarby Kirketaarn (E. Moltke fot.).
 » 104 S. 140. Sanderum Kirkes Nordkapel (Forf. fot.).
 » 105 S. 142. Kirkegaardspørt fra Avnslev (Forf. fot.).
 » 106 S. 143. Kirkegaardspørt fra Døstrup i Vestslesvig (Forf. fot.).
 » 107 S. 145. Svallerup Kirkelade (Chr. Ax. Jensen fot.).
 » 108 S. 147. Voldum Kirke og Hospital (Forf. fot.).
 » 109 S. 148. Visborg Kirkes Østgavl (E. Moltke fot.).
 » 110 S. 149. Svindinge Kirke (Hude fot.).
 » 111 S. 150. Hesselager Kirke (Hude fot.).
 » 112 S. 151. Valløby Kirkes Østgavl (Opm. af Erik Schiødte).
 » 113 S. 152. Kippinge Kirke (Forf. fot.).
 » 114 S. 153. Moltkernes Gravkapel ved Karise Kirke (Hude fot.).
 » 115 S. 155. Korhvælving fra Hørning Kirke ved Randers (Hude fot.).
 » 116 S. 156. Nørup Kirke (Hude fot.).
 » 117 S. 157. Damsholte Kirke (V. Hermansen fot.).
 » 118 S. 158. Hørsholm Kirke (Fot.).

Omslagsbillede: Tveje Merløse Kirke; Titelvignet: Portalrelief fra Ørsted Kirke og Slutningsvignet: Granitrelief fra Skrøbelev Kirke, tegnede af Elna Møller og H. Westergaard henholdsvis efter Opmaaling af H. Storck og Fotografier.

STEDREGISTER

I Registret er udelukkende optaget Navnene paa de i Bogen omtalte Kirker samt enkelte verdslige Bygninger, derimod ikke paa Øer, Lokalteter og Landsdele. Findes der flere Kirker af samme Navn, er Landsdelen, for Jyllands Vedkommende Amtet og om fornødent Herredet angivet, ligesom der ved Kirker liggende udenfor vore nuværende Grænser altid er tilføjet Skaane, Sydslesvig el. lign. En Stjerne * betegner, at der paa vedkommende Side findes et Billede af den paagældende Kirke eller en Enkelthed fra denne.

- Aaby 13, 14*
 Aaby, V. 154
 Aakirkeby 44, 55, 123
 Aal 18, 41, 67, 116
 Aalborg, Vor Frue 42
 — »Kong Hans' Gaard« 139
 Aalum 82, 154
 Aarhus, Domkirken 40
 Aastrup, Fyen 154
 Aastrup, Haderslev A. 68
 Aasum, Skaane 20, 21
 Abbild 133
 Agerskov 116
 Agger 158
 Aggersø 151, 158
 Aller 80
 Allerslev, Præstø A. 60
 Allerup 108, 109*, 133, 138
 Alling, V. 70
 Alslev, Nr. 102, 108—09, 132*
 Alsted, Sjælland 67*
 Alsønderup 113
 Andst 45, 46, 68, 80
 Anholt 158
 Arnæs, Sydslesvig 9
 Asfærg 16, 43
 Asminderød 123
 Asnæs 72
 Astrup, Aalborg A. 154
 Aventoft, Sydslesvig 157
 Avernakø 151
 Aversi 142
 Avnslev 142*, 144
 Avnsø 21, 22, 111
 Baarse 127*, 133*
 Bakkendrup 120
 Ballum 89
 Bargaum, Sydslesvig 110
 Bavelse 21, 124
 Bejstrup 51, 88
 Bellinge 104, 135
 Bergenhusen, Sydslesvig 157
 Bevtoft 116
 Bigum 12
 Billum 89—90
 Birkerød 120
 Bjergby, Mors 48
 Bjergby, Taasinge 63
 Bosjökloster, Skaane 60 Anm.
 Bjergsted 63
 Bjernede 13, 15, 20, 21, 27, 35, 38, 58—59*, 64, 69, 72, 161, 162
 Bjerregrav, Sdrlyng Hr., Viborg A. 82
 Bjolderup 131
 Blegind 62
 Bodilskirke 55, 72
 Bork, Sdr. 18, 116
 Borre 142
 Borup, Sjælland 130, 162
 Boslunde 104, 118, 119
 Bovense 121
 Brahetrolleborg 60 Anm.
 Brarup 101
 Brarup Nr., Angel 14, 15*, 80
 Bredsten 156
 Bregning 153
 Bregninge, Ærø 131, 146
 Breklum, Sydslesvig 51, 62, 93
 Broager 50, 93, 131
 Broby, V. Alsted Hr., Sorø A. 120
 Brændekilde 128, 131, 133*, 135
 Brøndum, Ribe A. 19 Anm., 66—67, 70
 Brøndshøj 91
 Brøns 47, 89
 Bur 48
 Bünstorf, Dänischwold 111

- Bække 68
 Bøl, Angel 131
 Børglum 12, 23, 60 Anm.
Dagebøl, Sydslesvig 156
 Dalby, København A. 95, 143
 Dalby, Skaane 14, 60 Anm.
 Dalum 60 Anm., 98, 142
 Damsholte 156, 157*, 159
 Danevirke, Valdemarsmuren 34, 37
 Daugaard 91
 Dedsbøl, Sydslesvig 157
 Draaby, Mols 131*
 Drejø 151
 Dreslette 157
 Dronninglund 60 Anm.
 Drøsselbjerg 116*, 117, 118, 119
 Dädesjö, Smaaland 68
 Dänischhagen, Dänischwold 111
 Døstrup, Nordslesvig 143*
Egede, Jomfruens 21, 22—23, 154
 Egesborg, Ø. 117, 124, 129, 134, 146
 Egeslevmagle 51, 119, 120
 Eggebæk, Sydslesvig 93
 Egtved 79
 Ejby, Sjælland 31, 75, 114*, 115
 Ejsing 124, 125*
 Ejstrup 15, 66*
 Elmelunde 16, 60
 Emsbøl, Sydslesvig 157
 Enge, Sydslesvig 68, 110
 Enslev, Djursland 42, 43, 90
 Esbønderup 30
 Eskildstrup, Falster 48, 69, 101, 105*, 143
 Eskris, Angel 131
 Everdrup 40, 148
Faardrup 120
 Fakse 75, 154
 Fanefjord 44, 113, 119
 Fangel 128
 Fartoft, Sydslesvig 156
 Farum 123
 Fensmark 15 Anm., 120
 Fjelstrup 136
 Fjenneslev 21, 23, 35, 38, 50, 51*, 64
 Flejsborg 72
 Flemløse 32
 Flinterup 10, 63
 Fodby 93
 Framlev 10, 43, 90
 Frederiksborg 110
 — Slotskirken 148
 Frerslev 60
 Fryndal 21, 22, 106, 122
 Fyrendal 21, 138
 Føns 139
 Før 72
 — St. Hans 134
 Førslev, Ø. Flakkebjerg Hr., Sorø A. 21,
     27
 Føvling, Aarhus A. 141
 Føvling, Ribe A. 46, 62*
Galmsbøl, Sydslesvig 10
 Gamtofte 76*
 Gandløse 48
 Garding, Ejdersted 60
 Gaverslund 127
 Gedesby 154
 Gellerup 15, 16, 17*, 51, 62
 Gelting, Angel 157
 Gerrild 90
 Gettorf, Sydslesvig 134
 Gevninge 48, 125
 Gilleleje 156
 Gislum 62
 Give 63
 Gjøel 24*, 85
 Gladsakse 30, 75
 Gløslunde 69
 Godsted 52
 Gosmer 88
 Grarup 126
 Greve 66, 123
 Grinderslev 86
 Grøde, Sydslesvig 157
 Grønbæk 19 Anm., 65*, 70, 86, 89
 Grønholt 141
 Græsted 141
 Gudme 46
 Gudum, Ringkøbing A. 60 Anm.
 Gumløse, Skaane 63, 64, 65, 70, 93, 98
 Gunderslev 21
 Gundslev 69, 141
 Gyrstinge 54*
 Gødvad 84
 Gørlev 21
Haarby 139*
 Haarslev, Fyen 128
 Haarslev, Sjælland 120

- Haddeby, Sydslesvig 52
 Haderslev 124
 Hagested 21
 Halk 126
 Hallund 62
 Hammarlunda, Skaane 52
 Hammel 86, 155
 Hammelev, Djursland 13* 42
 Hammer, Sjælland 16, 43
 Hammershus 55
 Haraldsted 125
 — Knud Lavards Kapel 150
 Haslev 41*, 117—18
 Hassing 44*, 64
 Hatsted, Sydslesvig 51, 93, 99*
 Hatting 156
 Havetoft, Angel 80
 Havrebjerg 120
 Hedensted 76
 Hee 49*, 51, 61, 88, 161
 Helnæs 144, 149, 151
 Helsingborg, Borgkapel 56
 Helsingø 141
 Helsingør, St. Olai 118
 Hemmershøj 69
 Henne 62
 Herfølge 49, 55
 Herlev, Københavns A. 20, 113, 122, 125
 Herlufmagle 119
 Herlufsholm 60 Anm.
 Herredskirke 96
 Herrestad, Skaane 23
 Herrested 128
 Herrisvad, Skaane 73
 Herslev, Sjælland 39, 48, 72
 Hersom 15 Anm.
 Hesselager 150*, 153, 154
 Hillerslev 88
 Himlingøje 59, 90
 Hirtsholmene 151
 Hjallese 150
 Hjembæk 63
 Hjerndrup 126
 Hjoldelund, Sydslesvig 106, 111
 Hjørlunde 123, 129
 Holbæk, Kirketal 149
 — Sognekirken 150
 Holebøl 133
 Holmstrup 104, 113*, 118, 131, 144
 Holtug 123
 Hornbæk, Sjælland 156
 Horne, Fyen 59, 128, 129*, 154
 Hornum, Ø. 15 Anm.
 Hover, Ringkøbing A. 26*, 99, 115
 Humptrup, Sydslesvig 10
 Husby, Fyen 155
 Hvidbjerg, Refs Hr., Thisted A. 47*
 Hviding 89
 Hvidovre 152
 Hvilsom 50*, 51
 Hvirring 81*
 Hygum, Nordslesvig 88
 Hylke 21
 Hyllested, Sjælland 134
 Hæstrup 21
 Højbjerg 155
 Højelse 55
 Højerup 112, 122, 133, 138
 Høm 91
 Hørby, Sjælland 21, 23
 Hørning, Aarhus A. 43, 90
 Hørning, Randers A. 10*, 70, 155*
 Hørsholm 158*
 Hørup, Viborg A. 81, 82
 Høve 27
 Ibskirke 54*, 55
 Idestrup 66, 136
 Ingelstad, Ø., Skaane 44, 127
Jellinge 33
 — Højene 10
 Jernløse, Nr. 64, 70, 90, 97*
 Jernved 96*
 Jetsmark 123
 Jordkær 109
 Jungshoved 22*, 69, 126, 132
 Jørl, Sydslesvig 106, 107*
 Kagstrup 48, 91
 Kallehave 154
 Kalundborg 35, 141
 Kampen, Sydslesvig 52
 Kappel, Lolland 112, 125, 135
 Karby, Mors 88
 Karise 54, 55, 70, 108*, 135, 153*, 155
 Karlebo 60, 61*, 137, 141
 Kejnæs 151
 Keldby 69, 122*
 Kerte 127
 Kettinge 104, 134

- Kildebrønde 90
 Kimmerslev 39
 Kindertofte 47
 Kippinge 72, 102, 112, 118, 122, 152*,
     154
 Kirkehelsinge 53, 118
 Klangsbøl, Sydslesvig, 72, 98
 Klemenskirke 56
 Kliplev 112, 134
 Knudskirke 44
 Kobberup 12
 Koldinghus 139
 Kongerslev, Sdr. 154
 Kongsted 74, 134, 154
 Korup 125
 Kosel, Sydslesvig 52
 Krarup 155
 Kregme 126
 Kristrup 93*
 Krogstrup 90
 Kronborg, Slotskirken 148
 Krummerup 114, 123, 136
 Krusendorf, Dänischwold 157
 Krønge 62
 Kundby 144
 Kværkeby 90
 Kværndrup 126
 Kærum 32, 39, 49, 66, 90, 91
 København, Andreaskirke 158
   — Eliaskirke 159
   — Grundtvigskirke 159
   — Immanuelskirke 159
   — Trinitatis Kirke 148
 Køge 55
 Køng, Sjælland 134, 157
 Kørup 152
 Landet, Lolland 154
 Landet, Taasinge 76
 Langenæs, Sydslesvig 157
 Langhorn, Sydslesvig 157
 Lars, Ø. 15 Anm., 56, 57
 Ledøje 23, 54
 Lellinge 40
 Lem, Randers A. 87*
 Lem, Salling 88
 Lillebrænde 99, 101*
 Lillehedinge 54, 55
 Lime, Salling 42*, 76, 77*, 88
 Lindholm, Sydslesvig 157
 Lindum 12
 Lund, Domkirken 14, 18, 34, 74
   — Sta. Maria minor 9, 11
 Lundforlund 64
 Lybæk 100
 Lydum 41
 Lyndelse, Nr. 154
 Lyndelse-Sandholt 153
 Lyngby, Aarhus A. 65*
 Lyngby, Djursland 13, 124
 Lyngby, Københavns A. 126
 Løgum 66
 Løgum, Nr. 37
 Løjt, Nordslesvig 120, 131
 Lønne 33
 Maalev 48, 65
 Maarup 98*, 99
 Maglebrænde 66, 101, 102*
 Magleby, Amager, 152
 Magleby, Langeland 131
 Magleby, Møen 50
 Magleby, Stevns 123, 154
 Malling 145
 Manø 156
 Marie Magdalene 106
 Marie, Ø. 44, 45*
 Marslev 135
 Mejlby 85
 Mejrup 62
 Merløse-Tveje 21, 23, 48*, 50, 51, 63,
     72, 135, 150, 161
 Mern 122, 124
 Mesinge 128
 Mildsted, Sydslesvig 93
 Munkbrarup, Angel 80, 83*, 134
 Niebøl, Sydslesvig 156
 Nordby, Fanø 156
 Nordlunde 38
 Nors 61
 Nustrup 124
 Nyborg 38, 128
 Nybøl 46
 Nykirke, Angel 151
 Nykirke, Bornholm 56, 57
 Nykirke, Nordfrisland 98
 Nykøbing, Sjælland 137
 Nylarskirke 56, 57*, 58*, 70
 Nyord 158
 Nysted 154

- Næraa, Sdr. 32, 49, 90
 Næstved, St. Morten 143
 Nødager 13
 Nørup 154, 156*
 Odden 35, 133, 144
 Oddense 12*, 13
 Odense, St. Knud 14, 109
 Oksby 72
 Oksholm 60 Anm.
 Oland, Sydslesvig 157
 Oldensworth, Ejdersted 60
 Olskirke 56*, 57—58
 Olstrup, Sjælland 49
 Omø 151, 158
 Ondløse 120
 Oppesundby 138*
 Oversø, Sydslesvig 52, 53*
 Paarup 130*
 Pedersborg 27, 53, 126
 Poulskirke, 24, 55, 75*, 128*
 Raasted, Randers A. 91
 Radsted 154
 Raklev 123, 152
 Randers, Kirketal 149
 Randlev 66
 Ratzeburg 100
 Ravnkær, Angel 135
 Rerslev, Holbæk A. 40
 Resen, Viborg A. 124
 Ribe, Kirketal 149
 — Domkirken 80, 86, 89, 130
 Rimsø 85
 Ringe 154, 155
 Ringsted 9, 13, 14, 19, 28, 33, 34, 73, 93,
 95, 118
 Risby, Svansen 38, 40*, 93
 Rise, Ærø 131
 Rislev 27
 Risum, Sydslesvig 157
 Roager 63, 95*
 Roholte 112
 Rom, Ringkøbing A. 86, 92*
 Roskilde, Kirketal 149
 — Domkirken 9, 14, 16, 19, 33, 35, 70,
 95, 108, 110, 120, 133, 139
 — Vor Frue 16, 33
 — St. Ib 16, 33
 — St. Jørgensbjerg 12, 16, 33
 — St. Laurentius 167
 Rudsvedby 40, 62, 155
 Rutskirke 90, 128
 Ry, Aarhus A. 104, 136
 Rydbjerg 82, 86
 Rær 60, 88
 Rødovre 152
 Rønninge 37
 Rørvig 35
 Salomons Kapel 150
 Sandager, Nr. 154
 Sanderum 140*
 Satrup, Angel 79*
 Sebber 60 Anm.
 Sejro 35, 40
 Selsø 27, 59
 Serup 81, 82
 Sevel 72
 Siversted, Angel 123
 Sjørring 11*, 12, 82
 Skanderup, Ribe A. 80
 Skarpsalling 45, 68, 161
 Skeby 154
 Skelby, Sjælland 61, 119
 Skellerup, Randers A. 77
 Skensved 134
 Skern, Ringkøbing A. 72
 Skibby 119*, 154
 Skippinge, Præstø A. 69
 Skivholme 70
 Skivum 72
 Skovby, Aarhus A. 63
 Skovby, Fyen 139
 Skovbøl, Sydslesvig 51, 133
 Skovlænge 69, 96, 103*
 Skuldelev 69
 Skærbæk 125
 Skævinge 154
 Skørpinge 141
 Slagelse, Kirketal 149
 — St. Mikkel 14
 — St. Peder 119
 Slaglille 21*, 75
 Slangerup 147—48, 154
 Slesvig, Domkirken 80, 98, 127
 — St. Michaels Kirke 59
 Sludstrup 63*
 Smerup 112
 Snede, Nr. 15
 Snesere 40, 117

- Sneslev 143
 Sneum 41
 Snoldelev 91
 Snøde 76, 89
 Sonnerup 66, 69
 Sorø 19, 28, 34, 38, 73, 93, 95, 118, 129
 Sottrup 131, 142
 Spjellerup 45, 120, 121*
 Sprogø Taarn 34
 Staby 41, 88, 94*
 Stadager 69, 101, 136*
 Stapel, Sdr., Sydslesvig 52
 Starup, Haderslev A. 32, 33, 45
 Starup, Vejle A. 62, 86, 87, 89*, 90*, 91*
 Stavning 60
 Stege 44
 Stenmagle 110
 Stenstrup 154
 Stepping 126—27
 Stjær 86*
 Stokkemark 62, 69
 Storehedinge 48, 54, 55, 59
 Strandby 70
 Strøby 111*
 Stubberklosters Kirke 72
 Svallerup 145*, 146
 Svanninge 131
 Svindinge, Fyen 139, 144, 149*, 152—53
 Sæby, Holbæk A. 72
 Sædder 90
 Særslev, Sjælland 63
 Søborg 93, 119, 129
 — Borgkapel 56
 Søby, Aarhus A. 62
 Søllerød 31
 Søllested, Lolland 48
 Søndbjerg, 23
 Sønderbæk 77, 78*
 Sønderho 156
 Sørbymagle 124
 Sørup, Angel 80, 88
 Taarnborg 22, 93
 Taarnby, Amager 124
 Taastrup 145
 Tamdrup 33, 45, 68, 90
 Tapdrup 80, 82
 Taps 80, 84*
 Tavlov 79, 154
 Testrup, Sjælland 135*, 141
 Thorsager 58—59
 Thorslev, Ø. Han Hr. 12*
 Tibirke 39, 112
 Tikøb 93, 98
 Tingjellinge 122
 Tirsted 52*
 Tjæreby, Frederiksborg A. 27
 Tjæreby, Sorø A. 48, 129
 Toksværd 120
 Toreby 117*, 118
 Tranders, Nr. 51
 Tranebjerg 55, 146
 Treja, Sydslesvig 106
 Tryde, Skaane 15, 65
 Tumby, Angel 14
 Tune 124
 Tureby 21
 Turø 151
 Tusse 132
 Tvilum 98
 Tyrstrup, 80, 127
 Tømmerby 76, 77, 84—85
 Tømmerup 72
 Udbjerg 68
 Udby, Arts Hr., Holbæk A. 21, 44,
 53(?)
 Udby, Tusse Hr., Holbæk A. 124
 Udby, Præstø A. 27
 Udbyneder 60
 Uggerløse, Holbæk A. 66
 Ulslev, Ø. 100*
 Ulstrup 31, 46
 Understed 133
 Uth 153
 Uvelse 51, 93, 99*
 Vaalse 69, 104*
 Valby 30, 43, 63 Anm.
 Valleberga, Skaane 59, 127
 Vallekilde 33, 48, 67
 Vallensved 49, 51, 124
 Valløby 115, 136, 151*, 153, 154
 Valsøllille 90
 Vamdrup 62, 80
 Vandet, V. 48
 Vantinge 127 Anm.
 Vedby, Nr. 102, 104, 106*, 113, 118, 137,
 141
 Vejby, Sjælland 30*, 43, 63 Anm., 75
 Vejerslev, Mors 88

- Vejerslev, Viborg A. 41, 60 Anm.
 Vejlbj, Sdrhald Hr., Randers A. 42, 85, 88*
 Vejle, Sortebrødrekirken 13
 Velling, Ringkøbing A. 86
 Vendslev 110
 Venge 42, 60 Anm., 66
 Vestervig, Klosterkirken 42, 60 Anm.
 — St. Thøger 42
 Veterslev 95, 103
 Viborg, Kirketal 149
 — Domkirken 18, 80, 81, 88
 — Søndersogns Kirke 98, 124, 142
 — »Budolfi Kloster« 139
 Viby, Fyen 128, 155
 Vigersted 143
 Vigsø 33
 Vildbjerg 66
 Vilslev 90
 Vindblæs, Randers A. 83
 Vinderslev 24
 Vinding, Aarhus A. 91
 Vindinge, Fyen 104, 146, 154
 Virring, Randers A. 16, 43*, 63, 66
 Visborg 148*, 153
 Visby, Gotland, St. Clemens 9
 Visby, Nordslesvig 153
 Vitskøl 12, 19, 35
 Voldsted 24, 85
 Voldum 147*, 148
 Vonsbæk 124
 Vonsild, Vejle A. 158
 Vorning 82, 83, 85*
 Vrejlev 21, 60 Anm.
 Vrigsted 51
 Vørslev 121
 Æbelholt Kloster 13, 23
 Ødum 70, 71
 Ølsemagle 112
 Ølsted, Sjælland 154
 Ølsted, Vejle Amt 33, 48
 Ønslev 101, 133, 134*, 137*, 143
 Ørridslev 63
 Ørslev, Præstø A. 60, 119, 146
 Ørslev, Sorø A. 27, 40, 136
 Ørsted, Fyen 24, 76
 Ørsted, Randers A. 85
 Ørum, Sdrlyng Hr., Viborg A. 82*
 Ørum, Vendsyssel 64*
 Øsby 104, 110*, 124
 Østerild 15 Anm., 70
 Østofte 69

NCR

101516

01

1